

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

3•2002

У журнali вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першістності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38
E-mail: redakcia@iananu.kiev.ua

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВИНОКУР,
М.І. ГЛАДКИХ, А.Л. ЗАЛІЗНЯК,
В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,
В.Ю. МУРЗІН, В.В. ОТРОЩЕНКО,
В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПІЛОСЬКИЙ,
Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГІЛИК,
Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор
O.I. Калашинкова

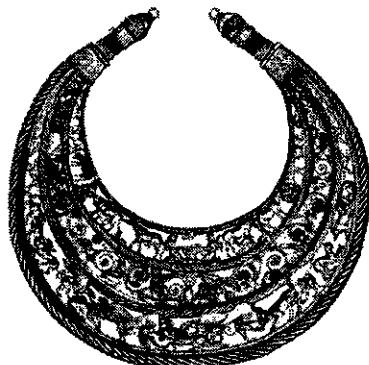
Технічний редактор
T.M. Шендерович

Коректор
I.B. Ребчук
Комп'ютерна верстка
O.O. Канигіної

Здано до набору 10.05.2002. Підписано до
друку 15.07.2002. Формат 70×108/16. Папір
офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсет-
ний. Ум.-друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 18,07.
Тираж 700 прим. Зам. 764.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруку-
вано Видавничим домом «Академперіодика»
вул. Терещенківська, 4

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2002

ЗМІСТ

Вітаємо з Державною премією	3
До 75-річчя Володимира Даниловича Барана	5
КОЗАК Д.Н. Вельбарська культура: готи чи гепіди?	7
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В. До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку	18
ПАЧКОВА С.П. Поховальний обряд зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї	27
ПЕТРАУСКАС О.В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія)	40
МАГОМЕДОВ Б.В., КУШТАН Д.П. Фібула з головою бика з Черкаської області	66

Статті

САПОЖНИКОВ І.В. Велика Акаржа та періодизація пам'яток середнього етапу пізнього палеоліту азово-причорноморських степів	68
КОВАЛЕНКО С.А. О структуре и динамике импорта позднеэллинистической рельефной керамики в Северное Причерноморье	80

Публікації археологічних матеріалів

ЯРОШЕВИЧ Ю.І. Кераміка з околиць городища біля с. Орлівка	97
ХРАПУНОВ М.І. Преторій у середньовічному Херсоні	101
ПРИЙМАК В.В., ПОРЯДНІСВА В.О. Населені пункти на шляху з Чернігова до Білої Вежі й Тмуторокані	108

До історії стародавнього виробництва

ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О., КОЗЛОВСЬКА Н.Ф., КОРЕНЬКА С.А. Про техніку виготовлення сарматських мечів та кинджалів із Середнього Подніпров'я	115
ГОРБАНЕНКО С.А. Зернотерки волинцевсько-роменського періоду	120

Дискусії

САФОНОВ И.Е. О реконструкциях календарных систем населения восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы	127
---	-----

Нові відкриття і знахідки

ОВЧИННИКОВ Е.В., КВІТНИЦЬКИЙ М.В. Нові знахідки трипільської антропоморфної пластики з реалістичними рисами	134
---	-----

Хроніка

ЧЕРНЯКОВ І.Т. Він поєднав українську археологію з європейською (до 70-річчя Едуарда Альбертовича Балагура)	144
До 65-річчя Ярослава Євгеновича Боровського	146
ПЕТРАШЕНКО В.О. Інформація про роботу спеціалізованої вченої ради для захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за 1999—2001 рр.	148

Пам'ять археології

БІЛАС Н.М. Л.І. Шараневич та його внесок у розвиток археологічної науки	152
---	-----

Рецензії

ЛЮБИЧЕВ М.В. В.Д. Баран. Давні слов'яни / Серія «Україна крізь віки»	157
Наши авторы	161
Список скорочень	162

Колектив Інституту археології
НАН України щиро вітає завідувача відділу археології ранніх
слов'ян, доктора історичних
наук, члена-кореспондента НАН
України, професора Володимира
Даниловича Бафана з присвоєнням
почесного звання лауреата
Державної премії України в галузі науки і техніки за 2001 рік.
Цієї високої нагороди видатний
учений-славіст удостоєний за
написання монографії «Давні
слов'яни» (Київ, вид-во «Аль-
тернативи», 1998), що вийшла
у 15-томній фундаментальній
серії «Україна крізь віки».
Міцного Вам здоров'я, дорогий
Володимири Федоровичу, і творчої
наснаги!

ДО 75-річчя ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВИЧА БАРАНА

Видатному українському вченому — члену-кореспонденту НАН України, доктору історичних наук, професору, двічі лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки Володимиру Даниловичу Барану виповнилося 75 років.

Народився Володимир Данилович 9 серпня 1927 р. у с. Дем'янів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Його юнацькі роки припали на Другу світову війну, але попри всі негаразди в 1946 р. він вступив до Львівського педагогічного інституту на історичний факультет.

Від 1953 р., коли В.Д. Баран був зарахований на посаду молодшого науково-змінного співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР, його професійна діяльність назавжди пов’язана з археологією. Із самого початку визначилося коло наукових інтересів молодого археолога — проблема походження слов’ян та їх ранньої історії. Цій темі він залишився вірним на все життя.

1950-ті роки були переломними у вивченні ранньослов’янських пам’яток. Саме в той час було розпочато дослідження старожитностей VI—VII ст., що передували незаперечно слов’янським пам’яткам VIII—IX ст. та заступали в часі черняхівську культуру. Володимир Данилович зосередився на дослідженні відкритих ним поселень у верхів’ях Дністра. У 1955 р. побачили світ його перші наукові публікації, а в 1958 р. він захистив кандидатську дисертацію. Першу монографію «Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин» (1961) було присвячено окремій групі пам’яток римського часу, що належала прямим предкам слов’ян Подністров’я. Завдяки дослідженням В.Д. Барана 1960—1964 рр. у зоні Бурштинської ДРЕС значно збільшилася джерельна база для вивчення шляхів формування ранньосередньовічних слов’янських старожитностей на основі своєрідної групи черняхівських пам’яток.

У 1967 р. В.Д. Баран перейшов на викладацьку роботу до Львівського університету, де обіймав посаду доцента кафедри історії УРСР. У 1969 р. Володимир Данилович переїхав до Києва, зайнявши посаду заступника директора Інституту археології АН УРСР.

Його наступна монографія «Ранні слов’яни між Дністром і Пріп’яттю» (1972) вводила в науковий обіг пам’ятки празької культури VI—VII ст. — ті самі, яких так бракувало у стратиграфічній колонці старожитностей Південно-Східної Європи. Нові матеріали і розробки склали основу докторської дисертації, яку В.Д. Баран успішно захистив у 1973 р.

Нагромадження нових даних викликало необхідність розробити низку джерелознавчих і методологічних питань, що потребувало цілеспрямованих зусиль великого колективу фахівців. Володимир Данилович Баран виявився тією людиною, яка однією з перших зрозуміла необхідність створення окремої структури в межах інституту для дослідження ранньослов’янських старожитностей, і саме йому належить заслуга втілення цієї ідеї у життя. У 1974 р. за ініціативою В.Д. Барана було створено відділ слов’янської археології, керівником якого він був до 2002 р.

Це дало йому змогу розгорнути всебічні дослідження культури й історії давніх слов’ян за допомогою нових фахівців, розпочати підготовку молодих дослідників, що сприяло формуванню в Україні нової школи слов’янської археології, яку нині представляє близьку плеяду вчених.

Організаційна діяльність В.Д. Барана не перешкоджала його подальшим дослідженням. На початку 1970-х років стало зрозумілим, що старожитності VI—VII ст. суттєво відрізнялися від черняхівських і виглядали значно примітивнішими. Учений розробив версію щодо політнічного характеру черняхівської

культури, згідно з якою слов'яни, хоча і не визначали специфіку цих старожитностей, все ж перебували у складі її носіїв.

Підсумком 20-річних досліджень черняхівських нам'яток регіону стала монографія В.Д. Барана «Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу)» (1981). Головну увагу автор приділив вивченню тих складових частин матеріальної культури (ліпна кераміка, житлове будівництво), що найкраще відбивають етнографічні особливості, та проблемі участі черняхівського населення у процесах формування слов'янської культури раннього середньовіччя.

Розкопки поселень Рацьків I, II, III (1975—1978) дали змогу дослідити структуру слов'янської сільської общини та простежити еволюцію багатьох елементів культури протягом трьох століть. Цим унікальним матеріалам присвячена монографія «Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у села Рацьков)» (1988). Відкриття і вивчення комплексів V ст. на поселенні Теремці Хмельницької обл. дозволило з'єднати ранньосередньовічні матеріали з матеріалами певних груп старожитностей римського часу.

Фундаментальна колективна праця «Славяне Юго-Восточної Європы в предгосударственный период» (1990) підбила підсумок археологічного дослідження слов'янської спільноти. Авторський колектив на чолі з В.Д. Бараном був удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки за 1991 р. Своєрідним продовженням цієї праці стала монографія «Давні слов'яни» (1998), також відзначена Державною премією України в галузі науки і техніки за 2001 р. Загальна концептуальна ідея, викладена у цих працях, полягає в тому, що слов'яни I—IV ст. не становили якоїсь однієї чітко окресленої культури, а входили як складовий компонент до різних культур, що існували у цей період між Віслою та Доном.

Після набуття Україною державної незалежності Володимир Данилович активно працює над розв'язанням проблеми походження українського народу. Він очолює відділ етнології Інституту українознавства при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Загальнодержавним визнанням плідної і наполегливої праці Володимира Даниловича стало обрання його у 1995 р. членом-кореспондентом Національної академії наук України. Під керівництвом В.Д. Барана сформувалася наукова школа археологів-славістів, підготовлено і захищено 12 кандидатських та 5 докторських дисертацій. Отримав визнання ювіляр і на міжнародному рівні: його обрано членом-кореспондентом Центрального німецького археологічного інституту, членом Виконавчого комітету і бюро Міжнародної унії слов'янської археології. Монографію про ранньослов'янські поселення поблизу с. Рацьків було видано у ФРН (1986). Протягом 1981—1991 рр. Володимир Данилович працював у складі спільноти німецько-української експедиції, що вивчала старожитності у м. Ольденбург (Німеччина).

Творчий доробок В.Д. Барана налічує майже 300 друкованих праць, серед яких 13 монографій, у тому числі 7 індивідуальних. Його наукові праці збагатили вітчизняне слов'янознавство і широко відомі в Європі.

Численні заслуги та наукові регалії, як і солідний вік, не стають на перешкоді творчій завзятості, здійсненню нових творчих планів ювіляра: він готове до видання статті й монографії, проводить розкопки (зокрема у давньоруському місті Галич, де керує експедицією), виховує нову генерацію українських археологів. Тож побажаємо дорогому Володимиру Даниловичу міцного здоров'я, незгасаючого натхнення і здійснення усіх його задумів.

* * *

Саме до 75-річчя Володимира Даниловича Барана відділ ранньослов'янської археології підготував низку наукових праць, що увійшли до цього номера журналу.

ВЕЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУРА: ГОТИ ЧИ ГЕПІДИ?

У статті порушені питання етноплемінної належності вельбарської культури в Україні. Автор вважає малообґрунтованою гіпотезу Б.В. Магомедова про належність вельбарської культури гепідам. Запропоновано нетрадиційний методологічний підхід щодо вирішення питання етнічної належності черняхівської культури.

Початок вивчення пам'яток вельбарської культури на Волині пов'язаний з дослідженнями М.Ю. Смішка на поселенні Вікнині Великі та на могильнику в Дитиничах¹. Пізніше розкопки було проведено на поселенні Лепесівка М.О. Тихановою², могильниках Брест-Трішине і Любомль — Ю.В. Кухаренко³, могильнику в Баєві — В.П. Петровим⁴. Невеликі обсяги робіт проведено також у Ромаші, Борсухах, Яструбичах, Могилянах-Хмельнику⁵.

До вельбарської культури належать також унікальні за культурно-історичною значимістю пам'ятки межі IV—V ст. у Ласках, Борочичах, Бранах, Качині, які містили в собі скарби римських золотих монет, медальйонів, золотих і срібних жіночих прикрас, а також взуди коней⁶.

Починаючи з 1980-х років, широкомасштабні дослідження на вельбарських пам'ятках Волині проводив автор. Повністю або у великих обсягах розкопано поселення у селах Боратин, Загай-ІІ, Линів, Городок, Хрінники. Усі матеріали, крім Хрінницького вельбарського комплексу, опубліковано⁷.

У численних роботах автор узагальнив і проаналізував пам'ятки типу Дитиничі-Трішино і слідом за Ю.В. Кухаренко визначив їх як такі, що належать до відомої у північних районах Польщі вельбарської культури, хоча з певними особливостями, на яких ми зупинимося нижче.

Цю культуру більшість польських і німецьких учених пов'язували зі східногерманськими племенами готів або гето-гепідів. В останніх працях польських археологів, що спираються на писемні дані та ширші археологічні матеріали, домінує погляд щодо багатоетнічності вельбарської культури на територіях Помор'я, Мазовії, Підляшшя. До її складу входили, з погляду дослідників, ясторфські, оксивські, пшеворські, тобто місцеві, культурно-етнічні (східногерманські) компоненти та прийшли гето-гепіди. У III ст. ці компоненти виділити вже неможливо⁸.

Для визначення етнічної належності пам'яток вельбарської культури в Україні потрібно, очевидно, зіставити їх з пам'ятками, окресленими на території Польщі. Порівняння селищ ускладнено, оскільки вельбарські поселення вивчені польськими дослідниками недостатньо. Усе ж можна зазначити, що топографія поселень, характер житлобудівництва у цих двох регіонах близькі. Проте зауважимо, що на дослідженіх селищах Помор'я та Мазовії рідко трапляються житлові споруди заглиблого типу, а переважають наземні будівлі каркасно-плетневої конструкції. На вельбарських пам'ятках України такі житла було фіксовано в поодиноких випадках, як правило, не більше одного на поселення. Винятком є селище у Хрінниках на Волині, де таких жителі кілька. Проте, знову ж таки, їх відношення до заглиблених жител становить 1:(4—5). Крім того, в усіх виявлених до цього часу великих наземних будівлях є значний відсоток гончарної кераміки черняхівського типу, що дає змогу датувати їх часом не раніше другої половини III ст. Заглиблені житла за формою та інтер'єром мають близькі аналогії на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу.

Ліпний посуд за формою, технологією виготовлення, орнаментацією близький до кераміки пам'яток Мазовії та Помор'я. Різниця полягає лише в кількісному співвідношенні окремих типів. Так, визначальною рисою керамічного посуду

Волині можна назвати переважання широкогорлих горшкоподібних присадкуваних посудин із зігнутими досередини плічками. На поселеннях вони становлять від 30 до 60 % усієї керамічної маси. Значно більшою кількістю, ніж на пам'ятках Мазовії, представлені посудини пшеворської культури. Вони трапляються практично на всіх об'єктах першої фази розвитку культур (кінець II — перша половина III ст.) і значно рідше на об'єктах другої фази (друга половина III—IV ст.).

Близькі, але не однакові риси на обох територіях характеризують поховальний обряд. В Україні не виявлено до цього часу курганних могильників, властивих для Помор'я, Мазовії та Підляшшя. Відсутні на могильниках і така характерна риса поховального обряду вельбарців, як кам'яні кола над могилами. Кам'яні валуни або крем'яні відщепи знайдено лише у засипці могильних ям у кількох похованнях на Дитиницькому і Любомльському могильниках. Поки що не виявлено одностатевих могильників за Бугом, відомих на території Північної Польщі (Бруліно-Коскі, Ключев, Дрогічин-Кезерувка, Цецелє тощо). Проте все більше даних свідчить про наявність на Волині біритуальних могильників. Так, одне трупопокладення було виявлено серед знищених трупоспалених поховань на могильнику в Баєві-II, ще два трупопокладення вдалося дослідити на знищенному могильнику у Хрінниках (садиба Майдана).

Волинські могильники близькі до вельбарських некрополів типу Колоземб'є, де виявлено переважно ямні трупоспалені поховання II—III ст. Проте у поховальному обряді вельбарських племен Волині суттєво сильніше, ніж на вищезгаданих некрополях, простежуються риси поховальної обрядовості пшеворської культури: урнові трупоспалення, перепалений у поховальному костриці інвентар, у тому числі уламки кераміки, посудини-приставки в ямних похованнях.

Зазначимо, що наявність елементів пшеворської культури — це характерна риса пам'яток першої хронологічної групи. З появою черняхівської культури на поселеннях значно рідше трапляються, наприклад, посудини пшеворського типу, які, очевидно, були витіснені кружальною керамікою.

Окремо стоїть могильник у Дитиничах, де відсутні елементи поховальної обрядовості пшеворського типу. Ще однією особливістю вельбарських пам'яток України є наявність на них гончарної кераміки черняхівської культури, амфорної тари, посудин типу *terra sigillata*. Виходячи з матеріалів поселень у Боратині, Линеві, Городку, Хрінниках можна стверджувати, що цей матеріал з'явився тут не раніше другої половини III ст., тобто тоді, коли у лісостеповій смузі Дніпро-Дністровського межиріччя була поширенна черняхівська культура. На пам'ятках Волині черняхівський посуд становить незначний відсоток (у Боратині, наприклад, — 4, у Загаях-II — 6 %). По кілька кружальних посудин трапилося на селищі у Ромоші, могильниках у Дитиничах та Дерев'яному. Значно більше такої кераміки виявлено на пам'ятках Південної Волині, розташованих на межі з територією поширення черняхівської культури. Так, на поселенні с. Борсуки вона становить 30 %, с. Лепесівка — у цілому 83,61; с. Хрінники, в об'єктах другої половини III—IV ст., — від 9 до 60, а в кількох об'єктах IV ст. — до 90 %. Очевидно, кількість цієї кераміки, як і інших речей провінційно-римського типу (серпи, коси, світильники, намисто), залежала від ступеня зв'язків вельбарців із черняхівським середовищем.

Огляд матеріальної культури вельбарських племен України дає змогу виділити в ній, на відміну від вельбарських пам'яток Польщі, значно помітніші елементи пшеворської культури та наявність вагомих елементів черняхівської культури. Ці особливості зумовлені змішанням вельбарських і пшеворських племен та взаємодією між ними на новоосвоєних землях під впливом провінційно-римської культури.

На думку польських дослідників, основними носіями пшеворської культури були вандали (бургунди та інші східногерманські племена) ⁹.

Отже, основними носіями вельбарських пам'яток в Україні треба визнати гото-гепідську людність зі значними домішками інших східногерманських племен, які долучилися до спільногого потоку на схід в останній четверті II ст. Судячи з матеріалів могильника в Баєві ¹⁰, до вельбарських общин Волині у IV ст. увійшли якісь групи черняхівського населення з сильними проявами впливу сарматської культури. Доказом вірогідності наших етнічних визначень є свідчення

археологічних та писемних джерел про готів та гепідів. Останні досить повно наведено у праці Йордана¹¹.

«Із цього самого острова Скандзи, як із майстерні племен або, правильніше, як із утроби, ... вийшли колись готи з королем на ім'я Беріг. Тільки зійшовши з кораблів на землю, вони відразу ж дали назву цьому місцю. Кажуть, що до сьогодні воно так і називається Готіскандза... Коли... виросла велика кількість людей, а правив усього лише п'ятій після Беріга король Філімер, син Гадарига, то він постановив, щоб воїни готів разом із сім'ями рушили звідтіля. У пошуках найзручніших областей і придатних місць він пройшов у землі Скіфії, які їхньою мовою називалися Ойум»¹².

З погляду польських учених, готи короля Беріга з'явилися на Помор'ї наприкінці I ст. Уже в II ст. вони зайняли Східне Помор'я, Кувію, а наприкінці століття прийшли на територію Мазовії й Підляшшя, захопивши райони Полісся та Волині. У III ст. писемні дані фіксують присутність готів уже в Приазов'ї та Дунай¹³.

У науковій літературі немає єдності щодо визначення напрямку руху готів у ці землі. Переважають дві думки. Одні вчені вважають, що міграція готів на південь відбувалась уздовж Дунаю, у верхів'я якого вони вийшли з району Шлезвіга. Інші дослідники вважають, що готи рухалися уздовж Вісли, верхнього й середнього Дніпра¹⁴. При цьому всі дослідники спираються на повідомлення Йордана: «Ми читали, що перше розселення (готів) було у Скіфській землі, коло Меотійського болота, друге — у Мезії, Фракії та Дакії, третє — на Понтійському морі з іншого боку Скіфії»¹⁵. З цього уривка важко визначити координати руху готів. Як справедливо вважає В.П. Буданова, не можна виявити навіть те, яких готів при цьому має на увазі Йордан: готів узагалі, остготів чи везеготів. В.П. Буданова вважає, що в цій фразі йдеться ще про загальну масу готів, а не про якусь їх частину чи гілку. Це підтверджує сам Йордан, коли пише, що на південь почало рухатися все військо готів на чолі з королем Філімером («разом із сім'ями»). Проте потім, уже в поході, від Філімера відокремилася половина війська.

«Філімер, зачарований великим достатком цих країв (землі скіфів), переправив туди половину війська, після чого, кажуть, міст, перекинutий через ріку, поламався, так що нікому більше не залишилося можливості ні пройти, ні повернутися...

Ця ж частина готів, яка була при Філімері, перешовши ріку, опинилася, як кажуть, в області Ойум і заволоділа бажаною землею...»¹⁶.

Отже, в Ойум з Філімером пішла лише частина готів. В.П. Буданова припускає, що саме це місце у праці Йордана фіксує їх поділ на остготів та везеготів. У подальшому дві частини готів просувалися на південь різними шляхами¹⁷. Остготи, рухаючись у напрямку до крайньої частини Скіфії, що межувала з Понтійським морем, розселилися в області Меотіди, а потім через Північне Причорномор'я проникли на Балкани: «Звідси вже як переможці (племені спатів) рухаються вони у крайню частину Скіфії, що поєднується з Понтійським морем...»¹⁸.

Везеготи ж, відокремившись, просувалися до кордонів Римської імперії через Балкани. Вони проникли на цю територію значно раніше і незалежно від остготів. Історія везеготів у давніх істориків пов'язана лише з Балканами¹⁹. Існують дані, що дозволяють говорити про появу готів на Балканах уже на початку III ст. Зокрема, Діон Касій повідомляє, що в 180 р. у межах імперії було прийнято 12 000 вільних даків. На цій підставі висловлено припущення, що переселення даків було спричинено натиском готів. Це були, як вважає В.П. Буданова, везеготи²⁰. На жаль, писемні джерела не дають змоги визначити район, де відбувається розселення готів, а також напрямок руху везеготів на Балкани.

Спробуємо розглянути припущення В.П. Буданової, яке спирається на писемні джерела, крізь призму даних, отриманих у процесі дослідження пам'яток вельбарської культури в Україні.

Час появи тут цих пам'яток збігається з повідомленням Йордана щодо просування готів у країну «Ойум» і появою їх на Балканах. Це остання чверть II ст. Причому пам'ятки вельбарської культури мають уже сформований вигляд і розміщені лише у межах Волині та Поділля. В інших регіонах, зокрема Середньому Подніпров'ї, вельбарські пам'ятки або елементи цієї культури належать до другої половини III ст. та існують лише у складі чи як частина черняхівської

культури. Очевидно, германські племена зробили тривалу зупинку на Волині і Поділлі, витіснивши звідти місцеву давньослов'янську людність.

Припускаємо, що саме на Волині, а не у Північному Причорномор'ї, як прийнято вважати, відбувся розподіл війська (народу) Філімера на дві частини — остготів, основу яких складало плем'я грейтунгів, очолюване Амалами, і везеготів, ядром яких було плем'я тервінгів, очолюване Балтами. Підкорюючись загальній тенденції руху всіх варварів до кордонів Римської імперії, германці з Волині прямували туди різними шляхами. Про ймовірну дорогу остготів уже зазначалося. Нас цікавить шлях везеготів. Нам здається, що археологічні матеріали не лише підтверджують правомірність гіпотези В.П. Буданової про те, що ця частина германських племен рухалася на Балкани, минаючи Месотіду і Причорномор'я, а й дають змогу розвинути її, більше конкретизуваги.

Неважко побачити на карті, що з Волині найкоротша і найвигідніша дорога на південь — це басейн Дністра, що, без сумніву, розуміли готи. Проте досі у верхньому Дністрі на ділянці від м. Сокаль у верхів'ях Бугу і аж до м. Хотин на середньому Дністрі вельбарських пам'яток не виявлено. Натомість багато поселень кінця II — першої половини III ст. знайдено П.І. Хавлюком у Південному Побужжі²¹. Це явище можна пояснити тим, що в регіоні верхнього Дністра сформувалося значне й сильне слов'янське уgrpupування, яке складалося з численних місцевих слов'янських (венедських) общин, носіїв пам'яток зубрицької культури, і витіснених готами общин з Волині. Готи не зуміли пройти через цей регіон, тому повернули на південний схід до Південного Побужжя. Обійшовши Верхнє Подністров'я, вони вийшли на Дністер у районі Хотина і Кам'янця-Подільського. Переїзд германцями Дністра в його середній течії зафікований кількома вельбарськими пам'ятками, виявленими дослідниками у 1980-х роках. Ідеється про поселення Велика Слобідка-II і Козлів²². Подальший шлях везеготів пролягав, мабуть, через Молдову у Попруття на територію Дакії. В.П. Буданова наводить цікавий факт, який підтверджує перебування везеготів на Дністрі. У творі Олімпіадора, написаному у 425 р.. зазначено, що вандали називають везеготів «трулами». Відомо, що «трул» — одна з давніх назв Дністра²³.

Важливо зауважити, що, судячи з археологічних матеріалів, германці просувалися не суцільною похідною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи територію, через яку проходили. Про це свідчать вельбарські пам'ятки, розкидані окремими острівцями або суцільними масивами. Із писемних джерел також відомо, що готи в III—IV ст. поширилися на великих просторах окремими сімейно-родовими або сусідськими групами²⁴. Отже, відбулася не одноразова, а, як висловився М.Б. Щукін, свого роду «повзучча» міграція, тобто поступове просування різних і не дуже великих груп людей²⁵. І справді, у писемних джерелах названо готів, гепідів, герулів, боранів, тайфалів, вандалів і т. д. У цій ситуації виділити пам'ятки якогось племені чи етнолемінної групи, за незначним винятком, практично неможливо. Матеріальна культура всіх цих племен була подібною.

Нещодавно ще одну невдалу спробу розділити вельбарську культуру на окремі племена здійснив Б.В. Магомедов. Звівши невлад до однієї купи писемні дані, вільно трактуючи археологічні матеріали, він задекларував належність вельбарської культури пізньоримського часу до гепідів²⁶. Для Б.В. Магомедова, який реанімував ідею Ю.В. Кухаренка та М.Б. Щукіна щодо належності черняхівської культури до готів і палико пропагує її у своїх публікаціях, такий погляд на вельбарсько-черняхівську проблему мас принципове значення, адже дає змогу відповісти на гостре для цього дослідника питання, чому одна частина вельбарської культури трансформувалася в черняхівську, а інша — не сприйняла її, зберігши самобутні риси до початку V ст. Існування самостійної вельбарської культури на Волині і Поділлі паралельно з черняхівською не дає змоги прибічникам готської належності останньої відстоювати схему Ю.В. Кухаренка: вельбарська культура у любовідзькій фазі (Польща) — вельбарська культура у цецельській фазі (Волинь) — черняхівська культура (Україна).

Суть роздумів Б.В. Магомедова полягає ось у чому. На Волинь наприкінці II ст. прийшли готи, які, розселившись до середини III ст. по всій території сучасної України, створили черняхівську культуру. На пусті землі Волині проникли «ледачі» германці, гепіди, які через свою відсталість не зуміли досягти рівня розвитку готів,

залишились зі своєю присітвою (вельбарською) культурою. Тому, на думку Б.В. Магомедова, сприяли і недружні стосунки двох германських народів.

Писемні дані, які наводить Б.В. Магомедов на користь своєї гіпотези, — це, як зазначалося вище, нагромадження цитат різних античних авторів, які мало стосуються теми дослідження.

На жаль, чітких історичних повідомлень про гепідів мало. Згідно з легендою, переданою Йорданом, ім'я цьому готському племені дав корабель, який останнім пристав до берега Готіскандзи. Його гребців було названо «геранта», тобто ледачими²⁷. У Йордана немає сумніву, що гепіди походять від готів. Після переселення у Повіслення гепіди мешкали разом з готами. Тут, очевидно, відбулося видокремлення цього племені з готського масиву. Гепіди, судячи з повідомлень Йордана, самостійно просувалися на півден. Йордан пише з цього приводу так: «Король гепідів Фестида підняв своє неповоротке плем'я і розширив збросю межі своєї області. Він розорив бургундзонів майже до повного винищення і підкорив численні інші племена»²⁸. Згідно з дослідженнями К. Годловського, східногерманські племена бургундів були носіями північної частини пам'яток пшеворської культури²⁹. Усі інші повідомлення про гепідів пов'язані винятково з Подунав'ям і прилеглими землями. Саме тут, на думку дослідників, відбулася битва короля Фестиди з готами, яких очолював король Острогота в середині III ст.³⁰. Тут, за Іstrom, велись інші війни між германськими племенами, описані в панегірику на честь імператора Максиміліана (791), у тому числі між готами і гепідами³¹.

Гепіди згадані також у багатьох писемних джерелах як активні учасники походів проти Риму³². У гунський час гепіди входили до гунського військово-політичного союзу, а король гепідів Ардаріх був одним із найвідданіших полководців Аттіли. На боці гунів вони виступили у битві на Каталаунських полях у 451 р.³³.

Сліди гепідів губляться у другій половині VI ст. після розгрому їх аварами.

Отже, писемні дані дають підстави локалізувати гепідів як окреме плем'я, що виділилося з готського етноплемінного масиву на території Західної Вісли після відходу готів на південний схід наприкінці II—III ст. Усі пізніші писемні згадки про гепідів пов'язані лише з Подунав'ям. Підстав вважати, що гепіди розміщувалися на Волині, писемні дані не дають. Цілком очевидно, що у період військової активності окремі групи гепідів могли проникати і далеко в південно-східні регіони, у тому числі й на Волинь. У зв'язку з цим здається юмовірною гіпотеза Ю.М. Смішка про належність могильника у Дитиничах гепідам, поховальний обряд та інвентар якого мають яскраво виражені північно-західні риси, дещо відмінні від пам'яток вельбарської культури³⁴. У той час на Волинь і Поділля проникли й інші окремі групи германських племен. Про це свідчать одиничні поховання пшеворської культури в басейнах Дністра, Стиру та Горині³⁵.

Розглянемо археологічні докази Б.В. Магомедова щодо гепідської належності пам'яток вельбарської культури Волині. Як такий доказ він наводить гіпотезу М.Б. Щукіна про дві хвили вельбарського руху на Волинь, яка ґрунтується на існуванні двох хронологічних груп вельбарських пам'яток. Друга хвиля, так звана дитиницька, яка відповідає другій хронологічній групі пам'яток, якраз і складалася, на думку М.Б. Щукіна, із «ледачих» гепідів³⁶.

Чи існувала насправді «друга хвиля» на Волині? Звернемося до археологічного матеріалу.

Нині на цій території досліджено до рівня наукової достовірності 15 вельбарських пам'яток (рис. 1). За хронологічною ознакою їх поділено на дві групи (таблиця): перша датується від кінця II до IV ст., друга визначається часом з другої половини III ст. До першої групи пам'яток належать усі повністю досліджені поселення (Боратин, Городок, Линів, Хрінники) та відносно широко досліджені могильники (Любомль, Баїв). Друга група представлена одиничними похованнями або їх групами на могильниках (Могиляни-Хмельник, Дерев'яне, Гірка Полонка) та поселенням у Загаях-II, розкопаним частково. Виходячи з цього можна висловити думку, що повніше дослідження цих пам'яток допоможе виявити й більш ранні матеріали. Про таку можливість свідчить ситуація в Баєві, де крім могильника кінця III—IV ст. нами було виявлено могильник вельбарської культури кінця II—III ст., а також поселення в Боратині та Хрінниках, де лише на третій сезон робіт ми натрапили на об'єкти першої хронологічної групи.

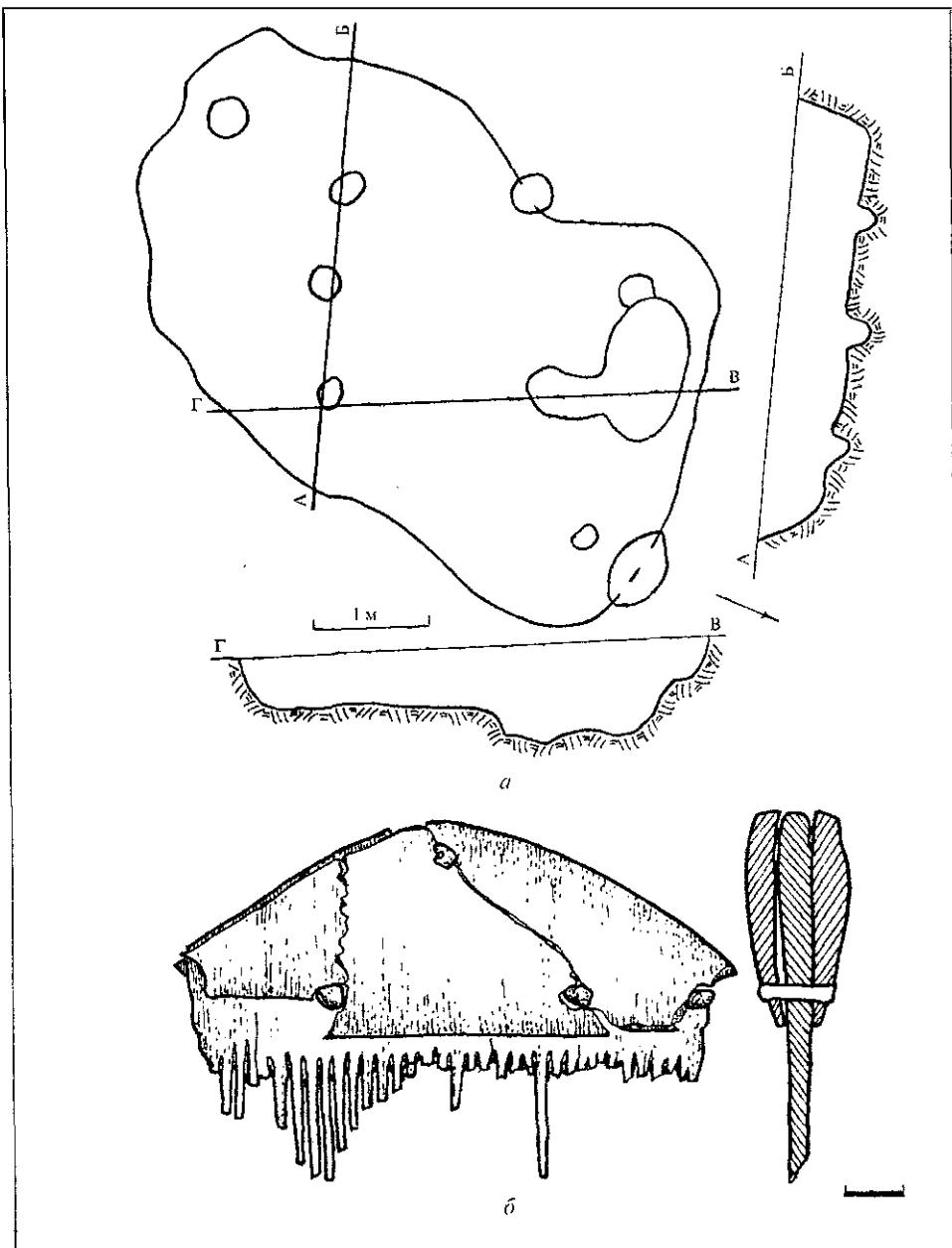

Рис. 1. Поселення у с. Хрінники (житло 32): а — житло вельбарської культури кінця II — першої половини III ст.; б — кістяний гребінь з долівки житла

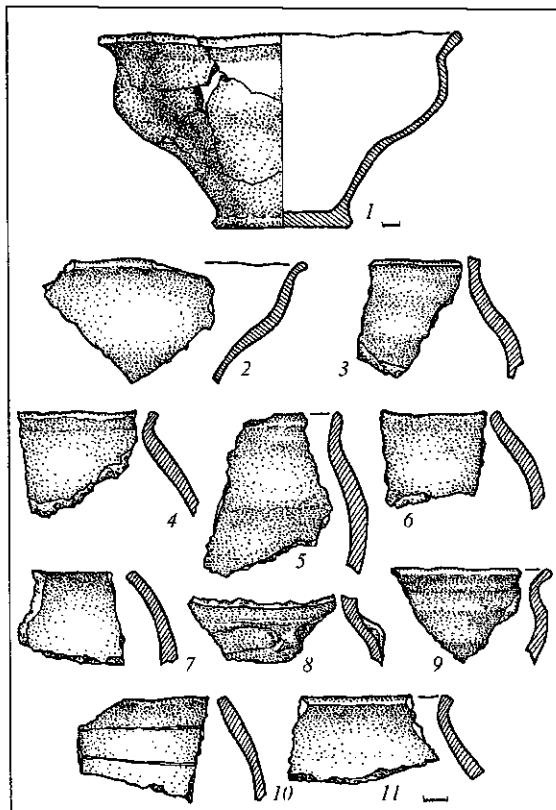
Слід також мати на увазі фактор внутрішнього розвитку вельбарського суспільства, особливий імпульс якому міг дати процес формування черняхівської культури у середині III ст., унаслідок чого могли і мали з'явитися нові поселення.

Виходячи з матеріалів германського могильника у Дитиничах, поховань пшеворської культури у Млинові, Городку Рівненської області можна говорити про проникнення на територію Волині окремих груп людей з північного заходу у другій половині III ст. Проте ця інвазія, судячи з кількості та характеру пам'яток, не була значною. Не підтверджена археологічним матеріалом і теза Б. В. Магомедова про зміну населення Волині у середині III ст. чи якусь помітну зміну характеру матеріальної культури носіїв вельбарських пам'яток зазначеного періоду.

Рис. 2. Поселення у с. Хрінники. Керамічний комплекс культури кінця II — першої половини III ст., житло 32 (I—II — ліпна кераміка)

Широке дослідження поселень, проведене нами у 1980—2000 рр., дас змогу дійти висновку, що практично всі риси матеріальної культури вельбарських общин залишилися незмінними з кінця II до межі IV—V ст. У другій половині III ст., коли в лісостепових регіонах України з'явилася черняхівська культура, вельбарська культура Волині практично не змінилася. Вона не стала черняхівською, а зберегла всі риси попереднього часу. Лише кружальна кераміка черняхівської культури як новий елемент увійшла до керамічного комплексу вельбарців і становила від 3 % у північних районах до 60 % на межі Волино-Поділля (порівн.: рис. 1, 2 і 3, 4).

Можна також говорити, що в той час на вельбарських поселеннях почали зводити великі дерев'яні будівлі, так звані stalhaus, прямокутної й овальної форми. Судячи з матеріалів повністю досліджених поселень у Боратині, Линеві, Хрінниках, одне таке житло припадало на 5—6 звичайних хат-

Хронологія пам'яток вельбарської культури на Волині

Пам'ятка	Століття			
	II	III	IV	V
<i>Поселення</i>				
Лепесівка				
Боратин				
Загаї-II				
Городок				
Рованці				
Хрінники				
Михалє				
Линів				
<i>Могильники</i>				
Баїв-I				
Могиляни-Хмельник				
Любомль				
Дерев'яне				
Дитиничі				
Ромош				
Гірка Полонка-I				

напівземлянок, які групувалися навколо великого будинку. На поселенні у Хрінниках виявлено чотири такі комплекси.

Отже, ні писемні, ні археологічні матеріали не дають змоги виділяти на Волині чи на території України в цілому пам'ятки власне гепідів.

Немає також жодних підстав уважати, що скарби Волині типу Ласки-Боровичі, які датуються початком V ст., належать цьому народові. З погляду Б.В. Магомедова, ці пам'ятки належать гепідам тому, що готи в той період уже залишили Східну Європу. При цьому він посилається на працю Є.Л. Гороховського, в якій розглянуто хронологію черняхівських могильників³⁷. Проте з цієї праці аж ніяк не випливає висновок, який декларує Б.В. Магомедов. І вже зовсім незрозуміле зарахування до гепідів Качинського скарбу на тій підставі, що там виявлено ліпні горщики вельбарської культури³⁸!

Таким чином, ми не бачимо причин для перегляду висловленої нами раніше думки³⁹ стосовно належності готам скарбів Волині на початку раннього середньовіччя.

Ми, на відміну від Б.В. Магомедова, не маємо підстав стверджувати, що на початку V ст. велика кількість народу, яка проживала на землях Волині протягом майже 300 років, залишила їх і рушила на Балкани. Слідів цього руху не знайдено. Безумовно, певна частина готів, очевидно найбільш активна, покинула Волинь. Інша ж частково залишилася на місці, а частково відійшла у північніші райони Полісся і була асимільована слов'янами. Цілком імовірно, з цією частиною асимільованих готів можна пов'язувати наявність у ранньосередньовічному слов'янському комплексі близьких до вельбарських горщиків із зігнутими досередині плічками та невиділеними вінчиками, появу на Поліссі довгих дерев'яних будівель типу «*stalhaus*». Такі житла ще нині можна зустріти на Волині⁴⁰. Саме готи могли передати у мову слов'ян такі поняття, як «князь», «меч», «щит», «котел», «виноград», «хліб», «плуг», «стайня»⁴¹. При цьому зазначимо, що в готській мові відсутні слов'янські мовні елементи, що може свідчити про напрям асимілятивних процесів. Зауважимо також, що Б.В. Магомедов, не інакше як у «творчому запалі», схильний зарахувати до готської спадщини, перейнятій слов'янами, такі кардинальні досягнення економіки, як залізний наральник і ручні жорна⁴². Нагадаємо Б.В. Магомедову, що залізний наральник слов'яни Подністров'я, судячи зі знахідки на поселенні Майдан-Гологірський⁴³, використовували у господарстві ще в II ст., тобто задовго до появи тут готів. На поселенні венедів у

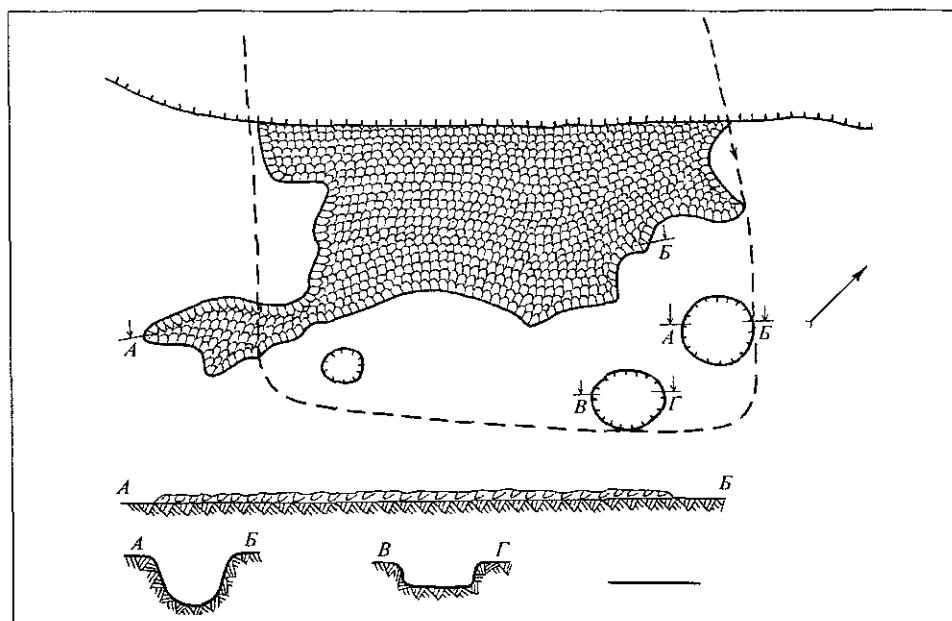

Рис. 3. Поселення у с. Хрінники. Залишки житла (№ 12) вельбарської культури другої половини IV ст.

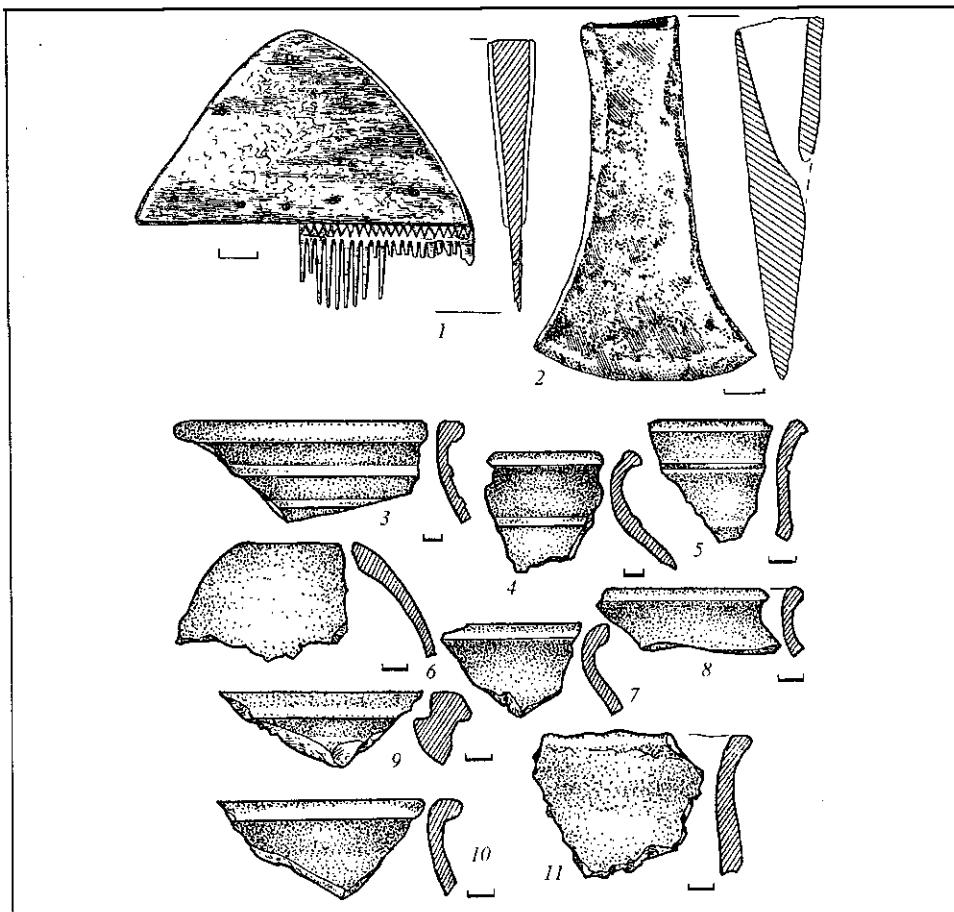

Рис. 4. Матеріал із житла 12: 1 — кістяний гребінь; 2 — залізна сокира; 3—11 — керамічні вироби

Пасіках-Зубрицьких (Верхнє Подністров'я) відкрито потужну млинову споруду II ст., де мололи зерно на кількох ротаційних жорнах для всієї сільської общини, а можливо й округи⁴⁴.

Виходячи з реалій, які демонструє нагромаджений археологічний матеріал під час дослідження пам'яток вельбарської, черняхівської, київської та інших культур пізньоримського часу на території України, можна констатувати таке: чітко виділяються регіони компактного проживання різних народів — германців, давньослов'янської людності (венедів), пізньоскіфських та пізньосарматських общин.

Перші досить виразно локалізувалися в межах сучасної Волині, залишивши пам'ятки вельбарської культури. Слов'яни-венеди займали землі верхнього й середнього Дністра, де залишили культуру поселень «Дем'янів-Теремці», яка є продовженням традицій зубрицького населення. Інша група давніх слов'ян займала територію Верхнього Подесення, залишивши пам'ятки київської культури. Пізньоскіфські групи, нащадки еллінізованої іранської людності, разом із сарматами компактно проживали в регіоні Північного Причорномор'я.

Територію сучасної України між Дністром, Прутом і Дніпром треба визначити як місце суміжного проживання більшості вищезгаданих груп і племен, які разом створили історико-культурну верству черняхівської культури. Це підтверджується наявністю тут пам'яток, які мають переважно змішані риси германської, скіфо-сарматської, дакійської, слов'янської культур, а всі разом — риси провінційно-римської культури.

Присвоювати в цьому регіоні черняхівську культуру якомусь конкретному етносу, як це досі роблять деякі дослідники, загалом неможливо. Це вже багато

разів приводило науковців у безвихід. Культура народів, що проживала тут спільно, мала поліетнічний характер. Звичайно, можна і в цьому регіоні визнати вузьколокальну групу, де переважали готи чи сармати (Поділля), чи фракійці й готи (Прутсько-Дністровське межиріччя), чи пізні скіфи, готи, сармати (Причорномор'я, Крим), чи навіть одну або кілька пам'яток конкретної етнічної одиниці (готської, гепідської, слов'янської, сарматської і т. д.). Тому залежно від орієнтації дослідника етнос черняхівської культури можна визначити будь-яким чином і при цьому знайти достатню кількість аргументів на користь свого визначення. Прикладом є остання праця Б.В. Магомедова⁴⁵.

На наш погляд, потрібно змінити методологічний підхід щодо розгляду історії людності, яка населяла Україну в кінці II — на межі IV—V ст. Потрібно визнати безперспективним погляд, за якого всі ці народи розглядають крізь призму культури одного народу. Слід брати до уваги особливості всієї сукупності черняхівських пам'яток, а не однієї пам'ятки чи одного регіону. Треба пам'ятати, що носії цих пам'яток перебували у тісному етнокультурному контакті. Стрижнем цих контактів були впливи провінційно-римської культури, зумовлені потребами Риму. Зворотним потоком були нові потреби «варварів», спричинені цим впливом. «Держава Германаріха», якщо така і була, відігравала роль однієї зі складових цього процесу.

¹ Смішко М.Ю., Свєніков І.К. Могильник III—IV ст. н. с. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. — 1961. — Вип. 3. — С. 59—75.

² Тиханова М.А. Раскопки поселения III—IV вв. н. э. у с. Лепесовки в 1957—1959 гг. // СА. — 1963. — № 7. — С. 178—191.

³ Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришино. — М., 1980. — 176 с.

⁴ Кухаренко Ю.В. Баївський могильник // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 51—61.

⁵ Крушельницька Л.І., Оприськ В.І. Поселення східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 75—80; Каспарова К.В., Щукин М.Б. Могильник Могиляни-Хмельник // Ленінградський Государственный Эрмітаж. — Л., 1979. — С. 160—163.

⁶ Козак Д.Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. н. е. // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 50—66.

⁷ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. — К., 1991. — 170 с.

⁸ Wolęgiewich R. Kultura oksywska i wielbarska — systematyka kulturowa // Prahistoryzm polskich. — Wrocław i in., 1981. — T. 5.

⁹ Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnictwo w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. — Wrocław i in., 1985.

¹⁰ Кухаренко Ю.В. Зазн. праця.

¹¹ Йордан. О происхождении и действиях гетов. — М., 1965. — 435 с.

¹² Там же. — С. 25—29.

¹³ Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., 1990. — С. 9—50.

¹⁴ Там же. — С. 72.

¹⁵ Йордан. Указ. соч. — С. 27—28.

¹⁶ Там же. — С. 25—29.

¹⁷ Буданова В.П. Указ. соч. — С. 72—74.

¹⁸ Йордан. Указ. соч. — С. 29.

¹⁹ Буданова В.П. Указ. соч. — С. 60—79.

²⁰ Там же. — С. 77—79.

²¹ Хавлюк П.И. Вельбарские памятники на Южном Буге // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1988. — Т. 1. — S. 137—144.

²² Козак Д.Н. Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и Подолии) // КСИА. — 1984. — Вып. 178. — С. 55—60; Магомедов Б.В. Черняховское поселение у с. Козлов на среднем Днестре // Studia gothica. — 1988. — № 2. — С. 163—187.

²³ Буданова В.П. Указ. соч. — С. 76—77.

²⁴ Там же. — С. 76—77.

²⁵ Щукин М.Б. На рубеже эр // Рос. археол. б-ка. — 1994. — № 2. — С. 248.

²⁶ Магомедов Б.В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 70—74.

²⁷ Йордан. Указ. соч. — С. 94—95.

²⁸ Там же. — С. 97.

²⁹ Godłowski K. Op. cit. — С. 144.

- ³⁰ Йордан. Указ. соч. — С. 98—100.
- ³¹ Буданова В.П. Указ. соч. — С. 62.
- ³² Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — М., 1954; Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. — М., 2000.
- ³³ Йордан. Указ. соч. — С. 199—200.
- ³⁴ Смішко Ю.В., Свєніков І.К. Указ. праця. — С. 89—114.
- ³⁵ Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984; Козак Д.Н., Прищепа Б.А. Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 153—161.
- ³⁶ Щукін М.Б. Указ. соч. — С. 248.
- ³⁷ Гороховський Е.Л. Хронологія могильників Лесостепной України // Тр. V Міжнарод. конгр. археологів-славістов. — Київ, 1988. — С. 34—46.
- ³⁸ Магомедов Б.В. Указ. соч. — С. 74, 76.
- ³⁹ Козак Д.Н. Культурно-етнічна інтерпретація скарбів Волині...
- ⁴⁰ Данілюк Архіт. Релікти давнього будівництва. — Рівне, 1995.
- ⁴¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. — М., 1986—1987; Топоров В.Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования. — М., 1982. — С. 227—263.
- ⁴² Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — С. 148.
- ⁴³ Цигилік В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975. — Рис. 52, в.
- ⁴⁴ Козак Д.Н., Пащекевич І.О. Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі і в перших віках нашої ери // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 18—27.
- ⁴⁵ Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса...

Одержано 13.03.2002

Д.Н. Козак

ВЕЛЬБАРСКАЯ КУЛЬТУРА: ГОТЫ ИЛИ ГЕПИДЫ?

Вельбарскую культуру большинство польских и немецких археологов связывают с восточно-германскими племенами готов или гото-гепидов.

Признаки этнической принадлежности вельбарцев на Волыни установлены на базе сравнения основных элементов их материальной культуры и культуры племен Северной Польши. Сравнительный анализ дал возможность выделить на Волыни существенные элементы пшеворской, а также черняховской культуры. Исходя из этого основными носителями вельбарских памятников в Украине следует признать гото-гепидское население со значительной примесью иных восточногерманских народов, которые влились в общий поток миграции на восток в последней четверти II в. н. э. (вандалы, бургунды, бораны), а также группы черняховского населения с сильными проявлениями сарматской культуры.

Археологические материалы полностью подтверждаются письменными источниками.

Автор считает слабообоснованной и несостоятельной гипотезу Б.В. Магомедова о принадлежности памятников вельбарской культуры Волыни германским племенам гепидов.

D. N. Kozak

VELBAR CULNURE: GOTH OR GEPIDAE?

The majority of Polish and German archaeologists connect this culture with the East - German tribes of Goth or Goth-Gepidae.

The determinative indication of the ethnic belonging of the Velbar population in the Volyn is the comparison of the basic elements of their material culture with those of the tribes of the Northern Poland.

The comparative analysis enables to single out the considerable component of the Pshevor culture and the presence of some elements of the Cherniakhov culture. Proceeding from this, Goth-Gepidae population with the considerable admixture of the other East-German peoples, which flowed into the common current to the East in the last quarter of the 2nd century (Vandals, Burgundies, Borans) and also the groups of the Cherniakhov population with the strong displays of the Sarmatian culture should be recognized as the main bearers of the Velbar monuments in Ukraine.

The archaeological materials are completely confirmed by the written sources.

The author considers B. V. Magomedov's hypothesis about the belonging of the Velbar culture of the Volyn to the Gepidae to be undefended.

ДО ПРОБЛЕМИ КОНТАКТІВ МІЖ КИЇВСЬКОЮ ТА ЧЕРНЯХІВСЬКОЮ КУЛЬТУРАМИ НА РАННЬОМУ ЕТАПІ ЇХ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано певні аспекти контактів між київською та черняхівською культурами на прикладі двох широко досліджених поселень: Глеваха у Середньому Подніпров'ї та Боромля 2 на сході Дніпровського Лівобережжя. Розглянуто гіпотезу про виникнення пам'яток типу Боромля внаслідок переселення на схід частини черняхівського населення з верхів'їв Дністра та Західного Бугу.

Дослідження В.Д. Барана довели існування слов'ян у північно-західному регіоні поширення черняхівської культури. Проте їх присутність на інших черняхівських територіях залишається предметом гострих дискусій, що тісно пов'язані з проблемою формування черняхівської культури та її поширенням на величезному просторі від р. Олт до р. Сіверський Донець, а також зі зв'язками між київською і черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку¹. Деякі аспекти цього питання можна розглянути, спираючись на порівняльний аналіз двох поселень: Глевахи під Києвом і Боромлі на півдні Сумської обл. Розкопки першого з них було проведено автором у 1980, 1982, 1984, 1985 рр. Розкопки на поселенні Боромля проводили Г.М. Некрасова і автор у 1987, 1989—1991 рр. Цінність обох пам'яток полягає в тому, що їх досліджене досить широко (у Глевахі розкрито близько 3 тис., у Боромлі — понад 1 тис. м²), завдяки чому отримано надійні дані про різні споруди, ліпну й гончарну кераміку, датуючи речі тощо. Стратиграфічні спостереження і аналіз різних категорій матеріальної культури дали змогу встановити наявність на обох поселеннях кількох культурно-хронологічних горизонтів пізньоримського часу, що й дає підставу вважати поселення Глеваха й Боромля базовими для розгляду зазначеної проблеми.

Оскільки матеріали щодо Глевахи повністю опубліковано², наведемо лише основні відомості про цю пам'ятку. Поселення розташоване біля смт Глеваха Васильківського р-ну Київської обл. у басейні р. Ірпінь. Воно займає обидва схили обводненої балки. Загальна довжина поселення близько 400 м, ширина — декілька десятків метрів на кожному з берегів. На будь-якому з двох етапів існування воно складалося лише з кількох садиб, далеко розкиданих одна від одної. Потужність непошкодженого культурного шару 0,1—0,3 м, зберігся він головним чином навколо об'єктів. До раннього, київського, етапу існування пам'ятки належать 4 споруди (у тому числі три житла-напівземлянки), 45 ям-льохів, виносне вогнище і яма для випалення вугілля. У всіх спорудах і 31 господарській ямі знайдено ліпну київську й гончарну черняхівську кераміку за переважанням першої, в інших об'єктах — лише ліпну. Максимальну кількість гончарної кераміки виявлено в спорудах 1 і 3, де вона становить відповідно 48 і 30 %. Утім, можливо, реально її було трохи менше, оскільки деякі дрібні фрагменти могли потрапити до заповнення з верхнього горизонту культурного шару.

Основну масу київського керамічного комплексу складають груболіпні горщики і корчаги, виготовлені з глини з домішкою великих зерен шамоту. Знайдено також 12 фрагментів дисків з потовщенням краєм (кришок або прототипів сковорідок) і уламок ліпної чорнолощеної миски (рис. 1). Серед гончарної кераміки переважає столовий посуд (миски, вази, глеки). Індивідуальні знахідки представлено трьома залізними ножами, шилами, голками, долотом, ложкорізом, кресалом, характерними пряслицями київської культури, скляною намистиною і кам'яними оселками. У київських об'єктах знайдено дві залізні фібули з підв'язною ніжкою, виготовлені з вузького чотиригранного стрижня, пластинчасту підвіску-лунницю, бронзову фібулу «східнопруського» варіанта і багаточасті

тришарові рогові гребені з невисокою дугоподібною спинкою типу I/1a, за Нікитіною. Бронзова підв'язна фібула і спинка подібної застібки, знайдені в культурному шарі поруч із київськими ямами, також виготовлені з вузьких стрижнів, що мають у розрізі округлий або підтрикутний перетин (рис. 2). За класифікацією Є.Л. Гороховського, усі фібули нижнього горизонту (крім «східнопруської») належать до серії А (варіанти 1, 3, 4) і датуються серединою III — початком IV ст.³. Гребені типу I/1a і застібки «східнопруського» варіанта можуть належати і до більш пізнього часу. Зазначимо, що розвідками поблизу Глевахи виявлено ще три поселення київської культури.

Пізний етап існування Глевахи належить до черняхівської культури, причому це поселення є однією з найбільш північних пам'яток Київського Подніпров'я. Культурний шар стратиграфічно не розчленовано, однак у житлі 9 і двох господарських ямах зафіксовано два горизонти: київський і черняхівсько-вельбарський. Крім того, до останнього періоду належать п'ять споруд (три житла, господарська споруда і гончарна майстерня), виносне вогнище і дев'ять ям. У більшості об'єктів знайдено як гончарну черняхівську (серед якої кількісно переважає кухонна), так і ліпну кераміку вельбарської традиції. Зауважимо, що у верхніх стратиграфічних горизонтах ям 57 і 58 київського часу ліпний посуд домінує. Тут виявлено фрагменти яйцеподібних горщиків, підлощених мисок, а також залізні шило, два ножі, черешок великої ложки, уламки серпа і поясного гачка (?), гляняні тягарці для ткацького верстата, типові прядлиця черняхівської культури, фрагменти скляного персня і ротаційних жорен. Датування верхнього горизонту визначено за знахідками парних залізних фібул зі споруд 4 і 5, а також бронзової із житла 7. Від київських вони відрізняються іншою техноло-

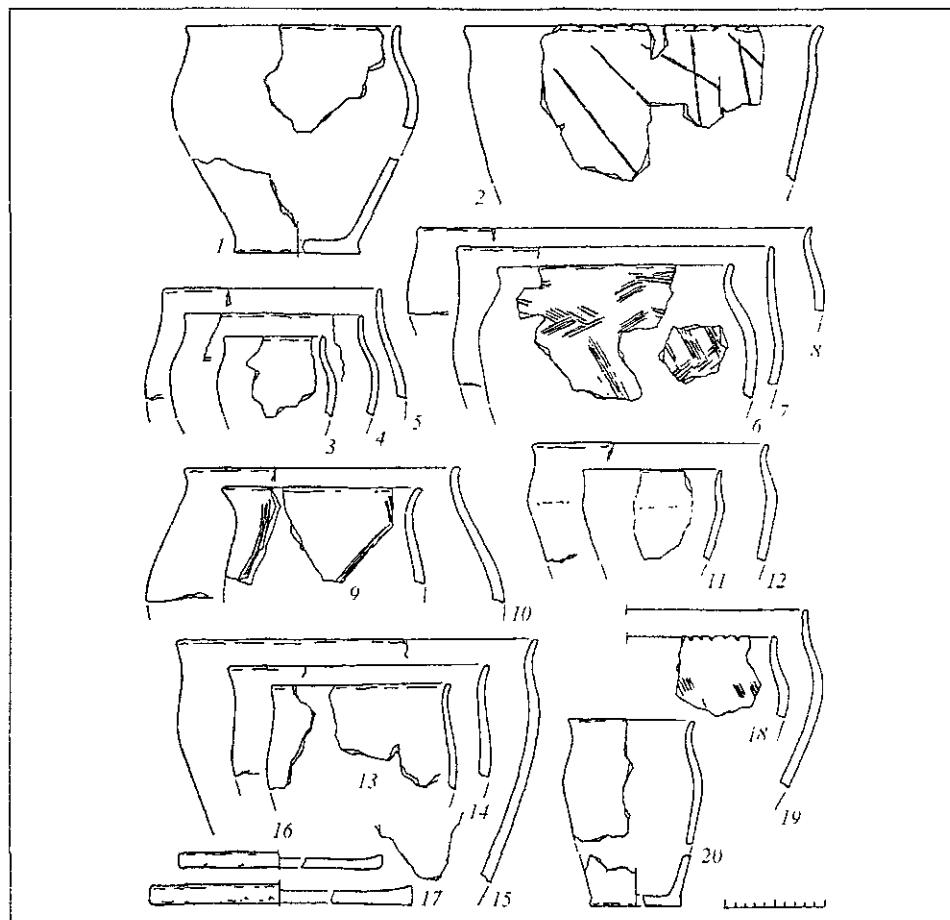

Рис. 1. Поселення Глеваха. Ліпна кераміка київського горизонту

гією виготовлення — спинки декоровано фасетками й площадками. До цього ж кола належать дві фрагментовані залізні застібки з культурного шару: із суцільним приймачем і підв'язна. Враховуючи те, що верхній шар пам'ятки можна датувати в межах IV ст., для київських об'єктів з Глевахи найвірогідніша дата — друга половина III — початок IV ст.⁴.

За результатами розкопок поселення Боромля 2 видано тільки коротку інформацію⁵, деякі відомості про нього опублікував також А.М. Обломський⁶. На відміну від Глевахи, розташованої на межі лісу й лісостепу, поселення біля с. Боромля (Тростянецький р-н Сумської обл.) розташоване в глибині лісостепової зони. Пам'ятка знаходиться на краю корінного берега р. Боромля, правої притоки р. Ворскла, над обводненою балкою. Розмір поселення 150 × 60 м, його планування досить компактне. Потужність культурного шару 0,3—0,5 м. Під час розкопок вдалося виділити три культурно-хронологічні горизонти існування поселення.

Нижній, очевидно, можна зарахувати до київської культури, оскільки характерна ліпна кераміка з домішкою шамоту (рис. 3) кількісно тут переважає над гончарною (уламками столових мисок і ваз, а також амфор). Фрагменти останньої в різних об'єктах становлять від 4 до 30 %. До цього періоду належать споруди 1, 3, 6, 10 (у тому числі житло-напівземлянка 3) і виносне вогнище 2. Зі споруди 1 походять дві бронзові фібули з високим приймачем VII групи Альмгрена, багаточастий тришаровий гребінь типу I/1a і численні уламки кількох амфор типу D. На долівці споруди 3 виявлено унікальну фібулу з високим приймачем і спинкою у вигляді двох трикутників, з'єднаних короткою дужкою. Звідси ж походять фрагменти амфор типів D і F («танайських» і «кінкерманських»). Значну кількість уламків амфор типу D знайдено також у придонній частині споруди 6. Очевидно, до цього ж горизонту належить і бронзова фібула з подвійним пружинним апаратом із культурного шару в траншеї 4 (рис. 4). Поєднання таких речей загалом могло мати місце у другій половині III — на початку IV ст.⁷, що детально показав А.М. Обломський⁸.

Другий період характеризується, як правило, переважанням у комплексах споруд 5, 7, 8 гончарної черняхівської кераміки (від 40 до 66 %), поряд з якою трапляється ліпний посуд, виконаний у київській, вельбарській і скіфо-сарматській традиціях. Верхню дату того періоду можна встановити за бронзовою

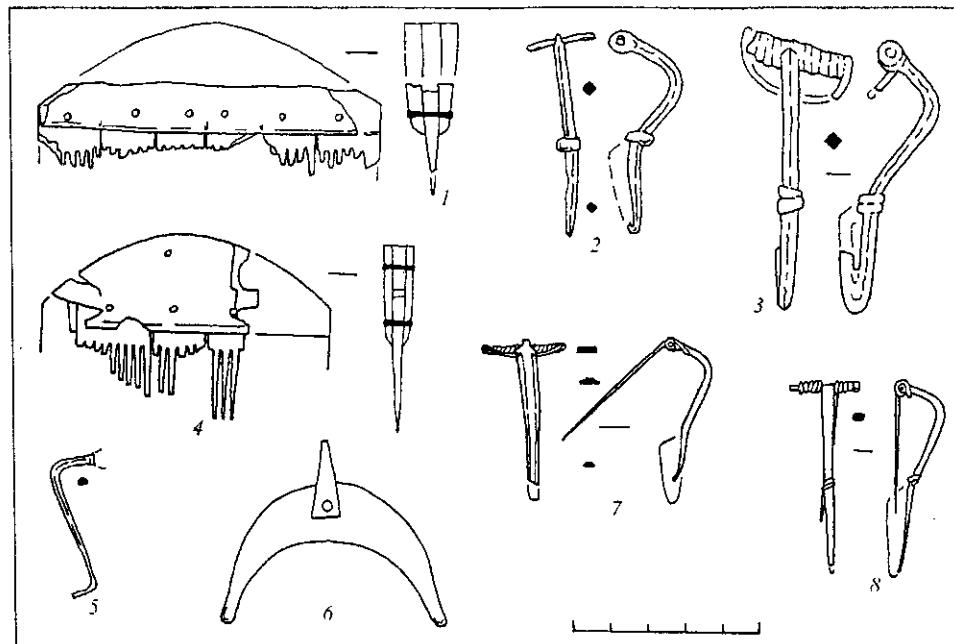

Рис. 2. Поселення Глеваха. Датуючі речі київського горизонту (1,4 — кістка, 2,3 — залізо, 5—8 — бронза)

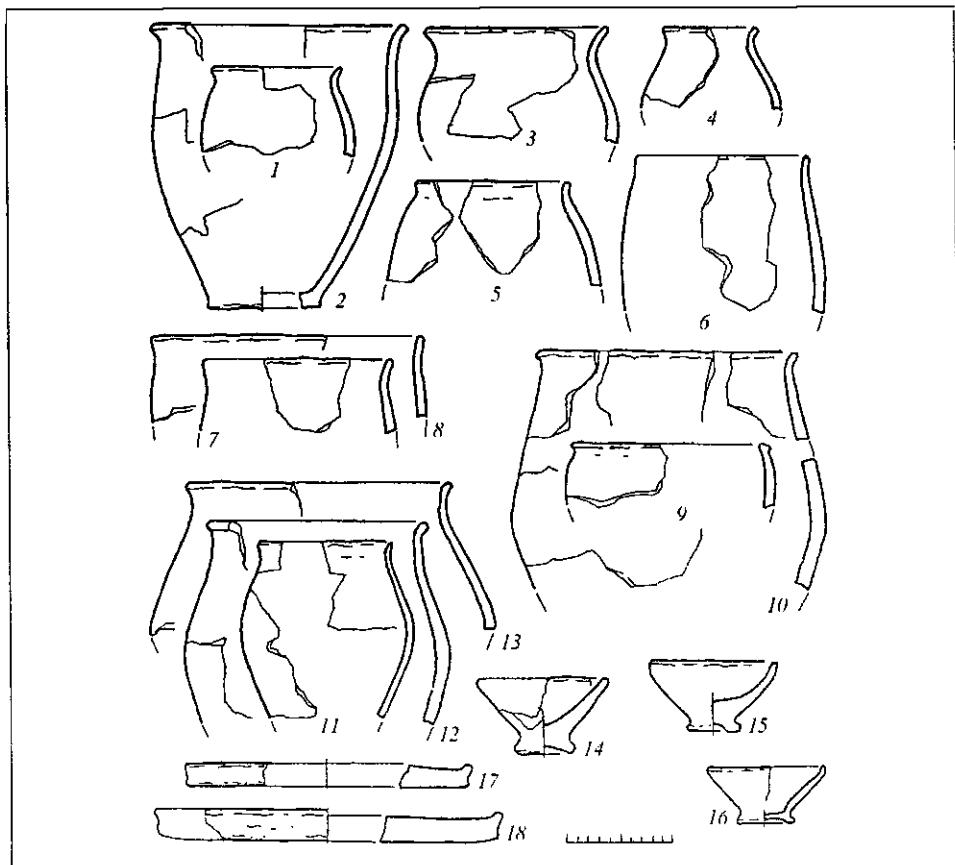

Рис. 3. Поселення Боромля 2. Ліпна кераміка київського горизонту

підв'язною фібулою типу Б2, що належить, швидше за все, до другої — третьої чверті IV ст. Її знайдено у верхньому, сміттєвому, горизонті заповнення котловану споруди 5, що, у свою чергу, перекриває київський об'єкт. У зв'язку з цим другий період потрібно зарахувати до більш раннього часу, тобто до першої половини IV ст.

На третьому, заключному, етапі в межах розкопаної ділянки функціонували тільки господарські та виробничі комплекси: споруди 2, 4, 9, усі ями-льохи і два гончарні горни. З їх заповнення походить практично тільки гончарна кераміка, серед якої переважає кухонна. Об'єктами цього періоду в ряді випадків пеперекрито споруди першого й другого етапів, причому напівзапліні котловани споруд 3, 7 і 8 використовували як звалища сміття й відходів гончарного виробництва.

Зауважимо, що згадане поселення входить до щільного куща черняхівських пам'яток з кількох поселень і могильника, який датовано IV — початком V ст.⁹.

Проблема ранніх київсько-черняхівських контактів змушує зупинитися передусім на матеріалах нижніх горизонтів поселень Глеваха й Боромля. Як показано вище, вони синхронні в межах другої половини III — початку IV ст. Хронологічні індикатори того періоду в Глевасі — підв'язні фібули серії А. Для Боромлі показовими є фібули VII групи, а також поєднання амфор типів D і F. На обох пам'ятках трапляються також рогові гребені типу I/1a. Ці імпортні речі провінційно-римських типів і місцеві наслідування у вигляді залізних підв'язних фібул є хронологічними індикаторами другого (середнього) етапу київської культури¹⁰. Разом з тим вони свідчать про практично одночасну появу центрів колонізації аж до р. Сіверський Дінець уже на першій фазі розвитку черняхівської культури¹¹. Однак форми адаптації київських мешканців Глевахи й Боромлі до нових умов були, очевидно, різними.

Поселення Боромля 2 входить до східнолівобережної групи київської культури типу Букреївка 2-Тазове, генетично пов'язаної з попередніми пам'ятками київської культури типу Шишине 5-Шмірьове¹². Обидві ці групи зближують форми ліпних горщиків, їх орнаментація і відсотковий розподіл типів (переважають опуклобокі посудини). Однак пам'ятки типу Букреївка 2-Тазове відрізняються такими новаціями, як застосування під час спорудження жителем глиняної обмазки і печей-камінів, наявність ліпних конічних мисок-плошок з плоским дном або порожнистим піддоном, широке розповсюдження масивних біконічних пряслиць. Усі ці ознаки, що мають черняхівське походження, як і згадані вище імпортні речі, визначають своєрідний, київсько-черняхівський, характер пам'яток типу Букреївка 2-Тазове. Е.О. Симонович¹³ і В.Д. Баран¹⁴ навіть вважали їх черняхівськими, подібними до старожитностей верхів'їв Дністра й Західного Бугу.

Про змішання населення в маргінальній зоні свідчать як нові риси київської культури, що виникли під черняхівським впливом, так і київські традиції (передусім у вигляді характерної ліпної кераміки) на черняхівських поселеннях Головіно 1 під Білгородом¹⁵, Великий Бобрик і Піщане поблизу м. Суми. Мешканці таких поселень, як Боромля 2, до початку IV ст. включаються в черняхівську спільність, інші «кияни» були витиснені за межі черняхівського ареалу.

Іншою контактною зоною київської і черняхівської культур є Середнє Подніпров'я, однак відносини між ними тут носили дещо інший характер. Матеріали Глевахи свідчать, що спадковості між київськими і черняхівськими етапами заселення практично не було. Подібна ситуація, можливо, мала місце і в районі м. Обухів, де ряд об'єктів селища Обухів 3 були перекриті черняхівським поселенням і могильником Обухів 1¹⁶.

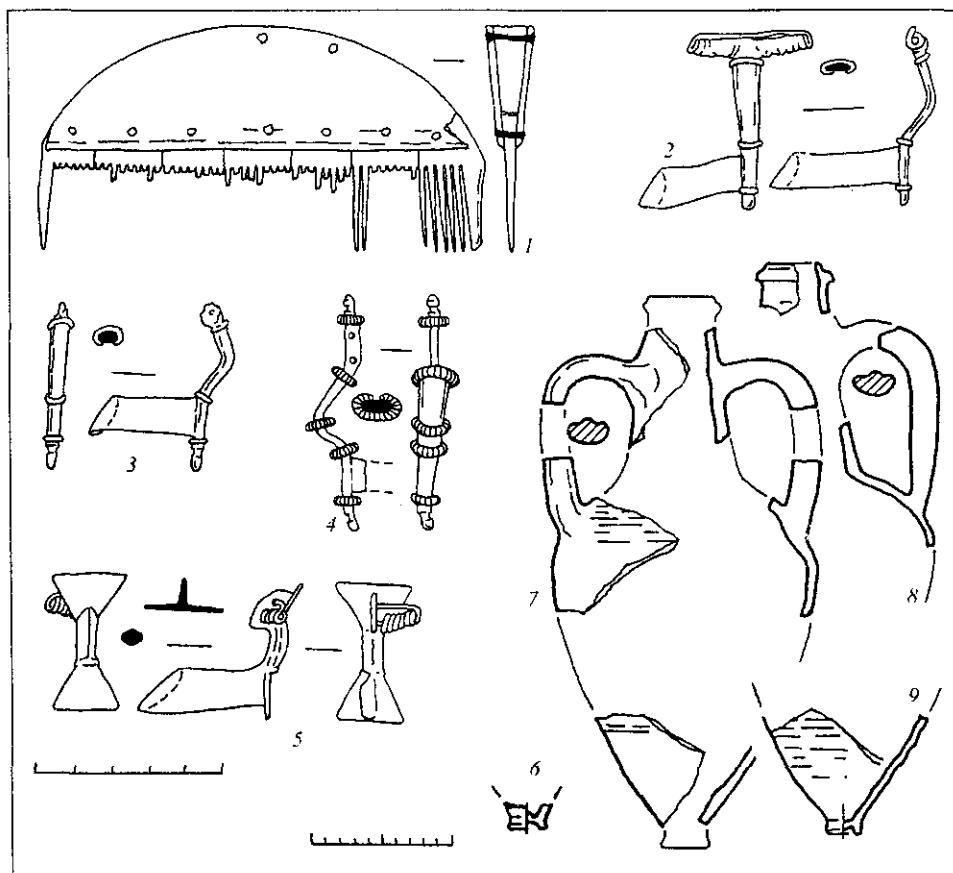

Рис. 4. Поселення Боромля 2. Датуючі речі київського горизонту (1 — кістка, 2—5 — бронза, 6—9 — фрагменти амфор)

Узагалі в Середньому Подніпров'ї майже не відомі київські пам'ятки з такими значними черняхівськими елементами, як на сході Лівобережжя. На пам'ятках другого періоду зазвичай присутні лише поодинокі черняхівські речі (Бортничі, Обухів 3, Погреби, можливо, окрім об'єкти Нових Безрадичів). Винятком є тільки поселення Глеваха, керамічний комплекс якого характеризується деякою своєрідністю. Серед ліпних посудин переважають широкогорлі й опуклобокі горщики або корчаги поряд з нечисленними ребристими формами, що досить незвичайно для Середнього Подніпров'я, але децпо нагадує пам'ятки типу Букреївка 2-Тазове. Крім того, у Глевасі відсутні конічні плошки, масивні біконічні пряслиця та інші елементи, що з'явилися в київській культурі під черняхівським впливом.

На відміну від Лівобережжя, контактна зона культур, які розглядаються, на Київщині була значно вужчою. На північ від р. Стугна знайдено лише окрім черняхівські пункти. Однією з більш ранніх черняхівських пам'яток у цьому регіоні є поселення Велика Снітинка 2 біля м. Фастів, де з межі III/IV до середини IV ст. функціонувала майстерня з виготовлення гребенів¹⁷. Майже половину керамічного комплексу представлено ліпними посудинами вельбарського вигляду, подібними до знахідок із верхнього горизонту Глевахи. Судячи з таких виробів, як рогові гребені, фібули тощо, з мешканцями цього або аналогічних селищ уздовж річок Унава та Стугна могло підтримувати торгово-обмінні відносини київське населення Глевахи. Однак контакт між ними був нетривалим: він охоплював кінець III — початок IV ст. і мав суто економічний характер. Про це свідчить відсутність у київських комплексах черняхівських пряслиць і фрагментів вельбарських посудин, не кажучи вже про їх місцеві імітації. На початку IV ст. відбувалося деяке просування на північ від р. Стугна носіїв черняхівських пам'яток із вельбарською традицією, що примусило «кіян» Глевахи залишити поселення¹⁸.

Отже, зближення «кіян» Глевахи з черняхівським населенням було перервано вторгненням у Київське Подніпров'я мігрантів-германців. «Кіяни», очевидно, були змушені залишити поселення і не брали участі у його подальшому житті, тому вважати нижній горизонт Глевахи черняхівським¹⁹, на наш погляд, немає достатніх підстав.

Проте доля київських громад Середнього Подніпров'я була різною. Більш північні — зберегли свою самостійність і традиційну культуру, лише децпо ускладнену деякими черняхівськими запозиченнями. Південні групи населення, що потрапили в черняхівське оточення, поступово все більше набували провінційно-римських рис, інтегруючись у черняхівську спільність. Так, невелику кількість кераміки київського типу знайдено на деяких характерних черняхівських поселеннях Середнього Подніпров'я (Жуківці, Черняхів, Новолиповське, Максимівка, Ломовате 1 і 2 та ін.)²⁰. Черняхівські пам'ятки з київськимирисами концентруються переважно в нижній і середній течії р. Стугна, а з вельбарськими — у верхів'ях річок Стугна й Ірпінь²¹. У складі черняхівських громад, до яких належали також представники германського й скіфо-сарматського населення, «кіяни» проникали до південних меж лісостепу (Стешівка 2, Радуцьківка), виходячи за межі традиційного півніозарубинецько-київського ареалу.

Особливо виразними є матеріали поселення Журавка Ольшанська, дослідженого Е.О. Симоновичем і проаналізованого А.М. Обломським²². Судячи з низки датуючих речей, поселення функціонувало досить довго — з другої чверті III до початку V ст. Найбільш ранні споруди (ix 10) містять від 5 до 24 % гончарної кераміки, більш пізні (8 споруд) — від 25 до 75 %. В об'єктах заключного періоду (11 споруд) гончарний посуд значно переважає. Ліпна кераміка має різне походження: у 5 спорудах і 2 господарських ямах трапляється посуд вельбарського типу, а у 12 спорудах (у тому числі в 7 житлах-напівземлянках з вогнищами, печами-камінами, центральними стовпами) і 1 ямі — подібний до київського. Різні етнокультурні групи спочатку займали різні ділянки селища, і лише згодом кордони між ними стерлися.

Отже, жителі черняхівських селищ Середнього Подніпров'я і лісостепово-го Лівобережжя, які виготовляли ліпний посуд київських форм, були у постійному контакті з іншими етнокультурними групами. Київські за походженням сім'ї активно переймали нові прийоми домобудівництва, того або іншого ремесла і

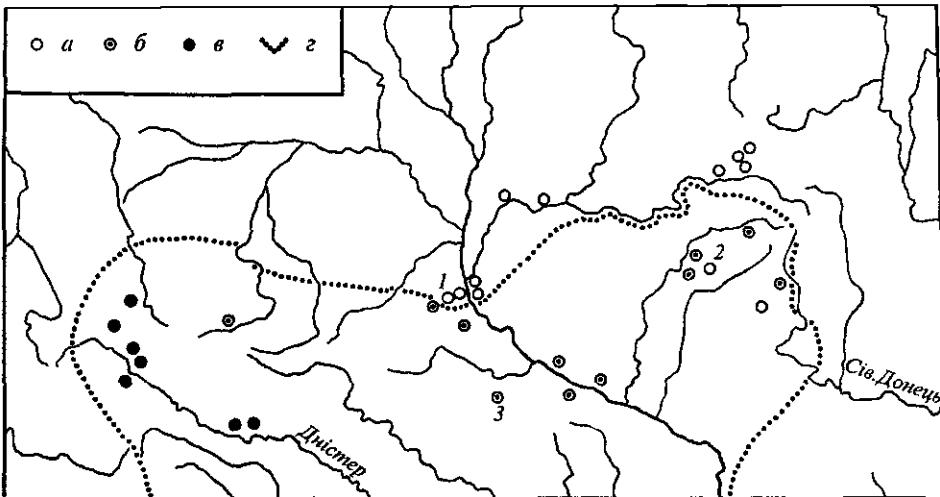

Рис. 5. Карта головних пам'яток другої половини III—IV ст. з ранньослов'янськими елементами. Умовні позначення: а — пам'ятки другого етапу розвитку київської культури; б — черняхівські пам'ятки з керамікою київської традиції; в — черняхівські пам'ятки типу Черепин; г — ареал черняхівської культури у IV ст.; поселення (цифри на карті): 1 — Глеваха, 2 — Боромля 2, 3 — Журавка

навіть іншу ідеологію. Саме ці контакти сприяли широкому розповсюдженню гончарного посуду, зміні моди на прикраси та ін.

Слід зупинитися також на гіпотезі про виникнення пам'яток лісостепово-го Лівобережжя типу Боромля 2 (Букреївка 2-Тазове) унаслідок прямого переселення на схід у середині III ст. частини верхньодністровського населення і змішання його з місцевим київським²³. Дійсно, обидві групи пам'яток зближує між собою переважання серед ліпного посуду опуклобоких горщиків, а також наявність конічних плошок, не дуже типових для київського керамічного комплексу. І в тих, і в інших старожитностях наявні фібули VII групи, а також зрізано-конічні пряслиця із вдавленим торцем. До більш поширеніх ознак можна зарахувати споруди у вигляді напівземлянок, нерідко неправильної форми, а також знахідки танаїських амфор, рогових гребенів та ін. Разом з тим слід звернути увагу і на відмінності між верхньодністровськими й лівобережними пам'ятками. До них належить наявність у Боромлі ліпних дисків, не відомих на пам'ятках типу Черепин, а також більша кількість біконічних і тюльпаноподібних горщиків. До того ж, А.М. Обломським переконливо доведено зв'язок пам'яток типу Букреївка 2-Тазове з більш ранніми старожитностями тієї ж території типу Шишине 5-Шмірьове.

Заслуговує на увагу також інший погляд на вирішення зазначеної проблеми, ніж запропонований Г.М. Некрасовою і В.Д. Бараном. Етнокультурні процеси у верхів'ях Дністра і правих приток Прип'яті протягом I—III ст. проходили в тому самому напрямку, що й у Подніпров'ї. Внаслідок того почалося формування одної культурної області на пізньозарубинецько-пшеворській основі, перерване вторгненням через Волинь носіїв вельбарської культури²⁴. Надалі розвиток західного й східного регіонів відбувався певною мірою ізольовано, однак потрібно звернути увагу на такі моменти: 1) схожі субстрати формування старожитностей пізньоримського часу; 2) активні контакти з черняхівською культурою на її ранньому етапі розвитку. Для східнолівобережного локального варіанта київської культури основою слугували місцеві пізньозарубинецькі пам'ятки, що вміщували низку помітних пшеворських елементів. Практично таким самим був склад субстрату і пам'яток типу Черепин. Відмінність полягає передусім у співвідношенні вищезгаданих додатків, а також у присутності на верхньому Дністрі певних липицьких елементів. Контакти верхньодністровської групи з «класичною» черняхівською культурою були, очевидно, активнішими, що підтверджується з більшого розповсюдження гончарної кераміки та інших провінційно-римських речей, а також з наявності гончарного горна на поселенні Ріпнев II²⁵.

А ліпні плошки, зрізано-конічні пряслиця і фібули VII групи, як і деякі інші ознаки, були повсюдно властиві ранньому черняхівському комплексу.

Утім, постійні мікроміграції невеликих груп населення по лінії захід — схід, очевидно, продовжувалися. Саме цим можна пояснити подібність «споруд типу Букреївка» і наявність фібул VII групи в обох регіонах. Щоправда, житла з печами-камінами на території Західної України, на відміну від Середнього Подніпров'я й Лівобережжя, поодинокі, а відповідні типи фібул відрізняються своєрідністю (гранчастими корпусами на заході й накладними кільцями на сході). У цілому ж проблема зв'язку пам'яток Верхнього Подністров'я і сходу Дніпровського Лівобережжя потребує додаткового вивчення із застосуванням більш широкоголо кала джерел.

Поки що можна зазначити: пам'ятки типу Черепин і Боромля 2, що сформувалися на схожих субстратах і відчули могутній вплив черняхівської культури в середині — другій половині III ст., були явищами подібними. Разом із середньодніпровськими київськими пам'ятками, що знаходяться між ними (Глеваха, Журавка та ін.), вони визначають південні межі протослов'янського розселення (рис. 5). Подальша доля цих груп була різною: західна зберегла свою самобутність і протягом IV — початку V ст., а центральну й східну частково було витіснено за межі лісостепу або асимільовано черняхівськими племенами на початку IV ст.

Цілком можливо, що такі переміщення населення певною мірою відповідали війні між венетами і готами Германаріха, описаній Йорданом. Імовірно, внаслідок описаних подій деяка частина населення в південній частині Середнього Подніпров'я, як особливо на сході Лівобережжя, потрапила в політичну й економічну залежність від держави Германаріха, наслідком чого стала культурна й етнічна асиміляція цих венетських груп. Про це свідчить та обставина, що пам'ятки київської культури IV ст. відомі у Дніпровському Лівобережжі винятково за межами черняхівського ареалу, на північ і схід від нього. Разом з тим досить чітка межа між територіями поширення київської й черняхівської культур у той період, нечисленність черняхівського імпорту в лісовій зоні, очевидно, свідчать про перебільшення Йорданом значення поразки венетів. Надходження імпорту і деякі технологічні новації лише незначною мірою змінили традиційний спосіб життя в лісовій зоні. Швидше за все, «північні народи» були лише номінально залежними від готського племінного союзу.

¹ Обломский А.М. О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья // Сто лет черняховской культуры. — Киев, 1999. — С. 26—38.

² Терпиловский Р.В. Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — Киев, 1988. — Т. 4. — С. 208—212; Терпиловский Р.В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 231—247; Терпиловский Р.В. Київський горизонт поселення Глеваха // Археология. — 1998. — № 4. — С. 95—107.

³ Горюховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Киев, 1988. — С. 12.

⁴ Терпиловский Р.В. Новые исследования... — С. 208—212.

⁵ Некрасова А.Н. О хронологических различиях черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // VI Междунар. конгр. славян. археологии (Тез. докл. сов. делегаций). — М., 1990. — С. 62—64; Некрасова А.Н. Раскопки памятников черняховской культуры у с. Боромля // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К., 1991.

⁶ Обломский А.М. Указ. соч. — С. 26. — Рис. 2, 3.

⁷ Некрасова А.Н. О хронологических различиях... — С. 62—64.

⁸ Обломский А.М. Указ. соч. — С. 27—28.

⁹ Некрасова А.Н. Могильник черняховской культуры у с. Боромля на Сумщине // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С. 64—68.

¹⁰ Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры // Свод археологических источников — К., 1992. — С. 76—89.

¹¹ Обломский А.М. Указ. соч. — С. 26—29.

¹² Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Суми, 1991. — С. 90—114.

- ¹³ Сымонович Э.А. Букреевка 2 — селище второй четверти I тыс. н. э. возле Курска // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 78—110; 97—100.
- ¹⁴ Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 181—188.
- ¹⁵ Обломский А.М. Этнические процессы... — С. 115—118.
- ¹⁶ Кравченко Н.М. Черняхівське поселення Обухів та його київське оточення // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 39—41.
- ¹⁷ Магомедов Б.В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — с. 94—116.
- ¹⁸ Терпиловский Р.В. К проблеме контактов... — С. 245.
- ¹⁹ Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Про черняхівські пам'ятки «змішаного» типу на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — К.; Львів, 1999. — С. 212—214.
- ²⁰ Абашина Н.С., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА. — 1999. — 4. — С. 78—98.
- ²¹ Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Зазн. праця. — С. 225—226.
- ²² Обломский А.М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зб. — 1998. — 13. — С. 59—87.
- ²³ Некрасова А.Н. О хронологических различиях... — С. 62—64; Баран В.Д. Давні слов'яни. — С. 185.
- ²⁴ Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія. — 1986. — 56. — С. 32—46.
- ²⁵ Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. — К., 1981.

Одержано 14.05.2002

R.V. Terpilovskij

К ПРОБЛЕМЕ КОНТАКТОВ КИЕВСКОЙ И ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУР НА РАННЕМ ЭТАПЕ ИХ РАЗВИТИЯ

Некоторые аспекты ранних контактов между этими культурами анализируются на примере двух широко исследованных поселений: Глеваха в Среднем Поднепровье и Боромля 2 на востоке Днепровского Левобережья. Нижние горизонты этих памятников, датируемые второй половиной III — началом IV вв., относятся к киевской культуре, однако затем судьба их была различной: обитатели Глевахи сохранили самобытность, а население Боромли вошло в состав черняховской общности. Рассматривается также гипотеза о возникновении памятников типа Боромля в результате переселения на восток части черняховских племен из верховьев Днестра и Западного Буга. Отмечается, что цепочка черняховских памятников с праславянскими чертами охватывает практически всю северную часть лесостепной Украины. Более однородным праславянским массивом III—V вв. является северный сосед черняховских племен — население киевской культуры.

R.V. Terpilovskij

TO THE PROBLEM OF CONTACTS BETWEEN KIEV AND CHERNIAKHOV CULTURES ON THE EARLY STAGE

Some aspects of the early contacts between these two cultures have been analyzed on the example of two extensively investigated settlements: Glevakha in the Middle Dnieper area and Boromlya 2 in the East of the Dnieper Left Bank territory. Lower horizons of these monuments, datable to the second half of the 3rd — the beginning of the 4th centuries refer to the Kiev culture, though later their destiny was different: the settlers of Glevakha preserved their originality and the population of Boromlya was included to the complement of the Cherniakhov community. The hypothesis about the appearance of monuments of Boromlya type as the result of moving of a part of the Cherniakhov tribes from the Upper Dniester and the Western Bug is proposed. Here is also noted, that the chain of the Cherniakhov monuments with the pre-Slavic features embraced almost all the Northern part of the forest-steppe zone of Ukraine. The northern neighbor of the Cherniakhov tribes — the population of Kiev culture was more homogeneous pre-Slavic area of the 3rd—5th centuries.

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'Ї

Статтю присвячено переосмисленню поховального обряду зарубинецьких могильників поблизу сіл Пирогів та Вишеньки на Київщині.

Поховальний обряд зарубинецького населення Середньої Наддніпрянщини відомий з часів В.В. Хвойки¹. Він перший описав поховання з могильника біля с. Зарубинці (Черкаська обл.). Хоча ці описи були сумарні, проте створювали загальне враження про риси зарубинецького поховального обряду: могильники являли собою поля поховань і не мали зовнішніх ознак; поховання знаходилися на невеликій глибині від поверхні; форма могильної ями чотирикутна; її дно трамбоване чи навіть інколи пропалене; поховання здійснено за обрядом трупоспалення; кістки із залишками поховального вогнища складено в глиняну посудину — урну (урновий тип поховання) або засипано на дно могильної ями (ямний тип); деякі посудини мали відбиті вушка або пробиті стінки, бронзові прикраси були цілі або зі слідами пошкодження від поховального вогнища. Серед прикрас траплялися фібули середньолатенської схеми, бронзові шпильки та браслети². Із подальшими дослідженнями зарубинецьких могильників уявлення про поховальний обряд зарубинецьких племен на Середньому Подніпров'ї конкретизувалось, ставало більш деталізованим та набувало нового змісту. У публікації матеріалів могильника біля Корчеватого І.М. Самойловський виокремлює урновий та ямний головні типи поховального обряду, а також ще два типи, що налічують усього по кілька поховань трупопокладень без інвентарю і поховання черепів. Усі типи поховань мають багато окремих ознак стосовно планіграфії поховань, наявності могильних ям, їх розміру та форми, супроводжувального інвентарю. І.М. Самойловський виявив особливості кожного з виокремлених типів (у деяких урнових похованнях кальциновані кістки зафіковано не тільки в урні, а й поруч з нею)³.

С.В. Максимов обґрунтував наявність у зарубинецькій культурі трьох типів поховань за обрядом кремації — ямні, урнові та змішані; одного типу за обрядом інгумації (трупопокладення та поховання черепів); одного типу поховань без решток померлого — кенотафи⁴.

Поховальний обряд зарубинецького населення Середнього Подніпров'я було добре вивчено завдяки повністю розкопаному могильнику біля с. Пирогів під Києвом на правому березі Дніпра. Могильник почали досліджувати у 1966 р. під керівництвом А.І. Кубищева і закінчили у 1992 р. під керівництвом Л.Є. Скиби. З перервами могильник досліджували протягом 10 польових сезонів, і на ньому виявлено 262 зарубинецькі поховання. Дослідники більш ретельно відзначали окремі деталі поховального обряду в польових щоденниках, польових кресленнях та звітах, хоча в публікаціях не завжди цього дотримувалися⁵. У публікації результатів дослідження могильника Пирогів першого польового сезону 1966—1967 рр. подано типологію поховань ще за уявленнями попередніх дослідників, тобто кремації поділено лише на ямні та урнові, а трупопокладення також зараховано до зарубинецьких. Проте значно прискіпливіше відмічено деякі деталі поховального обряду — якість залишків кремації, наявність затишків поховального вогнища, стан поховального інвентарю тощо⁶.

Аналізуючи матеріали вже повністю розкопаного могильника Пирогів, Л.Є. Скиба дійшла інших висновків щодо його поховального обряду⁷. Вона відкинула належність трупопокладень до зарубинецької культури, заразувавши

їх до скіфського часу. Зарубинецькі поховання дослідниця поділила на такі типи: 1) ямні (становлять 86 % загальної кількості зарубинецьких); 2) урнові (нараховують 17 поховань); 3) ямно-урнові (16 поховань); 4) кенотафи — могили без решток похованого (2 поховання). Отже, щодо загальної типології трупоспалень начебто немає нічого нового. Проте серед ямних поховань Л.Є. Скиба запропонувала виділити такі підтипи: 1) кальциновані кістки залягають одним скупченнем на дні могили або в лінзоподібному заглибленні (відповідно 91 та 30 поховань); 2) кістки залягають кількома компактними скупчениями на дні або в лінзоподібних заглибленнях (47 поховань); 3) залишки кремації розкидані на дні могили (34 поховання); 4) кістки розміщені довкола, біля посуду або під ним (11 поховань).

Незважаючи на дуже стислий опис поховань у щоденниках, звітах та публікаціях матеріалу, особливо у Л.Є. Скиби, у цілому автори розкопок могильника звертали увагу на різні деталі обряду⁸. Це дає змогу скласти досить повне уявлення про поховальний обряд зарубинецького населення Середнього Подніпров'я, тим більше що могильник практично повністю досліджено, він напічує таку кількість поховань, за якої можна дійти достовірних висновків за допомогою статистичної обробки його матеріалів. Хронологічно могильник охоплює майже весь період існування зарубинецької культури.

Під час польового дослідження могильника Вишеньки під Києвом на лівому березі Дніпра я помітила, що поховальний обряд його більш складний і різноманітний, ніж охарактеризованій попередниками внаслідок досліджень інших могильників. Міркування, отримані внаслідок статистичної обробки матеріалів з Вишенько, викладено у попередній статті⁹. Після повної публікації матеріалів Пирогівського могильника, користуючись архівними матеріалами польових креслень, щоденникових записів та польових звітів, я провела статистичний аналіз поховального обряду цього могильника за методикою, що була використана під час аналогічного опрацювання могильника Вишеньки. Стислі результати зіставлення обрядів могильників Пирогів та Вишеньки запропоновано у цій статті.

Для аналізу поховального обряду зарубинецької культури було виокремлено по можливості всі ознаки, пов'язані з підготовкою небіжчика до поховання, місця та процесу поховання, поховальних дій.

Зарубинецькі могильники Середнього Подніпров'я розташовані на Правобережжі на мисових берегових виступах, узвишшях, пагорбах, обмежених зусібіч схилами (Пирогівський, Корчеватівський, Зарубинці, Лука та ін.); на Лівобережжі через відсутність берегових лідвіщень — на дюонах (могильник Вишеньки), на першій надзаплавній терасі (Хотянівський могильник), тобто у місцях, які не затоплювали паводки.

Головним способом поховання небіжчика була *кремація* (належність поховань черепів до зарубинецької культури визначити проблематично, можливо, ці поховання належали до часів, які безпосередньо передували її формуванню). У Пирогові з кремацією налічують 98,8 % з 262 поховань, у Вишеньках — 87 % з 62 поховань (табл. 1, 2).

Таблиця 1. Типологія поховань могильника Пирогів за способом розміщення кальцинованих кісток (за Л.Є. Скибою)

Тип, підтип	Опис підтипов	Номер поховання
Ямний		
підтип 1	Кістки залягають одним скученням на дні могили	8, 11, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 41, 45, 48, 61, 65, 67, 68, 71, 72, 77, 81, 83, 84, 95, 102, 107, 109, 112, 114—116, 118, 125, 127, 129, 133, 138, 140, 146, 147, 151—153, 161, 162, 177, 179, 181, 182, 190, 191, 200—205, 210, 212—217, 224, 227, 235, 246, 250, 252, 255, 257, 262, 265, 268, 270, 273—275, 277, 282, 292, 295, 304, 306, 307, 313

Тип, підтип	Опис підтипов	Номер поховання
	Кістки залягають одним скупченням у лінзоподібному заглибленні	43, 55, 74, 76, 89, 98, 100, 120, 131, 136, 149, 150, 163—165, 183, 188, 193, 226, 228, 240, 242, 249, 258, 261, 267, 286, 287, 296, 314
підтип 2	Кістки залягають кількома скупчениями на дні або в лінзі та на дні	19, 20, 38, 39, 40, 42, 46, 49, 60, 64, 69, 85, 92, 93, 101, 106, 108, 113, 117, 119, 134, 139, 180, 211, 234, 247, 248, 272, 278, 281, 283, 289, 298, 303, 311, 315
підтип 3	Кістки розсипані на дні могили	5, 37, 50, 56, 96, 105, 122, 137, 145, 196, 197, 201, 202, 219, 220, 223, 241, 244, 245, 251, 260, 266, 269, 280, 284, 290, 291, 297, 301, 302, 305, 308, 310, 312
підтип 4	Кістки розміщені довкола посуду	1, 2, 12, 54, 73, 87, 90, 94, 200, 232, 239
Урновий	Кістки розміщені в посудині-урні	3, 4, 6, 10, 13, 30, 33, 70, 91, 110, 124, 132, 236, 237, 243, 253, 254
Ямно-урновий	Кістки знаходяться в посудині-урні і поза нею біля могили	9, 57, 97, 128, 214, 218, 221, 225, 238, 259, 263, 276, 279, 299, 281, 311
Кенотафи	Поховання без залишків по-кійника	16, 63

Таблиця 2. Типологія поховань могильників Пирогів та Вишеньки за способом розміщення кальцинованих кісток (за С.П. Пачковою)

Тип, підтип *	Могильник Пирогів		Могильник Вишеньки	
	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)
Ямний				
13.5	1, 2, 8, 17, 33, 56, 67, 77, 83, 89, 94, 95, 6/№, 111, 112, 114, 115, 118, 138, 146, 157, 161, 162, 190, 197, 202, 212, 215, 224, 234, 235, 277, 282, 284, 297, 307	36 (13,7 %)	1, 2, 3, 22, 55, 61	6 (9,6 %)
13.5a	226, 228, 249, 294	4 (1,5 %)	—	—
13.6	18, 23, 61, 81, 85, 88, 106, 113, 134, 201, 227, 231, 250, 278, 289	15 (5,7 %)	19, 28, 30, 41, 59, 63	6 (9,6 %)
13.7	7, 12, 15, 26, 27, 37, 43, 48, 54, 62, 87, 90, 96, 99, 107, 137, 140, 145, 191, 196, 203, 204, 210, 217, 219, 232, 239, 241, 245, 251, 252, 255, 260, 269, 270, 275, 280, 281, 283, 291, 292, 293, 298, 301, 302, 303, 304, 305	48 (18,3 %)	9, 21, 24	3 (4,8 %)
13.8	51, 207, 265, 266, 273, 274, 312	7 (2,6 %)	36, 42, 43, 53	4 (6,4 %)
13.5; 13.7	5, 73, 84, 109, 162, 223, 306	7 (2,6 %)	15, 50	2 (3,2 %)

Тип, підтип *	Могильник Пирогів		Могильник Вишеньки	
	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)
13.5; 13.8	200, 220	2 (0,7 %)	—	—
13.5 а ; 13.7	288	1 (0,4 %)	—	—
13.5 а ; 13.7; 13.8	314	1 (0,4 %)	—	—
13.6; 13.7	165, 272, 285, 315	4 (1,5 %)	33, 38, 48	3 (4,8 %)
13.6; 13.8	247, 308	2 (0,7 %)	54	1 (1,6 %)
13.6; 13.7; 13.8	—	—	29	1 (1,6 %)
13.7; 13.8	53, 244, 257, 290	4 (1,5 %)	—	—
Усього		131 (50 %)		26 (41,9 %)
Урновий				
13.1	11, 14, 29, 31, 34, 36, 41, 62, 65, 68, 71, 72, 102, 105, 116, 120, 125, 127, 129, 133, 147, 149, 151, 153, 179, 181, 182, 205, 213, 216, 268, 295, 313	33 (12,6 %)	10, 11, 18, 57	4(6,4 %)
13.2	15, 74, 75, 76, 98, 131, 136, 150, 159, 163, 164, 184, 193, 240, 242, 258, 286, 287, 296	19 (7,2 %)	—	—
13.2а	143	1 (0,4 %)	—	—
13.3	19, 20, 28, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 50, 60, 69, 108, 119, 139, 180, 211	17 (6,4 %)	25	1 (1,6 %)
13.4	3, 6, 10, 13, 30, 70, 124, 132, 236, 243, 253, 254	12 (4,5 %)	4, 6, 13, 32, 49, 60	6 (9,6 %)
13.1; 13.2	130, 156	2 (0,7 %)	—	—
13.2; 13.3	144	1 (0,4 %)	—	—
13.2; 13.4	259	1 (0,4 %)	—	—
13.3; 13.4	57	1 (0,4 %)	—	—
Усього		87 (33,3 %)		11 (17,7 %)
Ямно-урновий				
13.1; 13.5	117, 122, 177	3 (1,1 %)	17, 37	2 (3,2 %)
13.1; 13.5; 13.7	—	—	40	1 (1,6 %)
13.1; 13.6	—	—	8	1 (1,6 %)
13.1; 13.7	21, 24	2 (0,7 %)	—	—
13.1; 13.8	22, 246	2 (0,7 %)	—	—
13.1; 13.2; 13.5	59	1 (0,4 %)	—	—
13.1; 13.6; 13.8	64	1 (0,4 %)	—	—
13.1; 13.2; 13.4; 13.5	97	1 (0,4 %)	—	—

Тип, підтип *	Могильник Пирогів		Могильник Вишеньки	
	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)
13.1; 13.4; 13.5; 13.7; 13.8	—	—	27	1 (1,6 %)
13.2; 13.5	92, 93, 101	3 (1,1 %)	—	—
13.2; 13.7	100, 261, 267	3 (1,1 %)	—	—
13.2; 13.4; 13.5	279	1 (0,4 %)	—	—
13.2; 13.7; 13.8	52	1 (0,4 %)	—	—
13.3; 13.5	188, 195	2 (0,7 %)	14, 34, 45	3 (4,8 %)
13.3; 13.6	66	1 (0,4 %)	—	—
13.3; 13.7	49	1 (0,4 %)	20, 44	2 (3,2 %)
13.3; 13.8	248	1 (0,4 %)	—	—
13.3; 13.4; 13.7; 13.8	—	—	23	1 (1,6 %)
13.3; 13.7; 13.8	—	—	62	1 (1,6 %)
13.4; 13.5	4, 9, 110, 128, 152, 263, 271, 299	8 (3 %)	5	1 (1,6 %)
13.4; 13.5a	238	1 (0,4 %)	—	—
13.4; 13.6	214	1 (0,4 %)	—	—
13.4; 13.7	91, 218, 221, 225, 237	5 (1,9 %)	—	—
13.4; 13.5; 13.7	311	1 (0,4 %)	—	—
13.4; 13.5; 13.8	310	1 (0,4 %)	—	—
13.4; 13.6; 13.7	—	—	7, 31	2 (3,2 %)
13.6; 13.9	—	—	12	1 (1,6 %)
13.7; 13.9	—	—	39	1 (1,6 %)
13.8; 13.9	276	1 (0,4 %)	—	—
У съ о г о		41 (15,6 %)		17 (27,4 %)
Кенотафи	16, 58, 63	3 (1,1 %)	16, 35, 46, 47, 51, 52, 56, 58	8 (12,9 %)
Р а з о м	—	262 (100 %)	—	62 (100 %)

* Кодування підтипов. Способи укладання залишків кремації у похованнях: 13.1 — в одному компактному скученні на дні могили; 13.2 — в одному компактному скученні, яке розміщене у невеликому лінзоподібному заглибленні на дні могили; 13.2a — у кількох компактних скученнях, які розміщені у невеликих лінзоподібних заглибленнях на дні могили; 13.3 — у кількох компактних скученнях на дні могили; 13.4 — залишки кремації в урні — глиняний посудині; 13.5 — залишки кремації в одному некомпактному (розосередженному) скученні на дні могили; 13.5a — в одному некомпактному скученні, яке розміщене у невеликому лінзоподібному заглибленні на дні могили; 13.6 — у кількох некомпактних скученнях; 13.7 — кістки розсипані по дну могили; 13.8 — кістки розосереджені у ґрунті, яким засипана могила; 13.9 — кістки у кількох глиняних урнах.

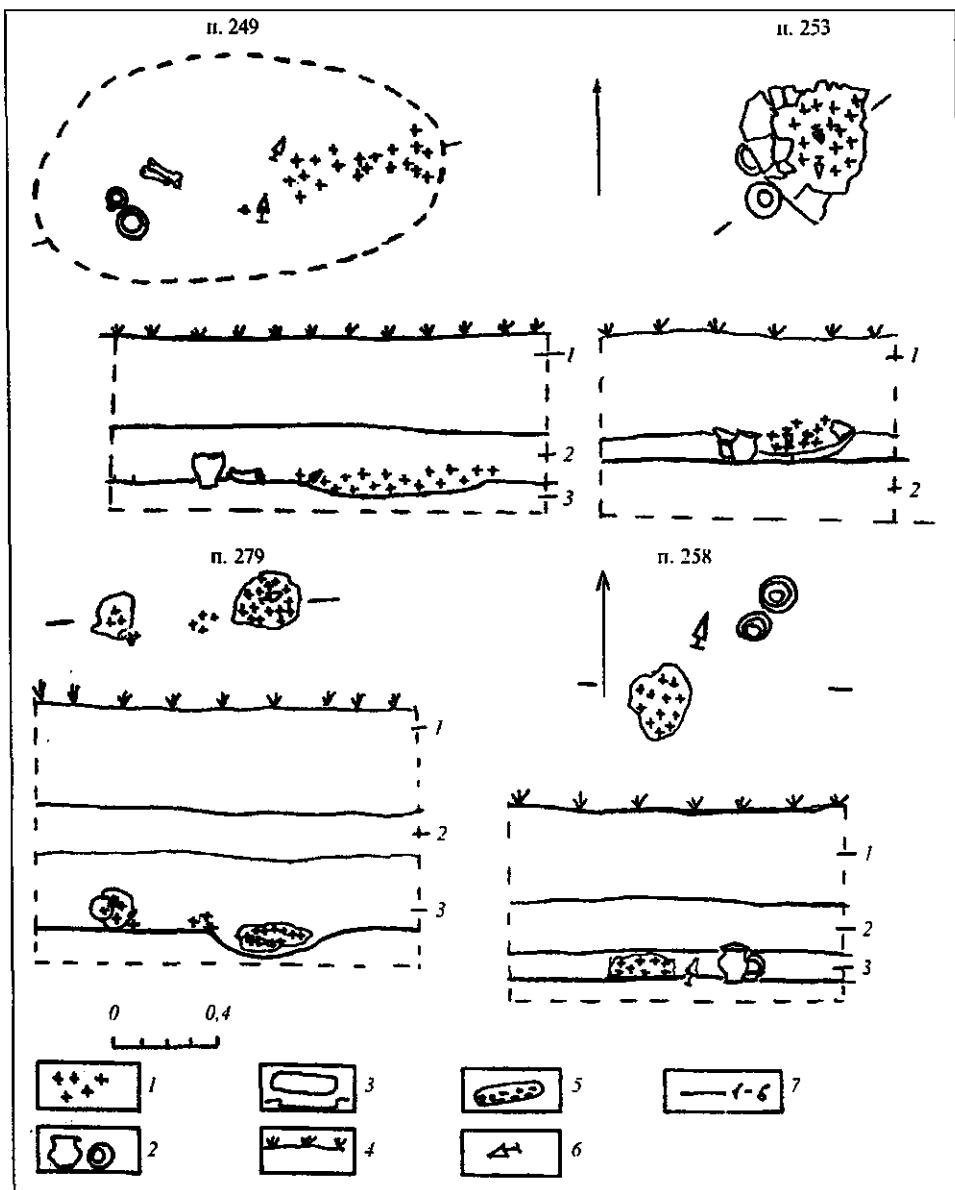

Рис. 1. Плани та профілі поховань могильника Пирогів різних типів похованального обряду (за польовими звітами Л.Є. Скиби) (7): п. 249 — ямного типу підтипу 13.5а; п. 253 — урнового типу підтипу 13.4; п. 279 — ямно-урнового типу підтипу 13.2, 13.4, 13.5; п. 258 — урнового типу підтипу 13.2. Умовні позначення: 1 — кальциновані кістки; 2 — керамічний посуд; 3 — контури могил; 4 — сучасна поверхня; 5 — залишки перепалених дерев'яних плах; 6 — фібули; 7 — межі шарів ґрунту; цифри на розрізах: 1 — гумусований орній шар, 2 — суглинок буро-сірий щільний горіхово-зернистий, 3 — суглинок світліший темнувато-сірий ущільненний

Типи похованального обряду виокремлено за стійкими поєднаннями способів укладання в могилі залишків небіжчика (рис. 1, 2).

1. *Тип ямних поховань.* У Пирогові їх налічують 131, або 50 %, у Вишеньках — 26, або 41 % загальної кількості могил. Кістки похованіх укладено в могили кількома способами: у вигляді скупчення, в якому кістки розосередині, тобто не компактні; подібне скупчення, але вміщене у спеціальне заглиблення на дні могили; таких скупчень могло бути по кілька в одному похованні (від двох до п'яти); кістки розсипані по дну могили або знаходяться в ґрунті, яким засипано могильну яму. За сполученнями цих способів розміщення

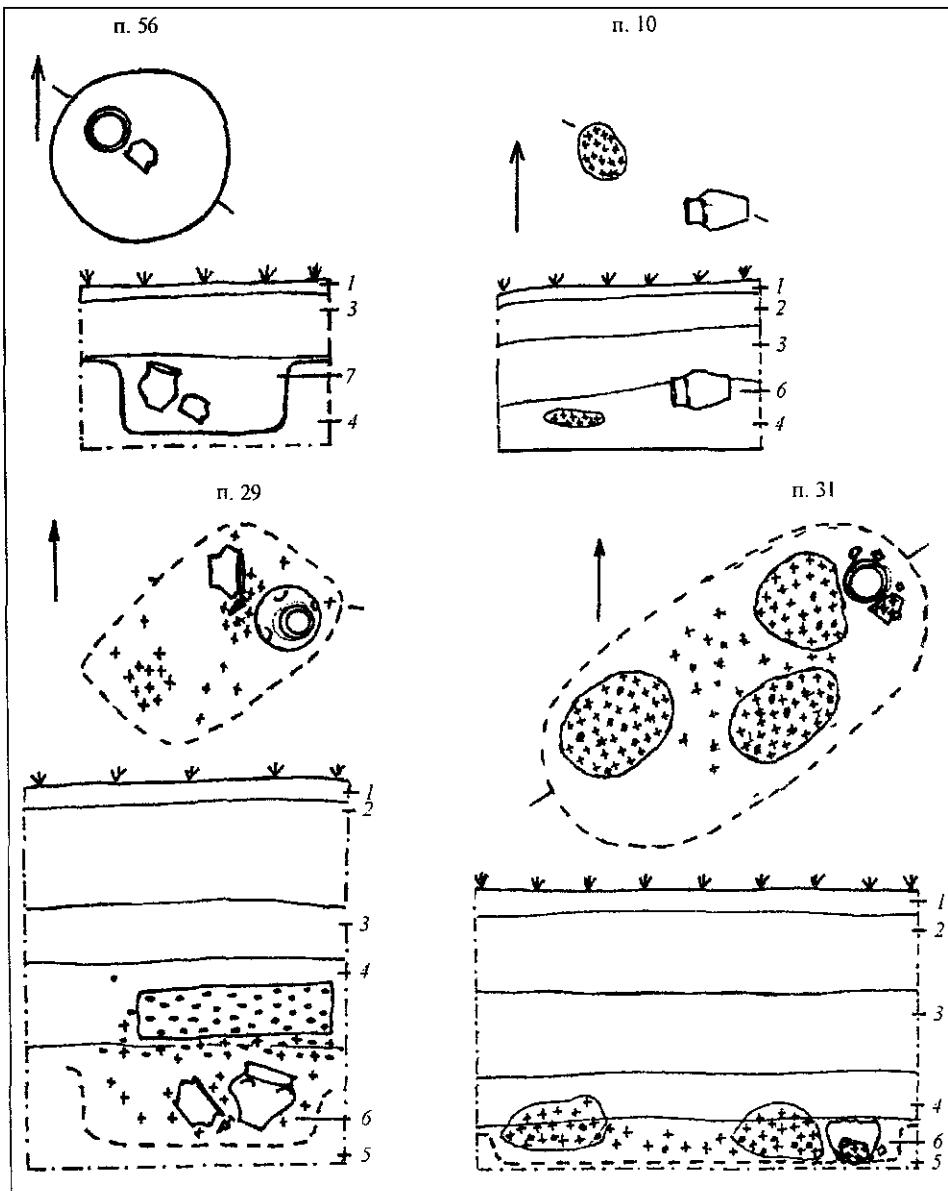

Рис. 2. Плани та профілі поховань могильника Вишеньки різних типів поховального обряду: п. 56 — кенотаф; п. 10 — урнове поховання підтипу 13.2; п. 29 — ямного типу підтипів 13.6, 13.7, 13.8; п. 31 — ямно-урнового типу підтипів 13.4, 13.5, 13.6; цифри на розрізах: 1 — дерево, 2 — навіяній пісок, 3 — гумус, 4 — жовто-коричневий пісок, 5 — світло-жовтий (материковий) пісок; 6 — заповнення могили

залишків кремації в могилі виділено підтипи ямних поховань. У Вишеньках було налічено 8, у Пирогові — 13 підтипів. У Вишеньках не зафіковано підтипи зі способами розміщення кальцинованих кісток у лінзоподібних заглибленах на дні могили. Це сталося, можливо, тому, що в піщаному ґрунті досить погано зберігаються контури маленьких заглиблень. Тим не менш, у Пирогові найчисленнішими серед ямних поховань є такі, де кістки розташовані в одному розосередженню скученні — 36 поховань, у кількох подібних купках в одному похованні — 15 могил або розсипані по дну могили — 48 поховань, що становлять відповідно 13,7; 5,7 і 18,3 % загальної кількості зарубинецьких поховань. У Вишеньках серед ямних поховань найчисленніші ті самі підтипи — відповідно 6, 6 та 4 могили, тобто 9,6; 9,6 та 6,4 % загальної кількості могил,

проте питома вага їх трохи нижчя. Усі інші підтипи налічують значно менше поховань в обох могильниках.

2. *Тип урнових поховань*. Усі дослідники зараховують до урнових поховань лише ті, в яких залишки кремації покладено в цілу глиняну посудину (горщик, рідше — у миску, кухоль, глек) або в її частину. Урни не були накриті, лише в одному похованні в Пирогові у мисці з кістками знаходився кухоль. Проте під час розкопок деяких зарубинецьких могильників у польових записах і в публікаціях зазначалося, що кальциновані кістки було розміщено в скупченнях лінзоподібної форми, але зараховували їх до ямних¹⁰. Середньоєвропейські фахівці визначають такі поховання як ямні, припускаючи, що вони також мали ємності, тобто урни, але не глиняні, а зроблені з органічного матеріалу¹¹. Треба зауважити з власного досвіду польової практики, що згадані скупчення являють собою спресовані грудки, які іноді важко розділити на окремі кістки під час розчищення могили. На мій погляд, могили з подібним типом укладання решток кремації належать до типу урнових поховань. У зв'язку з різними варіаціями розташування кісток в урнах, виокремлюється кілька підтипів урнових поховань. На могильнику Вишеньки — 3 підтипи, а саме: а) урнами слугувала глиняна посудина, найчастіше горщик, зафіковано 6 поховань, або 9,6 % загальної кількості поховань; б) поховання з урною з органічного матеріалу — 4 (6,4 %); в) кілька урн з органічного матеріалу — 2 (3,2 %). На Пирогівському могильнику урнові поховання, де урною слугував глиняний посуд, налічують 12 поховань (4,5 % усіх поховань)¹². Проте значно більше поховань з урнами з органічного матеріалу, які представлені такими підтипами: поховання, що містять одну урну, розташовану на дні могили, — 33 поховання (12,5 %); кілька подібних урн в одному похованні — 17 могил (6,5 %). На згаданому могильнику виявлено поховання, в яких скупчення кісток містилися у невеличкому заглибленні на дні могили, що саме вже є своєрідною урною. Іноді в такій ямці-урні кістки репрезентовані грудкою, тобто первісно їх було покладено в ємність з органічного матеріалу, а інколи вільно засипано в заглиблення на дні. Ті поховання, де кістки грудкою покладені у заглиблення, зараховано до урнових (відповідно ті, де кістки вільно засипано в заглиблення, — до ямних). До урнових зараховано 19 (7,2 % загальної кількості) поховань. Інші підтипи, в яких об'єднано по два способи укладання різних за формою та кількістю урн, репрезентовані окремими похованнями.

3. *Тип ямно-урнових поховань*. Це найрізноманітніший тип поховального обряду, оскільки в ньому поєднуються елементи ямного та урнового типів. У могильнику Вишеньки зафіковано 17 поховань цього типу (27,4 % загального числа могил), їх розподіляють на 11 підтипів; у Пирогові — відповідно 44 поховання (16,7 %), які розподіляють на 25 підтипів. Із приводу зарахування окремих поховань до цього типу можуть бути деякі сумніви. В окремих випадках поза урною трапляється кілька шматочків кісток, а основна решта — в урні, чи на впаки, кілька шматочків в урні, а решта — у могильній ямі. Чи свідчить невелика кількість кісток про випадковість їх знаходження у тому чи іншому місці, сказати важко, але за наявності взагалі кількох кісток у могилі яма, з нашого погляду, безперечно є похованням, а не кенотафом.

У Вишеньках найчисленніші підтипи поєднують ознаки «кістки в кількох урнах з органічного матеріалу» та в «одній неспресованій купці» — 3 могили; «кістки в одній урні з органічного матеріалу та в одній неспресованій купці» — 3 могили.

У Пирогові найчисленніші типи утворені на об'єднанні ознак: кістки в «одній неспресованій купці» та «в одному компактному скупченні (органічній урні)» — 5 могил; кістки «в одній глиняній посудині» та «розпорощені по дну поховання» — 5 могил; «кістки в одній урні-посудині» та «в одному спресованому скупченні (урні з органічного матеріалу)» — 4 поховання.

4. *Тип поховань без залишків померлого (кенотафи)*. У Вишеньках вони становлять 8 могил (12,8 %), у Пирогові — 3 могили (1,1 %).

Характеристика поховань за окремими ознаками. Форма могильних ям простежується не завжди, але часто її можна встановити за розташуванням поховального інвентарю та залишків кісток. У Пирогові цю форму визначено для

60 %, у Вишеньках — для 53 % поховань. Здебільшого поховальні ями мали овальну чи прямокутну форму. Округла чи квадратна форма трапляється рідко (у Пирогові в 1,5 % поховань, у Вишеньках — майже в 10 %). Розміри могильних ям такі: довжина 0,5—2,0 м, ширина 0,5—1,0 м. При цьому на обох могильниках ямні поховання були дещо більші за розмірами, ніж інші типи поховань. Глибина поховань 0,3—0,8 м. Проте, можливо, важливішим є розташування поховань за шарами ґрунту. У Вишеньках понад половину ямних та урнових поховань знаходять у передматериковому жовто-коричневому шарі піску. Таку саму кількість у відсотковому відношенні серед ямно-урнових поховань і кенотафів зафіксовано на межі передматерикового та материкового шарів. Поховань з чіткими контурами могильної ями в гумусному шарі чи на межі гумусу і передматерикового шару не виявлено, крім одного ямно-урнового. Проте в цих шарах без чітких могильних ям установлено поховання всіх типів. У Пирогові дно могильних ям знаходилось у різних шарах суглинку: на глибині 0,4—0,63 м — бурувато-сірого відтінку, на глибині 0,63—0,78 м — темно-сірого, глибше — трохи світлішого¹³.

Плями могильних ям виокремлюються найчастіше у тих випадках, коли заповнення могили відрізняється за кольором та вмістом від оточуючого ґрунту. У могильнику Вишеньки на тлі жовтого піску дюни це більш помітно, ніж на тлі сірувато-бурого суглинку пирогівського могильника. Найчастіше сіруватим кольором від навколишнього ґрунту відрізняються могили ямно-урнового типу, а заповнення могил ямних поховань і кенотафів часто збігається за кольором з оточуючим ґрунтом. Ґрунт, яким заповнювали могильні ями всіх типів, як правило, був чистим, тобто без наявних ознак похованального вогнища. Проте в 3 ямних похованнях знайдено великі включення золи та шматочків деревного вугілля з похованального вогнища, а в одному кенотафі — залишки обвугленої дерев'яної плахи.

У Пирогові автори розкопок найчастіше відмічають плями могильних ям у похованнях ямно-урнового типу, рідше — ямного типу. Дуже рідко в пирогівській документації описано характер ґрунту, яким засипано могилу. Проте відзначено розосереджені залишки попелу чи невеличких шматочків вугілля у засипці могили, що характерні однаковою мірою для всіх типів поховань (у 13 % могил). Залишки обгорілих плах зафіксовано також для всіх типів поховань, але найчастіше — для ямно-урнових. У кількох з останніх виявлено й сліди обпалення dna могили. Можливо, за кольором плями могил вирізняються не тільки внаслідок розміщення в них видимих залишків кострищ у вигляді шматків деревного вугілля та плах, скupчення попелу та золи, а й через розпорошення над могилою попелу та золи. Утім, останнє важко помітити на сірих суглинках.

Скупчення кальцинованих кісток у могилах зазвичай були чисті від похованального вогнища (тому дослідники не відмічають цієї ознаки під час опису кожного поховання). Проте в деяких випадках зафіксовано невеличке включення деревного вугілля чи золи у похованнях усіх типів обох могильників (у Пирогові таких поховань майже 10 %, у Вишеньках — близько 6 % загальної кількості).

Стосовно орієнтування могил у просторі в могильниках є розбіжності. У Вишеньках могили з чітко визначеними контурами могильних ям зорієтовані здебільшого в напрямку з північного сходу на південний захід. Особливо це характерно для ямних і ямно-урнових поховань. Значно рідше трапляються відхилення, коли окрім могили орієнтовано з півночі на південь (ямні) чи з заходу на схід (ямно-урнові) або за сторонами світу (урнові). У Пирогові головне орієнтування могил усіх типів обряду спрямоване зі сходу на захід, рідше — з північного сходу на південний захід і лише інколи — з півночі на південь або з північного заходу на південний схід. Ці напрямки зафіксовано також в усіх типах похованального обряду.

Розбіжності щодо орієнтування могил на згаданих могильниках дослідники пов'язують з розташуванням могильників відносно річки: Пирогів — на правому березі, Вишеньки — на лівому березі Дніпра. Це й зумовлює розбіжності в розташуванні в могилах залишків небіжчиків. У Вишеньках у похованнях

урнового типу ємності з кістками начастіше знаходять у південно-західній або південній частині ями; в ямно-урнових — в центральній і південно-західній частинах або по всій могилі; в ямних — у південно-західній частині або по всій могилі. У Пирогові в усіх типах поховань зафіксовано різне розташування кісток у могилі, дослідники зазначають тяжіння залишків померлого до сходу від посуду, хоча є й винятки. У похованнях урнового типу більш характерним є покладання кісток у східній і центральній частинах, в ямно-урнових та ямних — у центральній, південно-східній, східній частинах і по всій могилі. Поховальний інвентар здебільшого складається з посудин-стравниць (близько 85 % могил у кожному з могильників). Це горщики, кружки, миски, які слугували в побуті, але були і таки, що виготовлені спеціально для поховального обряду. Значна кількість посуду — з лискованою поверхнею, менша — із шорсткою, без слідів пошкодження поховальним вогнем. У могилу посуд ставили цілим, на денце, але з часом він під вагою землі трощився, особливо той, що спеціально виготовляли до похорон, і, можливо, нахилявся вбік під час засипання могили. Проте набік він міг бути нахищений спеціально як елемент ритуальних дій, до яких належало також навмисне пошкодження посуду (відламані ручки, відбиті вінця, пробиті стінки тощо). Такий стан характерний щодо посуду з поховань обрядів усіх типів. Посудини-стравниці в могилі здебільшого розміщені остоною залишків кремації в протилежному від них боці, тобто у Вишеньках — у північно-східній частині могили, в Пирогові — в західній.

Із поховального інвентарю значне місце, крім посуду, займають деталі вбрання, прикраси, насамперед фібули. Їх знайдено в усіх типах поховань і в кількісному відношенні в Пирогові вони переважають в урнових, а у Вишеньках — в ямно-урнових похованнях. Виходячи зі стану знайдених фібул, під час поховального вогнища вони не знаходилися на небіжчуку, але є окремі екземпляри зі слідами дії вогнища. Проте інші прикраси, як-то намисто, можливо, залишалися на людині під час кремації, тому що намистинки трапляються лише в окремих випадках і здебільшого в оплавленому стані. Зрідка було зафіксовано заряддя праці (ніж тощо) та залишки речей, призначення яких не встановлено. Усі ці речі знаходилися серед перепалених кісток і лише в окремих випадках — остоною них.

На могильнику Пирогів у 53—56 % кожного з типів поховань зафіксовано кістки домашніх тварин від жертовної іжі. Цю рису відмічено в окремих випадках в ямних похованнях і кенотафах у Вишеньках, хоча відстань між могильниками — не більше 30 км.

З окремих раритетних ознак поховального обряду треба відзначити наявність каміння у деяких похованнях ямного типу, сліди від зовнішніх ознак могил — надовби, шматочки вохри, залишки мушлі в Пирогові; знаходження посудин або фібули на борту могили, дрібні шматочки кераміки, залишки вогнища над могилою у Вишеньках та Пирогові.

Отже, два зарубинецькі могильники, які розташовані в різних топографічних умовах, дуже близькі з поховальними обрядами. Відмінності не істотні й зумовлені розташуванням могильників щодо річки або силою впливів попередніх чи синхронних культур.

Дослідники могильника Пирогів виявили на терені зарубинецької частини могильника невеликий грунтовий могильник скіфського часу. Його складали 6 поховань, виконаних за обрядом кремації на стороні, 17 — за обрядом інгумації¹⁴. Серед трупоспалень скіфського часу зафіксовано ямні, ямно-урнові та урнові поховання. За керамікою автори публікації датують скіфський могильник VI—V ст. до н. е., а найбільш ранні зарубинецькі поховання — початком II ст. до н. е. Припускаючи, що безінвентарні трупопокладення на могильнику Пирогів є скіфськими і їх можна датувати IV—III ст. до н. е., а частини зарубинецьких, де інвентар репрезентовано кухонним посудом, оздобленим пальцювими вдавленнями, також може належати до пізньоскіфського періоду. Автори зазначеної публікації дійшли висновку щодо спорідненості поховальних обрядів між населенням скіфської доби і зарубинецькими племенами. Цей хід, можливо, не найбільш вдалий. По-перше, типи поховального обряду, що

характерні для зарубинецької культури, не були притаманні середньодніпровському населенню скіфської доби. Обряд, пов'язаний з вогнем, набув у скіфські часи іншого прояву і був більш типовим для ранньоскіфського часу. Трупоспалення здійснювали на місці поховання і дуже рідко — на стороні, крім того, у могили залишки кремації складали разом з рештками похованального вогнища. Для пізнього періоду скіфської доби трупоспалення були винятком (усього 4 поховання в Грищенцях)¹⁵. Крім того, трупопокладення не можуть слугувати доказом збереження в пам'яті населення обряду трупоспалення. І зовсім неприпустимо маніпулювати зарубинецькими похованнями виходячи з імовірності їх належності до скіфських. Проте впливи культури скіфського часу на зарубинецький похованальний обряд виявлено не тільки в загальних похованальних типах, а й в окремих ознаках. Із 78 зарубинецьких рис похованального обряду, використаних мною для порівняння поховань попередніх і синхронної зарубинецької культур, 18 було якоюсь мірою зафіковано в тілоспаленнях лісостепових скіфів. До них належать і такі раритетні ознаки, як розміщення в могилі решток похованального вогнища та наявність у похованнях м'ясної жертовної їжі, — звичай, збережені в пізньоскіфських похованнях Тяминської та Пороської груп.

Як видно з вищевикладеного, зарубинецький похованальний обряд був значно різноманітнішим і складнішим. Цілком погоджується з цим, що населенню Середнього Подніпров'я були відомі обряди трупоспалення ще з доби міді — бронзи. На мій погляд, похованальний обряд у зарубинецькій культурі, безперечно, відродився, набув сили і своєрідності та став панівним лише внаслідок створення сприятливих умов під час латенізації культури місцевого населення.

Одними з головних провідників цього процесу були бастарни, під ім'ям яких ховалися, імовірно, представники населення різних культур Центральної Європи — насамперед, як вважають, племена ясторфської культури. Ясторфська культура ступеня Рінддорф і Зеєдорф є синхронною зарубинецької. Із міграцією її носіїв дослідники з Санкт-Петербурга пов'язують появу зарубинецької культури¹⁶. Проте ясторфських пам'яток чи окремих об'єктів (поховань, жител) на теренах зарубинецької культури поки що не виявлено. З ясторфською культурою можна пов'язувати лише окремі речі, а саме: фібулу з кульками з поховання 108 могильника Велемічі 1, гривні-коронки з торфовищ біля м. Мена (Леськи та Гребля). Крім того, похованальні обряди зарубинецької та ясторфської культур об'єднано 59 спільними рисами. 27 із них можна пов'язати з губінською групою, 34 — з германським ясторфом, якби ці риси були притаманні тільки ясторфській культурі. Проте появу поховань у вигляді компактних лінзоподібних купок кісток у зарубинецькій культурі можна пов'язати, безумовно, з ясторфською культурою. А деякі з цих поховань, в яких не знайдено специфічних зарубинецьких речей, можливо, є безпосередньо ясторфськими об'єктами. Такі поховання належать до типу урнових, де урнами слугували ємності з органічного матеріалу. Подібні поховання в ясторфській культурі Германії становили 5 % загальної кількості могил, у губінській групі Польщі — 7 %¹⁷. На зарубинецькому могильнику Вишеньки вони становили майже 28 %, на Пирогівському — понад 38 %, але часто у таких похованнях зафіковано риси, що не трапляються в ясторфській культурі. Наприклад, лінзоподібні купки кісток знайдено в прямоутій могилі (в ясторфських могильниках за такого способу поховання контурів могили, як правило, не виявлено) або в зарубинецьких похованнях налічують кілька подібних скupчень кісток в одній могилі. У деяких зарубинецьких похованнях зафіковано такі ясторфські ознаки, як знахідки невеликого каміння, навмисне пошкодження посуду і т. ін.

Порівняння зарубинецького обряду з обрядом попередньої милоградської культури також виявляє певну кількість загальних рис. Це сполучення округлих та овальних за формуєю могильних ям, очищення кісток від похованального вогнища, вкладання в могилу різних прикрас, уламків посуду тощо — усього 29 загальних рис, походження 15 з яких у зарубинецькій культурі за тенденцією їх розповсюдження можна пов'язати з милоградською.

Поховальні обряди поморської і зарубинецької культур мають 48 загальних рис, але за тенденцією їх розповсюдження тільки 20 із них у зарубинецькій культурі можна пов'язати з рисами поховальних обрядів поморської культури за умови, що вони більше ніде не трапляються. Проте 6 із них зарубинецької культури знаходились у таких самих сполученнях, як і поморської. Тому однічні випадки імітації посудин-кльошер та поховальних ящиків у зарубинецьких похованнях можна, безумовно, пов'язувати з поморськими традиціями.

Проте найбільше спільніх рис зарубинецький поховальний обряд має з обрядом латенських культур Південно-Східної Європи — 62. Утім, саме для кельтів був найбільше притаманний обряд інгумації. Сполучення його з кремацією характерне для тих регіонів, де кельти мешкали разом з іншими етносами, наприклад іллірійцями, фракійцями тощо. 48 зі спільніх ознак могли потрапити до зарубинців з латенської культури, якби значна частина з них не була пошиrena також в інших культурах, більш близьких територіально до зарубинецької. І, тим не менш, поховальний обряд зарубинецької культури, звичайно, складався під великим впливом латенської культури, найімовірніше, саме Карпато-Балканського регіону.

Отже, ретельне спостереження під час розкопок могильника Вишеньки та переосмислення результатів розкопок могильника Пирогів дало змогу викремити ще один варіант урнового типу, а саме поховання у вигляді лінзоподібної спресованої купки кальцинованих кісток, яка створюється внаслідок знищення в процесі гниття урни з органічного матеріалу.

Згідно з аналізом зарубинецького поховального обряду, останній є своєрідним явищем. Утім, його формування проходило під впливом як попередніх, так і синхронних культур. Нашадки попередніх культур, на теренах яких були розповсюджені зарубинецькі пам'ятки, безумовно, пам'ятали традиції своїх попередників і деякі з них залишали у своїх нових звичаях. Елементи поховального обряду синхронних культур Центральної і Південно-Східної Європи були засвоєні більшою мірою, оскільки вони, по-перше, відповідали величчям часу, по-друге, загалом не були чимось зовсім незнайомим місцевому населенню Подніпров'я. Майже кожен з елементів обряду був відомий і в попередні часи, до того ж їх комбінації в поховальному обряді зарубинецької культури не копіювали обряд жодної з синхронних культур.

Ясторфські та поморські риси у зарубинецьку культуру було занесено самими представниками цих культур. Проте зарубинецька культура входила до кола європейських латенізованих культур, яскравим свідченням чого і є поховальний обряд. Кельтів на теренах зарубинецької культури безпосередньо не було. Тому я вважаю, що населення Подніпров'я могло засвоїти латенські традиції, з одного боку, від ясторфів (бастарнів), що рухались у Подунав'я, у тому числі по Прип'яті та Дніпру, з іншого — їх могли перейняти і безпосередньо від населення латенських культур Карпато-Балканського регіону ті представники зарубинецької культури, які брали участь у бастарнських походах.

¹ Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО. Нов. сер. — СПб., 1901. — Т. XII, вып. 1—2. — С. 182—184; Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — Киев, 1913. — С. 43—44.

² Там само.

³ Самойловский И.М. Корчеватовский могильник // Памятники зарубинецкой культуры // № 70. — 1959. — МИА. — С. 61—93.

⁴ Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972. — С. 97—104.

⁵ Кубышев А.И., Максимов Е.В. Пироговский могильник. Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье // МИА СССР. — Л., 1969. — № 160. — С. 25—38; Кубышев А.И. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 42—48; Кубышев А.И., Скиба Л.Є. Пирогівський могильник // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 83—96; Скиба Л.Е. Новые данные о погребальном обряде племен зарубинецкой культуры // Комплексные методы исследования археологических источников. — М., 1989. — С. 21—22.

⁶ Кубышев А.И. Отчеты о раскопках могильника зарубинецкой культуры у с. Пирогов Киево-Святошинского района Киевской обл. за 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972 гг. // Наук. архів ІА НАНУ 1966/5; 1967/5а; 1968/6; 1970/18; 1971/2; 1972/21.

⁷ Скиба Л.Е. Новые данные о погребальном обряде племен зарубинецкой культуры // Комплексные методы исследования археологических источников. — М., 1989. — С. 21—22; Скиба Л.Е. Погребения скифского времени в Пироговском могильнике // Тези доп.: Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я. — Запоріжжя, 1994; Скиба Л.Є. Пирогівський могильник зарубинецької культури. — К., 2001. — 180 с.

⁸ Скиба Л.Є. Звіти про розкопки Пирогівського могильника, розташованого на землях радгоспу «Хотівський» Києво-Святошинського району Київської обл. за 1988, 1989, 1990, 1991, 1992 рр. // Наук. архів ІА НАНУ 1988/89; 1989/155; 1990/40; 1991/136; 1992/180.

⁹ Пачкова С.П. Поховальний обряд зарубинецького могильника Вишеньки // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 90—99.

¹⁰ Скиба Л.Є Пирогівський могильник ... — С. 15.

¹¹ Кубышев А.І., Скиба Л.Є. Скорий С.А. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 101—110.

¹² Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый А.С. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — Киев, 1989. — С. 46—47. — Табл. 9.

¹³ Скиба Л.Є Пирогівський могильник ... — С. 15.

¹⁴ Кубышев А.І., Скиба Л.Є., Скорий С.А. Зазн. праця. — С. 101—110.

¹⁵ Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый А.С. Указ. соч. — С. 46—47.

¹⁶ Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997. — 232 с.

¹⁷ Niewęglowski A. Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (2 w. p. n. e.—2 w. n. e.). Wr.; W.; Kr.; Gd.; L., 1981. — S. 23—40; Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III—I w. p. n. e. — Wr.; W.; Kr.; Gd.; L., 1975. — S. 72—86.

Одержано 13.05.2002

С.П. Пачкова

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ НА СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В статье на основе статистической обработки погребений из полностью раскопанных могильников у сел Вишеньки и Пирогов, расположенных в различных топографических условиях, пересмотрена типология погребального обряда зарубинецкой культуры. Выделено четыре типа: ямный, урновый, ямно-урновый, кенотафы. Но в отличие от установленвшегося в литературе мнения, когда к урновым погребениям относились только те, где останки погребенного были помещены в глиняные сосуды, автор статьи относит к ним и такие, в которых кальцинированные кости зафиксированы в виде спрессованных кучек.

Пересмотр типологии погребального обряда влечет за собой новые подходы к проблеме истоков формирования зарубинецкой культуры.

S.P. Pachkova

BURIAL RITE OF THE ZARUBINTZY CULTURE OF THE MIDDLE DNIETER AREA

On the grounds of statistic analysis of the burials from the completely excavated cemeteries near the Vishenki and Pirogov villages of situated in the different topographic conditions, the typology of the burial rite of the Zarubintzy culture is reconsidered in the paper. Four types of the rite have been singled out: pit, urn, pit-urn, and cenotaphs. However, in contrast to the traditional opinion, according to which only the burials, where the remains of the deceased, fixed inside the clay vessels were referred to the urn rite, the author considers the appropriateness of referring to this rite the ones, where the calcinated bones were fixed in the pressed heaps.

The reconsideration of the typology of the burial rite involves new approaches to the question of the sources of forming the Zarubintzy culture.

ТИПИ АРХЕОЛОГІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ ТРУПОСПАЛЕНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія)

Розглянуто типи археологічних комплексів трупоспалень черніахівської культури. Виділено типи, які мали загальнокультурне розповсюдження або були поширені на певних територіях. Визначено, що дев'ять типів кремацій виникли та існували на різних етапах розвитку черніахівської культури. Повний типологічний спектр трупоспалень на черніахівських могильниках фіксується тільки на пізніх етапах розвитку культури. Зіставлення отриманих типів черніахівських кремацій з різними археологічними культурами Південно-Східної Європи дає змогу висловити деякі спостереження щодо можливих шляхів формування обряду трупоспалення. Проте сама по собі археологічна структура кремацій здебільшого не є культурно-визначальною, лише в окремих випадках певні типи можна розглядати як культурно-специфічні.

Першу типологію поховань із залишками трупоспалень за результатами досліджень на Черніахівському могильнику запропонував В.В. Хвойка¹. Виділені ним типи залишилися як зразок формального розподілу археологічних комплексів. Сам факт наявності спалень на могильнику в Черніахові дослідник розглядав як один з доказів належності пам'яток цього типу місцевим слов'янським племенам².

Згодом з'явилося кілька узагальнюючих типологій та класифікаційних схем кремацій черніахівської культури. Крім того, майже в кожній публікації конкретного могильника автори розкопок наводять свій розподіл трупоспалень відповідно до певних ознак. Одну з перших таких типологій запропонував Е.О. Симонович для трупоспалень могильника Гаврилівка³. Дослідник виділив три типи поховань: в урні; в ямі, накритій посудиною або уламками посуду; в ямах без інвентарю або з окремими уламками речей чи посуду. Типологія Е.О. Симоновича була призначена для систематизації трупоспалень на розкопаних ним могильниках.

Подібним чином побудована типологія Є.В. Махно. Дослідниця розробила її за матеріалами могильника в Компаніїцах, виділивши такі типи трупоспалень: в урнах (різновиди — урни, покриті кришками, перевернуті урни); у невеличких ямках із компактним розміщенням кісток та розбитим посудом (різновид — кістки, перекриті шаром посуду); у великих овальних або круглих ямах із розсіяними кісточками та окремими уламками посудин⁴. У подальшому Є.В. Махно проаналізувала стратиграфічне положення кремацій на могильнику та їх статистичне співвідношення з трупопокладеннями. Одним із висновків дослідів стала теза про переважання цього обрядового типу на могильниках та про їх пізній характер у черніахівській культурі⁵.

Кілька спеціальних робіт щодо питань методики класифікації кремацій черніахівської культури здійснила Н.М. Кравченко, яка запропонувала дві класифікації залишків черніахівських спалень⁶. Перша з них має чотири таксономічні рівні: групи (за наявністю інвентарю); підгрупи (характер покриття залишків спалення — закриті та відкриті); типи (характер розміщення кісток у похованні); варіанти (характер похованального устрою). Кінцевою і основною таксономічною одиницею її класифікації став тип. Дослідниця навела статистичні характеристики типів для окремих могильників, регіонів та загалом для культури. Таким чином було виділено 28 типів. Серед них Н.М. Кравченко вирізнила «зарубинецькі прототипи» — у закритій урні або в ямі середніх розмірів з посудом-приношенням; «гето-дакійські» — у закритих ямах або урнах та без інвентарю; «пшеворські» — спалення з уламками вторинно перепаленої кераміки у вели-

ких ямах із вугликами⁷. Визначення в культурно-етнічному плані певних типів дозволило дослідниці дійти висновку щодо політнічного складу носіїв черняхівської культури, а їх картографування окреслило можливі регіони поширення цих компонентів. Слід додати також, що Н.М. Кравченко припускала постійне існування звичаю спалення в черняхівській культурі. Розробки дослідниці щодо проблем трупоспалень черняхівської культури виявилися детальними і результивативними. Найбільшого поширення серед фахівців набув її висновок щодо політнічного складу племен, про що, на її думку, свідчили певні морфологічні структури кремації⁸.

Пізніше Н.М. Кравченко викладала інший варіант класифікаційної схеми та типології спалень⁹, відповідно до якого виділила 9 типів та кілька їх різновидів. Типи утворено за чотирма ознаками: місце розташування кісток; характер покриття; наявність підношень та тризни. Виділені типи дослідниця проілюструвала схематичними малюнками археологічних структур спалень. На жаль, нова типологія, на відміну від першої, залишилась без аналізу і будь-яких коментарів щодо відношення її до попередньої типології. А.М. Обломський, спираючись на цю типологію Н.М. Кравченко, спробував простежити зв'язок типів спалень із різними типами ліпного посуду за матеріалами могильника в Компанійцях. Виявилось, що трупоспалення в урнах або ямах із покриттям здебільшого пов'язані з вельбарськими та пшеворськими типами ліпних посудин, для інших етнічних компонентів могильника, а саме скіфо-сарматських та київських, не виявлено чіткого зв'язку з будь-якими морфологічними типами спалень¹⁰.

Г.Ф. Нікітіна для вивчення спалень черняхівських могильників запропонувала дещо інший підхід — систематизацію та аналіз поховань за окремими ознаками¹¹. В її монографії розроблено детальний список ознак поховань черняхівської культури (зокрема, поховань із трупоспаленнями), викладено загальну класифікаційну схему та типологію поховань черняхівської культури. Трупоспалення поділено на два варіанти — урнові та безурнові (за способом розміщення залишків). Серед них, у свою чергу, виділено три типи урнових спалень (урнові, урново-безурнові, поховання в черепку) та два — безурнових (компактні скupчення та з розсіяними кісточками)¹². У праці наведено карти розповсюдження цих типів та статистичні варіації деяких із них. Якихось певних висновків щодо культурно-історичних особливостей виділених типів дослідниця не дійшла. Також Г.Ф. Нікітіна вважає, що трупоспалення та трупопокладення хронологічно співіснують¹³. Для окремих регіонів культури дослідниця зазначає, що на ранніх етапах розвитку культури переважали спалення, а на пізніх — трупопокладення¹⁴. Хоча розгорнутої аргументації цього положення у монографії немає.

У дисертаційній праці нами викладено типологічний метод вивчення обряду трупоспалення за матеріалами археологічних культур Середнього Подніпров'я I тис. н. е. До серії культур, залучених для цього, увійшли трупоспалення восьми могильників черняхівської культури. Для коректного зіставлення різних культур було розроблено список ознак поховань із залишками трупоспалення, єдину класифікаційну схему, яка дала змогу отримати типологічні спектри культур і проводити в подальшому коректний порівняльний аналіз¹⁵. Отже, черняхівський типологічний спектр трупоспалень складається з 16 типів. Порівняння з іншими культурними спектрами надало можливості стверджувати про найбільшу спорідненість черняхівських спалень зі спектрами трупоспалень таких культур, як вельбарська, зарубинецька та колочинська¹⁶. Дослідженням встановлено близькість культур за загальним складом археологічних типів спалень. Хоча разом з тим сам тип як окрему ізольовану одиницю не було розглянуто як етнокультурний визначальник. Ідеється про те, що, наприклад, тип «спалення в урні» притаманний майже всім культурам, де спалювали померлих, і, відповідно, його не можна розглядати як доказ прямої генетичної спорідненості між згаданими явищами. Тому археологічна структура типу виглядає індиферентною до етнокультурної належності. Крім того, поза увагою в згаданому дисертаційному дослідженні було залишено інші елементи спалень, які традиційно розглядають як культурно-визначальні, — ліпний посуд, специфічні типи прикрас та ін.

Отже, підсумовуючи розгляд історіографії вивчення основних звичаїв трупоспалення носій черняхівської культури, можна виділити кілька актуальних тем, які потребують подальшого опрацювання. Насамперед це стосується вдосконалення ведення польових досліджень та методів обробки отриманих матеріалів, результати яких принципово впливають на висновки¹⁷. Незважаючи на відносно велику кількість класифікаційних схем та типологій, вони досить сильно різняться між собою, ім притаманні певна схематичність, територіальна обмеженість і, головне, відсутність змістового аналізу виділених типів. Майже не висвітленою залишається проблема хронології звичаю трупоспалення у межах існування черняхівської культури як явища, так і окремо для певних археологічних типів кремацій. Зважаючи на те, що археологічна структура кремацій, на наш погляд, здебільшого індиферентна до етнокультурних особливостей, усе ж окремі її елементи мають етнокультурне навантаження. До таких прийнято зараховувати специфічні типи лілного посуду, окремі типи прикрас, тобто речі, які можуть висвітлити питання щодо належності людей до певної культурно-історичної спільноти.

Класифікацію археологічних комплексів кремацій, яку викладено у цій статті, побудовано з урахуванням головних елементів обряду трупоспалення як історичного явища. Серед таких елементів нами було визначено п'ять — поховальне вогнище, залишки похованого, поховальний інвентар, поховальна споруда, поховальна тризна¹⁸. Відповідно до них було зроблено формалізований опис конкретних комплексів трупоспалень на могильниках черняхівської культури. Завдання класифікації — виділити морфологічні типи спалень. Аналіз конкретних комплексів черняхівських спалень показав, що не всі елементи обряду можна розглядати як типотворні для археологічної структури: наприклад, поховальна тризна, рештками якої вважають уламки посуду та кістки тварин. На наш погляд, наявність кісток тварин у спаленнях можна розглядати як залишки жертвової іжі, яку клали на поховальне вогнище під час спалення небіжчика¹⁹. Введення цієї ознаки до типотворних на сучасному етапі недоцільне й тому, що антропологічні визначення кісток проведено не для всіх могильників. Специфічною формою тризни черняхівських спалень вважається наявність уламків битої, вторинно перепаленої кераміки (праці Н.М. Кравченко, Е.О. Симоновича, С.В. Махно та ін.)²⁰. Ймовірно, трактування знахідок дрібних черепків у спаленнях як залишків поховальної тризни на сучасному етапі наших знань бездоказові. Передусім дрібні черепки наявні майже всюди, де є залишки трупоспалень. Вони розміщуються як у похованні (в урні, у скручені кісток), так і поруч (у шарі). Якихось специфічних зовнішніх відмінностей або особливостей розташування цих знахідок також не відмічено, тобто різниці між керамікою з поховального інвентарю спалення і цими черепками немає. Ці залишки скоріш за все слід розглядати як речі, належні до поховального інвентарю²¹.

Залишки поховального вогнища по-різному виявляються в черняхівських похованнях. Найменш виразні сліди вогнища має в спаленнях ґрунтових могильників. У похованнях трапляються окремі вкраплення вугілля, вуглисті забарвлення заповнення ями або прошарки у поховальній ямі (урні). За статистичними даними, залишки вогнища в середньому по культурі характерні для 10 % кремацій²². Додамо, що розподіл цієї ознаки серед різних типів спалень неоднаковий. Наявність вугілля найбільш характерна для 7 та 8 типів спалень, за наведеною тут типологією, тобто для тих, які, на наш погляд, можна розглядати як залишки поховального вогнища. Рештки вогнищ у спаленнях на місці поховання зафіковані під курганами і в одному випадку — без курганного насипу.

В елементі «поховальний інвентар» звернемо увагу на те, що урні я зараховую до складу поховального інвентарю. Можливо, як урні використовували ті посудини, які найкраще збереглися після кремації. Про це свідчить тотожність характеристик посудин, що використані під урну, та іншого посуду, який знаходять у трупоспаленнях. Немає твердих доказів того, що урні — це спеціально підібраний (за формою, функцією або за іншими особливостями) посуд. Наявність слідів вторинного обпалювання та фрагментарність більшості урн свідчать про те, що вони, як і інший поховальний інвентар, знаходилися на по-

ховальному вогнищі²³. І, на наш погляд, для урн обирали посуд, який найменше зазнав дії вогнища²⁴. Отже, виділяти урні в окремий атрибут черняхівських спалень немає підстав.

Розглядаючи конкретні типи кремацій, необхідно враховувати, що «чистих» типів, які повною мірою відповідали б формальним критеріям, майже немає. Кожен із типів поховань є узагальнена морфологічна конструкція, і, безумовно, конкретні археологічні структури не завжди чітко відповідають своєму формалізованому «образу». Як приклад можна навести поховання типу «компактні під шаром посуду», які різняться між собою щільністю «череп'яного» панцира, кількістю скучень та обсягом кальцинованих кісток (пор.: Завадівка, п. 5, Велика Бугаївка, п. 20 та 21). У похованнях типу «урнові накриті» можуть трапитись ідеальні знахідки, коли ціла урна покрита цілою мискою або, навпаки, коли як урну використано частину посудини, яку, у свою чергу, покриває уламок посудини. Головним залишається принцип, яким керувалися виконавці ритуалу, — зібрати кістки до певної місткості та покрити чимось.

Звернемо увагу також на те, що статистичні підрахунки розподілу типів слід сприймати досить обережно, з великою часткою поправки. Насамперед це пов'язано з проблематичністю виділення комплексів із «розсіяними кісточками». Здебільшого їх фіксація під час археологічних розкопок залежала від кваліфікації та теоретичних поглядів дослідника, тобто на одних могильниках такі типи було зафіковано, на інших — на них не звертали уваги. Тому співвідношення часток різних типів на могильниках досить суб'ективне і проблематичне. Об'єктивнішу картину надають типологічні спектри з урахуванням тільки «беззапечерчних» археологічних типів (типи 1—6 та 9, за нашою класифікацією), які можна розглядати як безумовно впорядковані залишки спалень. З урахуванням цих же зауважень слід аналізувати і територіальне поширення різних типів.

Визначення хронології типів кремацій проведено на підставі речей, які складають основу хронологічної схеми, розробленої Є.Л. Гороховським²⁵, та власних даних вивчення відносної хронології могильників Косанове та Гаврилівка²⁶.

Етнокультурні особливості поховань, за винятком окремих випадків, визначено для тих комплексів, де знайдено ліпний посуд певного культурного типу. В інших випадках до уваги було взято загальне етнокультурне «забарвлення» того чи іншого могильника.

Для створення типології на базі генерального банку могильників черняхівської культури (162 пункти) було сформовано вибірковий банк, до якого включено могильники черняхівської культури із трупоспаленнями, що розташовані на території України. Банк налічує 40 пунктів, загальна кількість комплексів спалень, залучених до класифікації, становить 668 одиниць (рис. 1; таблиця).

Отже, згідно з особливостями похованального устрою (ґрутові та курганні) та засобів упорядкування залишків спалення запропоновано виділяти дев'ять основних типів трупоспалень у носіїв черняхівської культури. Нижче наведено опис типів, їх положення у загальнокультурному типологічному спектрі культури, особливості розповсюдження у межах черняхівської культури в Україні, можливу хронологію та етнокультурні особливості.

Тип 1. Трупоспалення урнові. Кальциновані кістки покладено до глиняної посудини-урни. Для похованальної урні могла бути використана ціла посудина або якесь її частина. Для цього типу можливо виділяти різновиди за кількістю урн у похованні, наявністю поруч невеликих скучень кальцинованих кісток та положенням урні (на боці або перевернута). На могильниках відомі поодинокі випадки, коли в похованнях знаходили дві урни (Гаврилівка, Кам'янка-Дніпровська, Велика Бугаївка) або урну поставлено в перевернутому положенні (Маслове, Раківець). Проте ці випадки можна вважати скоріше винятком, аніж правилом. За спостереженнями Н.М. Кравченко, Г.Ф. Нікітіної, якихось інших відмінностей ці різновиди урнових спалень не мають.

Урною слугували майже всі різновиди керамічних виробів (ліпній гончарні), відомі на черняхівських могильниках, — кубки, глеки, вази, миски, горщики, амфори. За статистичними підрахунками Г.Ф. Нікітіної, найчастіше для цього використовували горщики (68,8 %). Дослідниця вважає, що населення віддава-

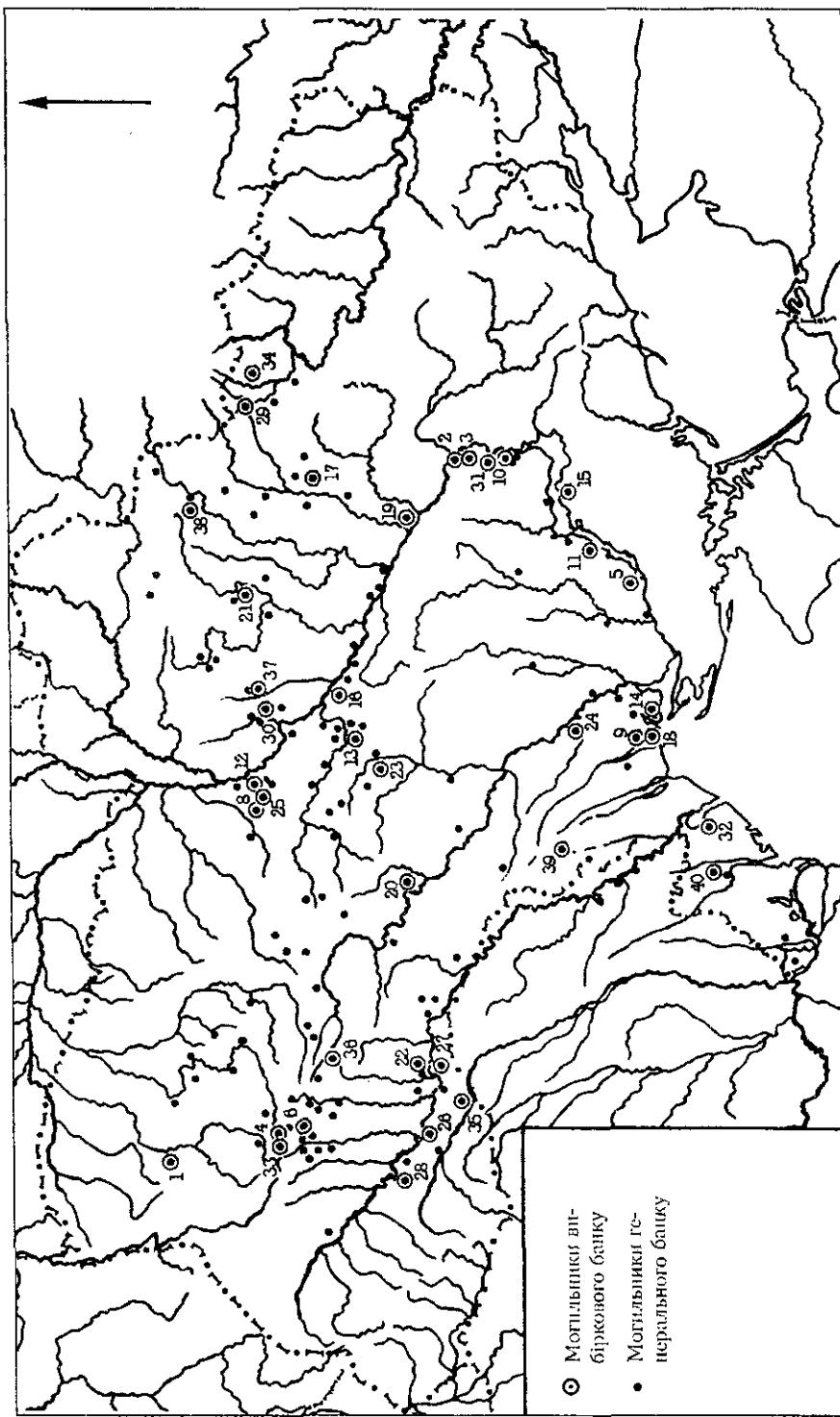

Рис. 1. Карта могильників черняхівської культури та пунктів, за матеріалами яких складено типологію спалень (див. таблицю)

ю перевагу цій формі посуду для складання залишків спалення⁴¹. У похованнях цього типу можливі випадки наявності залишків вогнища (у вигляді окремих вугликів або прошарків) всередині урні або поза її межами. Поховальний інвентар може бути в урні, поруч з нею або там і там. Більшість урн має різний ступінь збереженості. Це, можливо, пояснюється тим, що за урну слугував посуд, який найкраще зберігся серед поставлених на поховальне вогнище.

Положення в типологічному спектрі. Із 40 могильників вибіркового банку цей тип поховання зафіксовано на 26. У загальнокультурному спектрі його частка становить 13 % (85 поховань). На могильниках, де досліджено понад 10 спалень, цей тип може бути взагалі відсутнім або частка його сягає 25—50 % (Гаврилівка та Острівець) (див. таблицю).

Територія розповсюдження. У межах поширення черняхівської культури на території України цей тип поховань притаманний для всіх основних її регіонів (рис. 2).

Відсотковий показник урнових спалень для культури загалом, як зазначалося вище, слід сприймати досить обережно. Якщо взяти до уваги тільки могильники, де досліджено не менше 10 поховань зі спаленнями, то попередньо можна зауважити, що їх відсоток неоднаковий для різних регіонів. Наприклад, урнові спалення менше поширені на могильниках Волині та Поділля (Баїв, Косанове, Ружичанка), на відміну від могильників Середнього Подніпров'я (Велика Бугаївка, Гаврилівка) та Подністров'я (Оселівка).

Хронологія. Найбільш впевнено урнові трупоспалення можуть бути синхронізовані з фазами 4 та 5 (350—430 рр.) відносної хронології черняхівської культури, за Є.Л. Гороховським, та фазою 3 (320/330 рр. — після 380 р.) відносної хронології розвитку в Косанове, тобто поховання цього типу притаманні пізній фазі розвитку черняхівської культури. Серед могильників, де є урнові поховання, забезпечені речами, що датуються, можна назвати Баїв, п. 11²⁸, Бережанка, п. 6²⁹, Берислав, п. 1³⁰, Велику Бугаївку, п. 25³¹, Оселівку, п. 60³² (рис. 2). До цього списку можна додати урнові спалення з інших могильників, які хоча і не мають виразних речей, що датуються, але можуть бути синхронізовані із заключною фазою відносної хронології могильника в Косанове через керамічні форми. Серед них Лохвиця, Малинівці, Обухів-1а, Косанове.

Якщо врахувати могильники, хронологія яких синхронізується з найбільш ранніми фазами культури і де є спалення цього типу, то не виключено, що урнові спалення могли з'явитися у більш ранній час існування культури: Раківець, п. 7 (мас форми посуду, характерні для фази 2 в Косанове). Ружичанка.

Етнокультурні риси. Урнові спалення з посудом вельбарського типу зафіксовано на могильниках Біленьке, п. 19, Кам'янка-Дніпровська, п. 38, Раківець, п. 7, Компанійці, п. 59, можливо, Гаврилівка, п. 56; із матеріалами київського типу — Велика Бугаївка, п. 1, Обухів-1а, п. 1, можливо, Гаврилівка, п. 96; із ліпним посудом пізньоскіфського типу — Комланійці, п. 78³³. Загалом слід зауважити, що в похованнях цього типу досить мало виразних речей (ліпного посуду) з чітко визначеними етнокультурними рисами. Це підтверджується також тим, що урнові кремації відомі на могильниках з різними культурними складовими: Гаврилівка, Компанійці, Косанове, Велика Бугаївка та ін.

Тип 2. Трупоспалення в урнах, накритих кришкою. Як покриття урни використано одну посудину. Інші характеристики археологічної структури цього типу майже аналогічні тим, які притаманні похованням 1-го типу спалень. Різновиди цього типу поховання пов'язані з покриттям. Здебільшого як покриття виступає керамічна посудина, але відомі випадки, коли використовували камінь (Оселівка) або умбони (Компанійці). Керамічне покриття також, як правило, різного ступеня збереженості — від цілої посудини до окремого уламка великих розмірів. На наш погляд, це залежало від того, в якому стані залишився посуд після його знаходження на поховальному вогнищі. Проте типотворною рисою залишилося бажання виконавців обряду зібрати кістки до глиняного сховища і закрити рештки небіжчика.

Положення в типологічному спектрі. Із 40 могильників вибіркового банку цей тип поховання зафіксований на 16. У загальнокультурному спектрі його

Список могильників, залучених до класифікації, та відсотковий розподіл типів креманій

Номер на рис. 1	Могильник	Загальна кількість спадень	Запущено до класифікації	Тип 1	Тип 2	Тип 3	Тип 4	Тип 5	Тип 6	Тип 7	Тип 8	Тип 9
1	Байв	19	19	1 (5 %)	—	—	—	—	—	4 (22 %)	1 (5 %)	13 (68 %)
2	Башмачка (південна)	11	2	1 (50 %)	—	—	—	—	—	—	—	1 (50 %)
3	Башмачка (північна)	10	3	2 (67 %)	—	—	—	—	—	—	—	1 (33 %)
4	Бережанка	3	1	1 (100 %)	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Беріслав	3	3	1 (34 %)	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Біла	2	1	—	—	1 (100 %)	—	—	—	—	—	—
7	Білецьке	1	1	1 (100 %)	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Велика Бугайка	28	28	5 (19 %)	4 (14 %)	2 (7 %)	1 (4 %)	3 (11 %)	7 (24 %)	2 (7 %)	4 (14 %)	—
9	Вікторівка-2	2	2	1 (50 %)	—	—	—	—	—	—	—	1 (50 %)
10	Військове	Понад 4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2 (100 %)
11	Гарбузівка	45	40	10 (25 %)	5 (12 %)	1 (3 %)	3 (8 %)	8 (20 %)	9 (22 %)	—	4 (10 %)	—
12	Дерев'яна-2	10	8	—	—	—	—	—	—	—	5 (63 %)	3 (37 %)
13	Завадівка	5	2	—	—	—	—	—	2 (100 %)	—	—	—
14	Каборга-4 (с. Острівка)	9	4	—	—	—	—	—	1 (25 %)	2 (50 %)	—	—
15	Кам'янка-Дніпровська	8	8	3 (37 %)	—	—	—	3 (37 %)	—	—	—	—
16	Канів	4	4	—	—	—	—	—	2 (50 %)	—	—	2 (50 %)
17	Кантемирівка	4	4	1 (25 %)	1 (25 %)	—	—	—	—	—	—	2 (50 %)
18	Коблеве	8	5	—	—	—	2 (40 %)	2 (40 %)	1 (20 %)	1 (25 %)	—	—
19	Компанії	444	191	9 (5 %)	6 (4 %)	—	11 (6 %)	14 (7 %)	24 (13 %)	68 (37 %)	59 (28 %)	—

20	Косанове	82	82	2 (2 %)	1 (1 %)	—	—	16 (20 %)	—	—	63 (77 %)	—
21	Лохвиця	8	7	1 (14 %)	5 (72 %)	—	—	1 (14 %)	—	—	—	—
22	Малинівці	7	7	6 (86 %)	1 (14 %)	—	—	3 (19 %)	—	—	—	—
23	Маслове	62	24	1 (4 %)	15 (62 %)	—	1 (4 %)	3 (12 %)	—	—	4 (20 %)	—
24	Новий Городок	6	6	—	4 (66 %)	—	—	1 (17 %)	—	—	1 (17 %)	—
25	Обухів -1-а	18	16	3 (19 %)	2 (12 %)	—	—	1 (6 %)	3 (19 %)	—	7 (44 %)	—
26	Одая	4	4	2 (50 %)	1 (25 %)	—	—	—	—	—	1 (25 %)	—
27	Оселівка	68	67	14 (21)	3 (4 %)	2 (2 %)	16 (24 %)	14 (21 %)	9 (13 %)	—	10 (15 %)	—
28	Острівець	18	10	5 (50 %)	1 (10 %)	—	2 (20 %)	—	—	—	2 (20 %)	—
29	Павлівка	9	4	4 (100 %)	—	—	—	—	—	—	—	—
30	Переслів-Хмельницький	21	4	—	—	—	—	—	4 (100 %)	—	—	—
31	Привільне	18	15	4 (27 %)	—	—	5 (33 %)	3 (20 %)	3 (20 %)	—	—	—
32	Приморське	2	2	—	—	—	—	—	2 (100 %)	—	—	—
33	Раківець	5	5	4 (80 %)	—	—	—	—	—	—	1 (20 %)	—
34	Рівний край-І	7	5	1 (20 %)	4 (80 %)	—	—	—	—	—	—	—
35	Романківці	17	14	1 (7 %)	1 (7 %)	—	—	—	4 (28 %)	8 (58 %)	—	—
36	Ружичанка	38	37	1 (2 %)	—	—	—	—	—	23 (62 %)	13 (36 %)	—
37	Соснова	26	26	—	—	1 (4 %)	3 (11 %)	5 (19 %)	10 (38 %)	3 (11 %)	4 (15 %)	—
38	Суми, вул. Павлова	1	1	—	—	—	—	1 (100 %)	—	—	—	—
39	Фрунзівка	1	1	—	1 (100 %)	—	—	—	—	—	—	—
40	Фурманівка	3	3	—	—	—	—	—	3 (100 %)	—	—	—
Р а з о м			668	85	61	7	46	61	105	112	187	4 (1 %)
			(100 %)	(13 %)	(9 %)	(1 %)	(7 %)	(9 %)	(16 %)	(17 %)	(28 %)	(1 %)

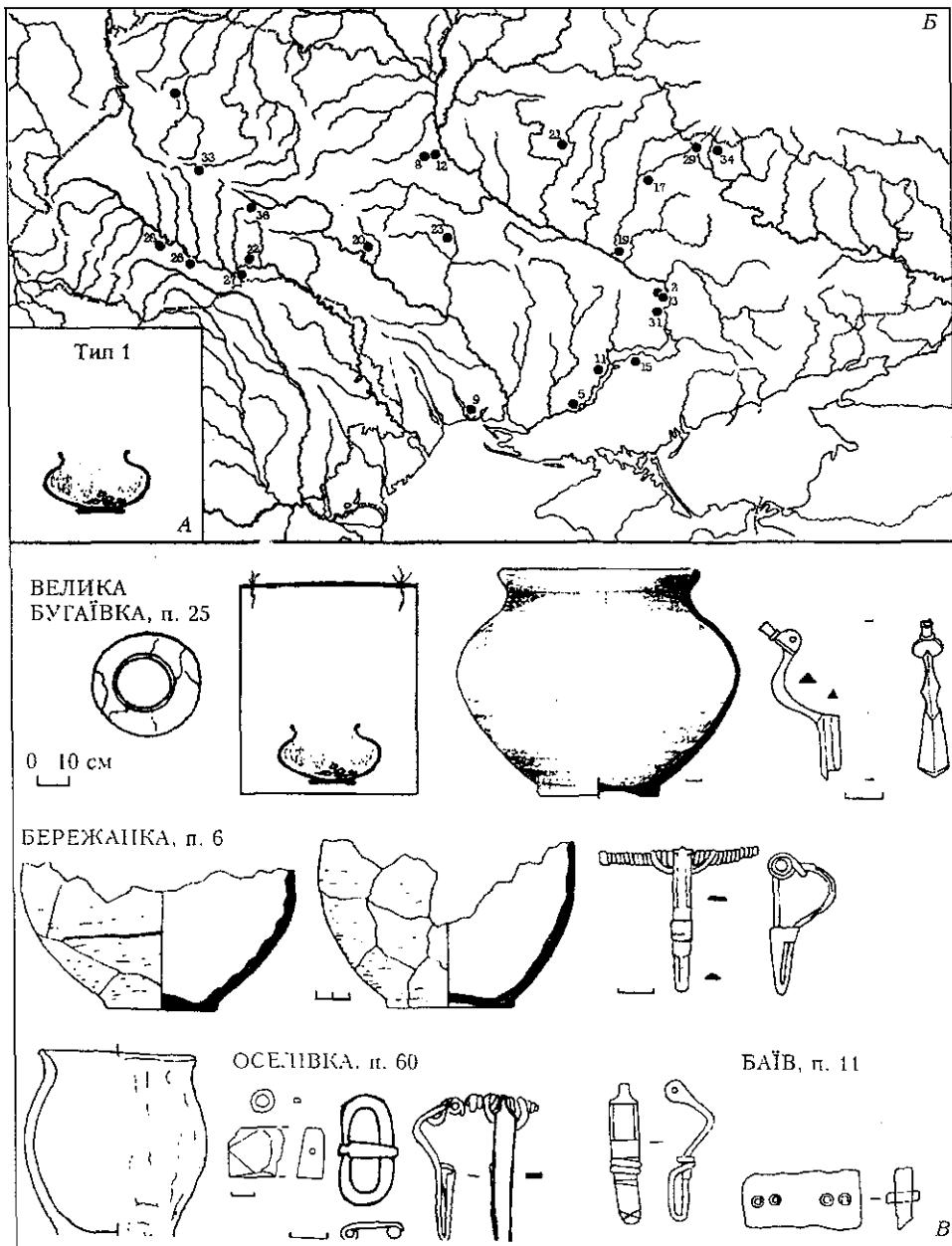

Рис. 2. Схема морфологічної структури (А), картя розповсюдження (Б) та датуючі речі трупоспалень І-го типу (В)

частка становить 9 % (61 поховання). На могильниках, де досліджено понад 10 спалень, цей тип може бути взагалі відсутнім або його частка сягає 14 % (Велика Бугайвка)³⁴ (див. таблицю).

Територія поширення. Відомий на 16 могильниках із 40. Переважна більшість сконцентрована у лісостеповій частині поширення культури, відносно рідкісний — на Поділлі і невідомий на Волині (рис. 3).

Хронологія. Усі поховання добре забезпечені речами, що датуються, і можуть бути синхронізовані з речами фаз 3—5 (330—430 рр.), за схемою Гороховського, або фази 3 (320/330 рр. — після 380 р.) відносної хронології розвитку в Косанове. Серед поховань, дату яких можна встановити більш-менш надійно, — Велика Бугайвка, п. 9³⁵, Лохвиця, п. 6³⁶ (рис. 3). На те, що цей тип спалень був характер-

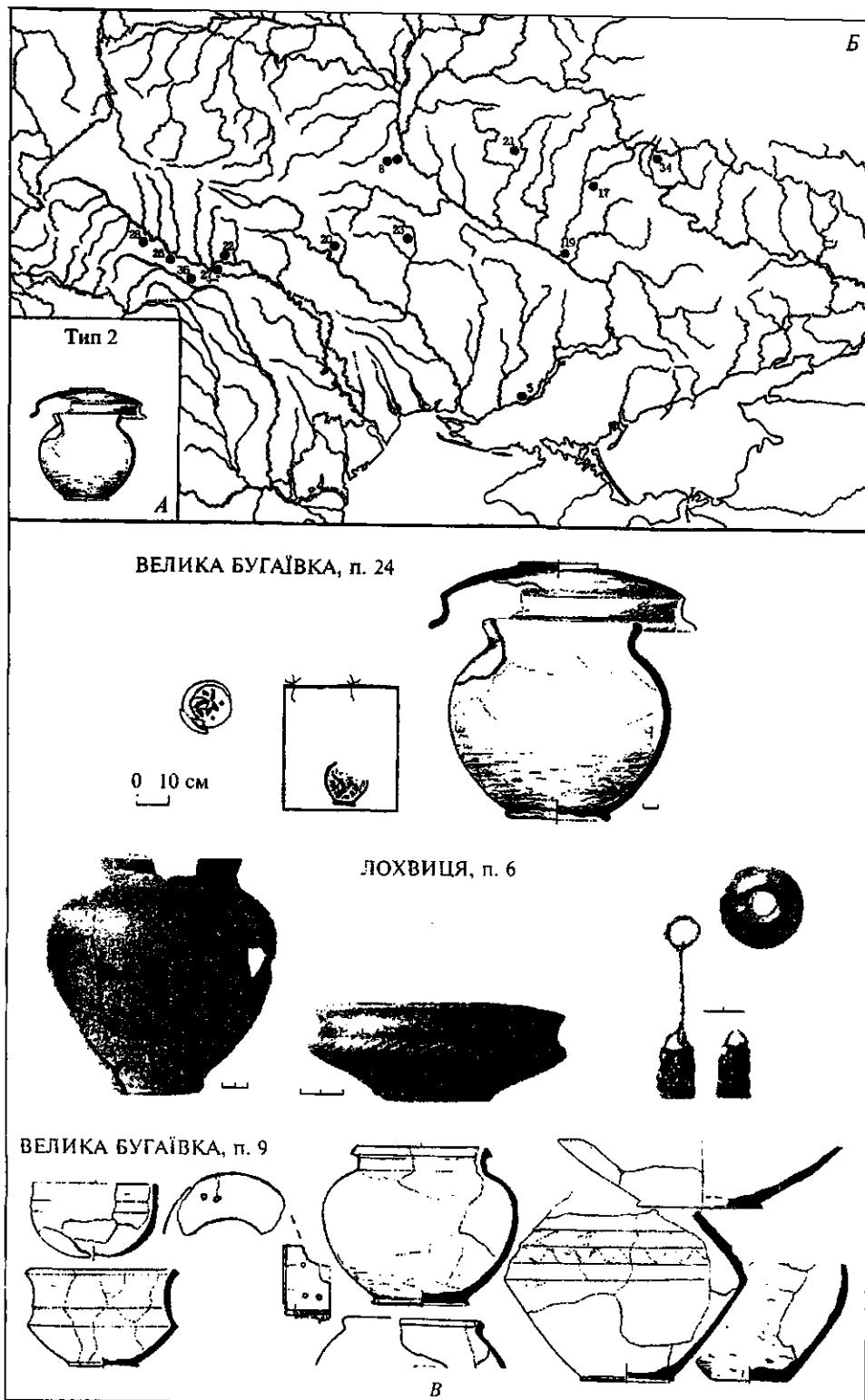

Рис. 3. Схема морфологічної структури (А), карта розповсюдження (Б) та датуючі речі трупоспальень 2-го типу (В)

ний для пізніх фаз розвитку культури, вказують і типи, які можуть бути датовані за загальною хронологією могильника, — Кантемирівка, Компанійці, Малинівці, Маслове, Обухів-Іа, Одая, Осевівка, Острівець, Рідний Край-І.

Про можливий більш ранній час урнових спалень, покритих кришкою, свідчать їх розташування у більш ранніх зонах розвитку могильників Косанове (фаза 2) та Гаврилівка (фаза 1 відносної хронології цього могильника) та їх наявність на могильниках із більш раннім датуванням: наприклад, Фрунзівка, Новий Городок (синхронізується з фазою 2, початком фази 3 в Косанове), Романківці (фази 1—3 розвитку в Косанове).

Етнокультурні риси. Знахідки ліпного посуду в похованнях цього типу відомі лише в поодиноких випадках. Посуд вельбарського типу знайдено в спаленнях у Компанійцях, п. 39, 171. Додамо також, що урнові спалення, накриті «кришкою», відомі на могильнику Косанове, п. 42 — 1962, де загальна генетична основа пам'ятки — вельбарська. Посуд пізньоскіфського типу було зафіксовано у спаленнях цього типу на могильнику Рідний Край-І, п. 1. Уламки ліпного посуду київсько-пеньківського типу знайдено на могильнику Велика Бугайка, п. 16. Отже, чітко визначених етнокультурних рис цей тип поховань на могильниках черняхівської культури не має і, ймовірно, він притаманний різним етнічним угрупуванням, які ввійшли до її складу.

Тип 3. Трупоспалення в урнах, вкладених в іншу посудину або накритих кількома посудинами. Наявність залишків вогнища, положення інвентарю в похованнях цього типу спалень подібні до тих, що притаманні похованням 1-го типу. Цей тип досить близький до 2-го та 4-го типів спалень, і різниця між ними іноді досить незначна. Проте до цього типу зараховані поховання, структура яких така, що описана вище. Різновиди пов'язані з кількістю посудин, які входили до складу покриття (рис. 4).

Положення в типологічному спектрі. Із могильників, залучених до вибіркового банку, цей тип поховання зафіксований на чотирьох. У загальнокультурному спектрі частка цього типу становить менше 1 % (6 поховань). На могильниках, де досліджено понад 10 спалень, цей тип може бути взагалі відсутнім або частка його сягає 7 % (Велика Бугайка; див. таблицю).

Територія поширення. Зафіксований на п'яти могильниках, які розташовані в різних регіонах черняхівської культури (рис. 4).

Хронологія. Поховання в Білому, п. 3 та Соснові, п. 624 мають придатні для датування знахідки. Фібула із поховання, на думку М.П. Герети, належить до типу Амброз, 2 варіант, 1 серія, 16 група і датується IV ст.³⁷. Гончарні горщики, фібула, уламки скляного кубка (можливо, типу Еггерс, 233—237) синхронізують поховання з фазою 3 (320/330 рр. — після 380 р.) у Косанове. Із цим же часом можливо пов'язувати керамічний набір із багатого поховання в Соснові (рис. 4). Цьому не суперечить склад знахідок у похованнях у Великій Бугайці, Гаврилівці та Оселівці. Керамічні комплекси містять гончарні форми, притаманні для поховань фази 3 в Косанове. Це також підтверджується і тим, що поховання розташовані в пізніх зонах розвитку зазначених могильників.

Етнокультурні риси. Для трупоспалень цього типу виразних рис поки що не зафіксовано.

Тип 4. Трупоспалення в урнах, перекритих шаром розбитого керамічного посуду. Урну перекривають черепки, які належать до різних посудин. Товщина череп'яного перекриття могла бути різною. Урну зверху могли перекривати кілька черепків від посудин або потужний шар у декілька сантиметрів із щільного скучення битого посуду. Відомі також випадки, коли під перекриттям знаходилися дві урни (Острівець, п. 11). Похованій інвентар може бути в урні, між черепками або поруч зі скученням (рис. 5).

Положення в типологічному спектрі. Із 40 могильників вибіркового банку цей тип поховання зафіксований на 10. У загальнокультурному спектрі частка цього типу становить менше 7 % (47 поховань). На могильниках, де досліджено понад 10 спалень, цей тип може бути взагалі відсутнім або частка його сягає 24 % (Оселівка; див. таблицю).

Територія поширення. Переважна більшість поховань сконцентрована на Середньому Подніпров'ї. Лише два могильники знаходяться у Подністров'ї. Поховань цього типу немає в Побужжі, Лівобережжі та Північному Причорно-

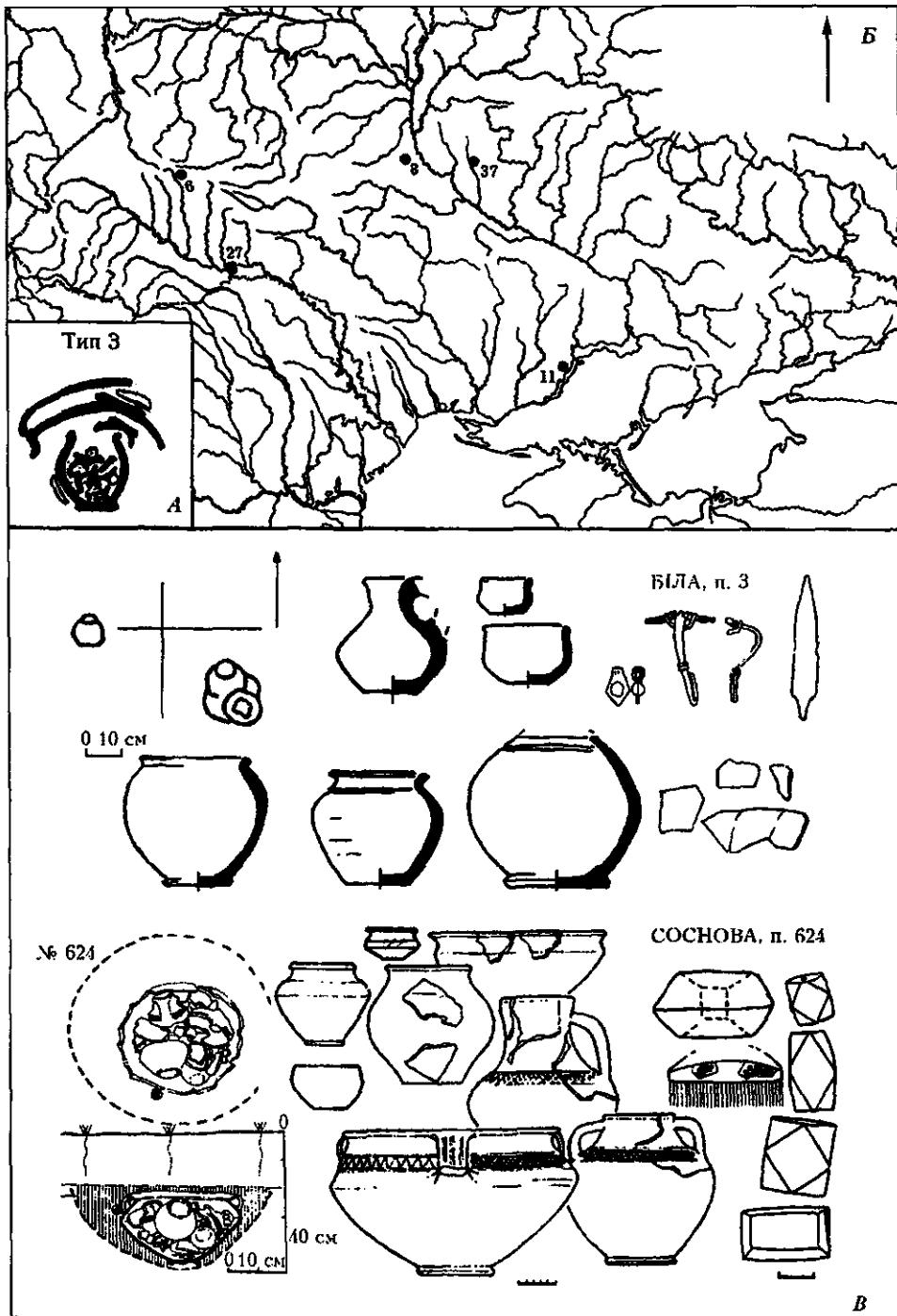

Рис. 4. Схема морфологічної структури (A), карта розповсюдження (B) та датуючі речі трупоспалень 3-го типу (B)

мор”ї. Зазначений тип спалення можна розглядати як такий, що має добре виражене регіональне розповсюдження (рис. 5).

Хронологія. Для трупоспалень цього типу з речами, хронологію яких добре розроблено, можна стверджувати, що більшість із них синхронізується із фазами 3—5 (330—430 рр.) хронологічної схеми Гороховського або з фазою 3 (330 р. — після 380 р.) відносної хронології в Косанове. Це комплекси Оселівка, п. 61³⁸, Привільне, п. 26³⁹; Соснова, п. 230⁴⁰. Цьому припущенням не суперечить

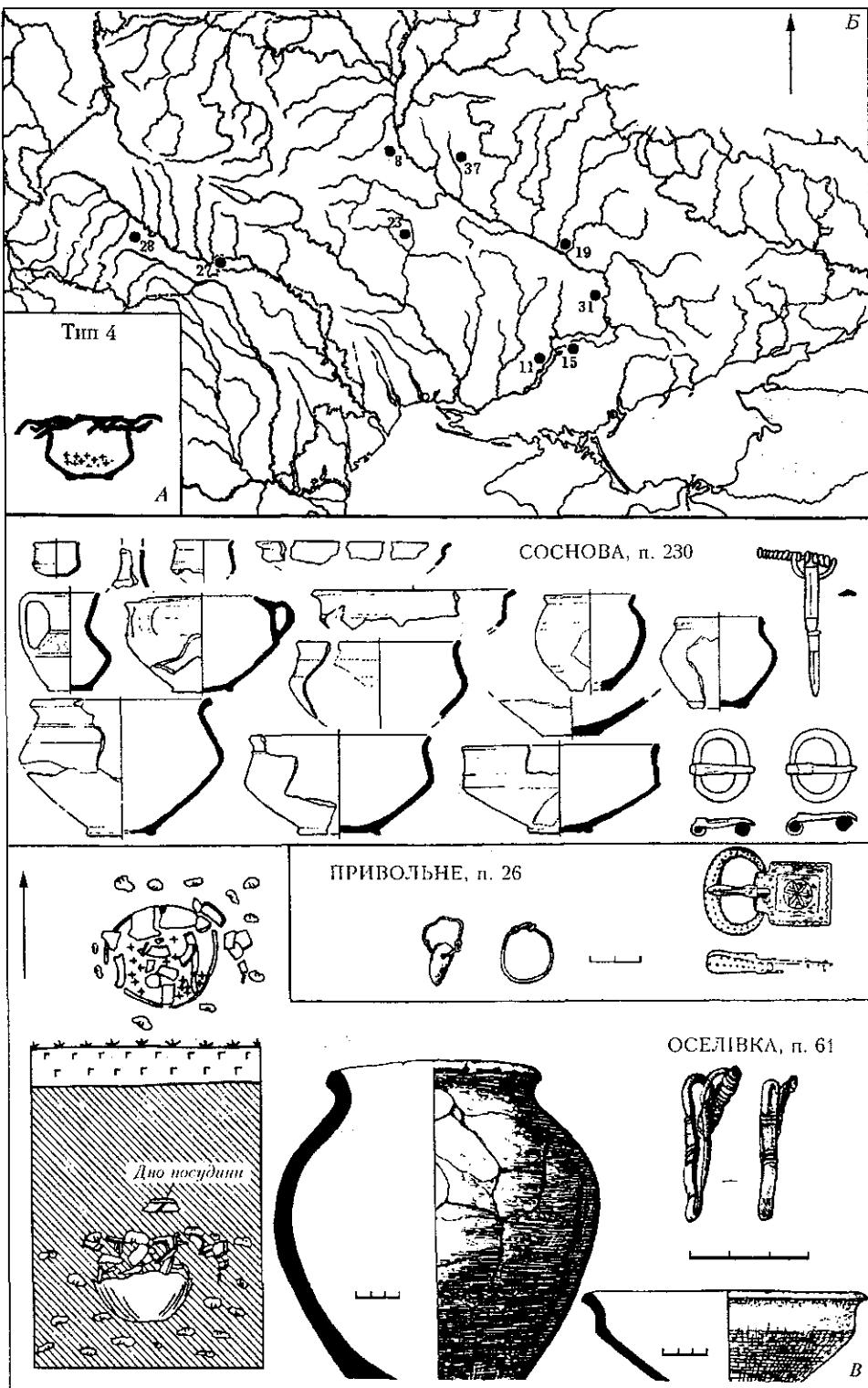

Рис. 5. Сема морфологічної структури (А), карта розповсюдження (Б) та датуючі речі трупоспальень 4-го типу (В)

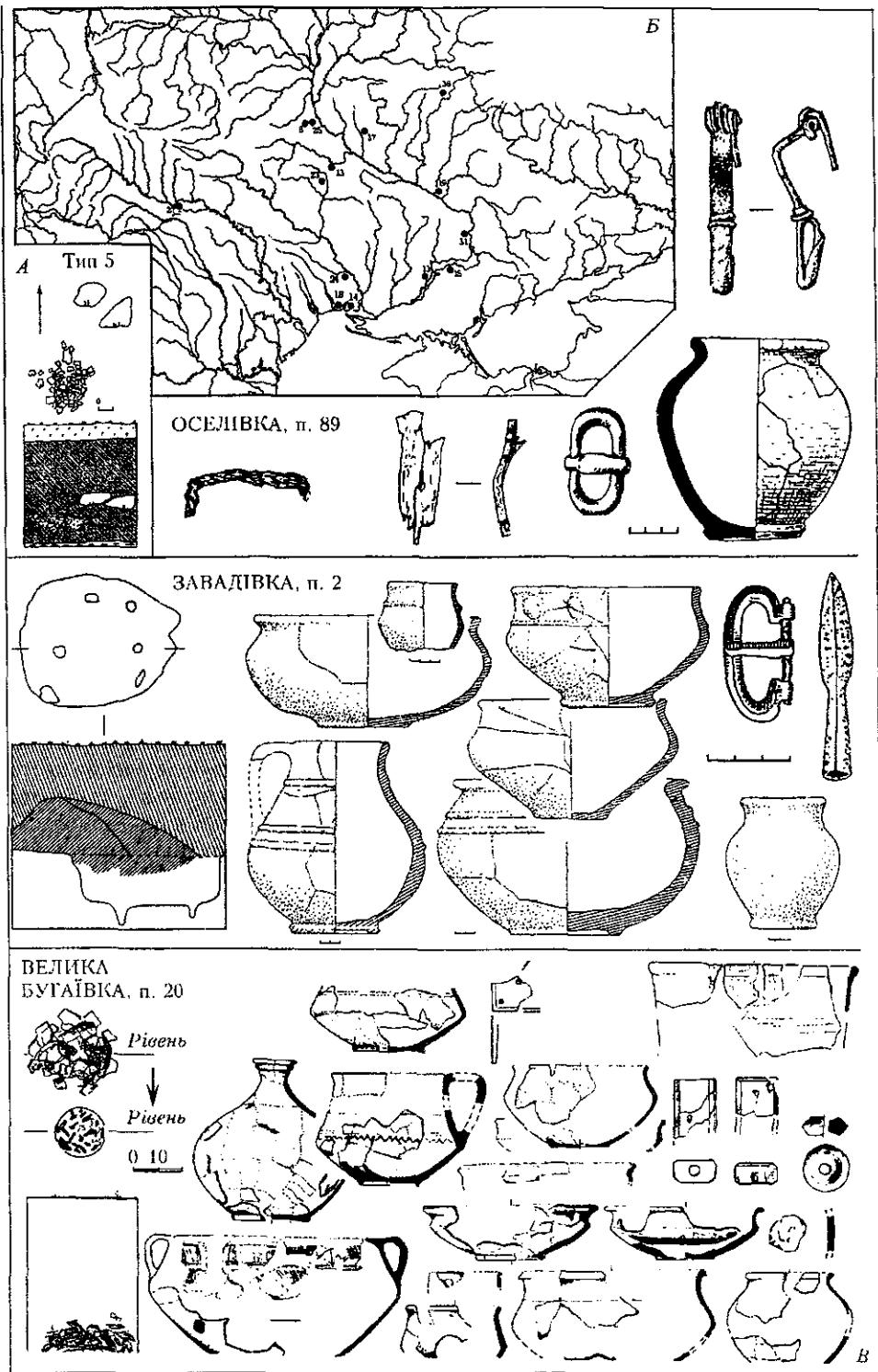

Рис. 6. Схема морфологічної структури (A), карта розповсюдження (Б) та датуючі речі трупоспалень 5-го типу (В)

речать й інші поховання, які можуть бути синхронізовані із цим часом за керамічними формами: Велика Бугаївка, п. 41; Гаврилівка, п. 17, 31; Острівець, п. 8, 11. За загальними рамками датування до того часу, можливо, належать поховання на могильниках: Кам'янка-Дніпровська, Маслове, Коблеве.

Етнокультурні риси. Для трупоспалень цього типу вельбарські елементи зафіковані у таких похованнях: Гаврилівка, п. 31, Компанійці, п. 173; можливо, Кам'янка-Дніпровська, п. 89. Поховання на могильнику Привольне, п. 22 містило горщик пізньоскіфського типу.

Тип 5. Трупоспалення з компактним розташуванням кальцинованих кісток, перекритих шаром черепків. Нижній ярус таких поховань утворений щільним скученням великої кількості перепалених кісток. Їх перекриває шар із уламків гончарного посуду (рис. 6). Характер череп'яного панциру може бути таким, як і для попереднього типу. Крім того, поруч із центральним похованням може бути кілька компактних скучень кісток значно меншого розміру і не перекритих черепками (Каборга-4, Велика Бугайка). Поховальний інвентар також не має визначеного місця в структурі і може розміщатися як серед кісток, так і серед керамічного перекриття.

Положення в типологічному спектрі. Із 40 могильників вибіркового банку цей тип поховання зафікований на 14. У загальнокультурному спектрі частка цього типу становить 9 % (61 поховання). На могильниках, де досліджено понад 10 спалень, цей тип може бути взагалі відсутнім або частка його сягає 20 % (Гаврилівка; див. таблицю).

Територія поширення. Карта поширення трупоспалень типу 5 виразно свідчить, що здебільшого вони сконцентровані вздовж течії Дніпра, лише в окремих випадках — на Дністрі (Оселівка), у гирлі Південного Бугу (Новий Городок та ін.) та Лівобережжі Дніпра (Суми, вул. Павлова). Характерна риса — перекриття залишків спалення череп'яним покриттям — об'єднує цей тип із попереднім. Зазначена спорідненість, як видно із карт їх розповсюдження, добре узгоджується і з територією їх поширення (рис. 5).

Хронологія. У трупоспаленнях цього типу з речами, хронологію яких добре розроблено, найбільш ранні з них можуть бути синхронізовані з фазою 2 за Горюховським та фазами розвитку 1, 2 могильника Косанове⁴¹. Це комплекси Гаврилівка, п. 67⁴²; Завадівка, п. 2, 5⁴³; Оселівка, п. 78⁴⁴ (рис. 6). Трупоспалення цього типу, хоча і без виразних речей, що датуються, відомі на могильниках, де є матеріали, які синхронізують їх із фазою розвитку 2 в Косанове: Кам'янка-Дніпровська, Новий Городок. Тип 5 відомий і в більш пізній час, що синхронізується із фазою 3 (320/330 рр. — після 380 р.) відносної хронології в Косанове. Це комплекси Велика Бугайка, п. 20; Соснова, п. 291; Гаврилівка, п. 28, 101; Каборга-4, п. 5, Оселівка, п. 89, Привольне, п. 20 (рис. 6). До цього ж хронологічного етапу за складом керамічного сервізу та загальною хронологією могильника можливо залучити Коблеве, Маслове, Обухів-1а, Суми, вул. Павлова.

Етнокультурні риси. Для трупоспалень типу 5 зафіковано ліпний посуд вельбарського та пшеворського типів — Гаврилівка, п. 67, 101, Завадівка, п. 2, Каборга, п. 5, Компанійці, п. 164; київського — Велика Бугайка, п. 20, Компанійці, п. 95; пізньоскіфського — Компанійці, п. 56. Найбільш упевнено цей тип спалень можна пов'язувати з північно-західними елементами в черняхівській культурі.

Тип 6. Трупоспалення з компактним розташуванням кальцинованих кісток. Скупчення складаються із різної кількості перепалених кісток, які щільно прилягають одна до одної⁴⁵. Трапляються кілька компактних скучень кісток значно меншого розміру, розташованих поруч з основним скученням. Інвентар знаходитьться або серед кісток, або поруч із ними. Розміри скучень здебільшого сягають 0,3—0,4 м (рис. 7).

Положення в типологічному спектрі. Із 40 могильників вибіркового банку цей тип поховання зафіковано на 17. У загальнокультурному спектрі частка типу становить 16 % (105 поховань). На могильниках, де досліджено понад 10 спалень, цей тип може бути взагалі відсутнім або частка його сягає 38 % (Соснова; див. таблицю).

Територія поширення. Трупоспалення поширені в усіх основних регіонах культури і не мають певної просторової локалізації (рис. 7).

Хронологія. Найбільш раннє спалення зафіковано на могильниках у Романківцях, п. 36⁴⁶, із пряжкою, характерною для фази 2 (270—330 рр.) схеми Гор-

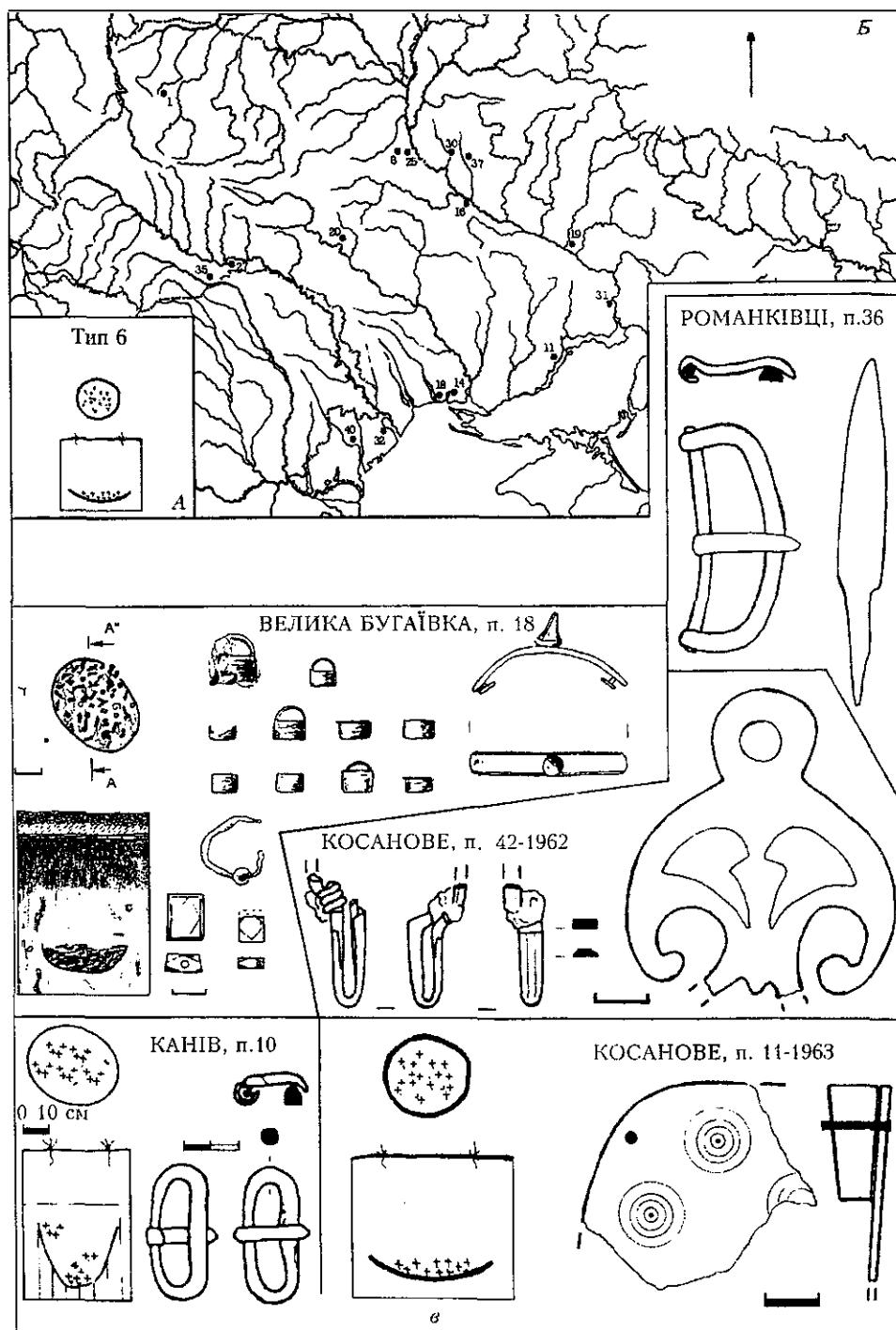

Рис. 7. Схема морфологічної структури (A), карта розповсюдження (Б) та датуючі речі трупоспальень 6-го типу (В)

ховського. До того ж часу слід зараховувати поховання цього типу на могильнику в Косанові, п. 42-1962, 26-1961⁴⁷. Можливо також, що раннє походження мають поховання 42 та 49 могильника Оселівка, які територіально були наблизені до найбільш раннього поховання могильника 29 (із гладкою підв'язною фібулою) та мали пряслиця конічної форми із вдавленим низом⁴⁸. Із фазою розвитку 3 в Косанове можуть бути зіставлені спалення на могильниках: Косанове, п. 11 — 1963⁴⁹,

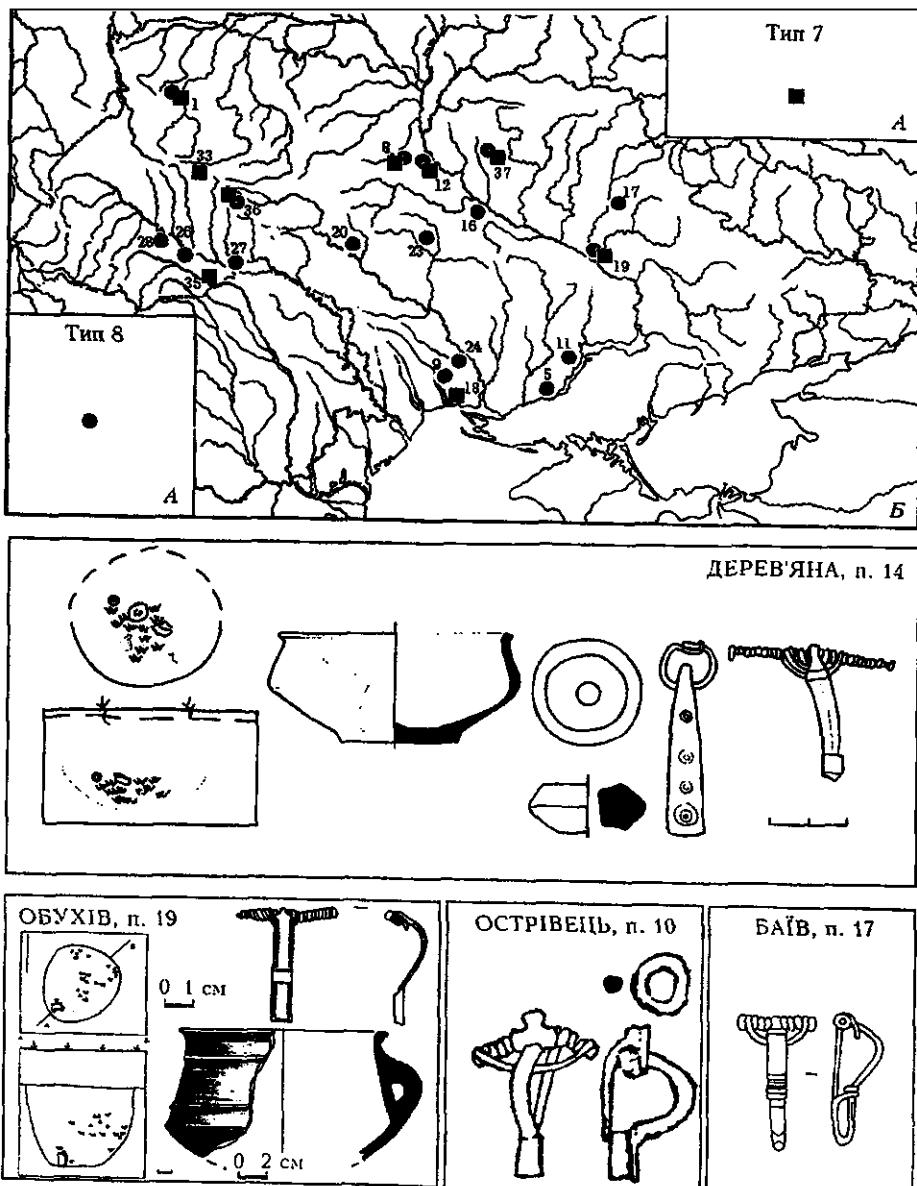

Рис. 8. Схема морфологічної структури (А), карта розповсюдження (Б) та датуючі речі трупоспалень 7—8-го типів (В)

Велика Бугайвка, п. 18⁵⁰; Канів, п. 10⁵¹; Компанійці, п. 8, можливо п. 36 (рис. 7). У загальних межах існування могильника можуть бути датовані трупоспалення із пам'яток Байв, Гаврилівка, Каборга-4, Канів, Коблеве, Лохвиця, Обухів-1а, Переяслав-Хмельницький, Привольне, Приморське.

Тип 7. Трупоспалення із розсіянням розміщених кісток у заповненні ям великих розмірів. Фіксація археологічного комплексу цього типу спалень під час розкопок дуже складна і проблематична. Крім того, відокремлення його від наступного, восьмого, типу здебільшого також проблематичне. До зазначененої типології залучено поховання, які мали, за даними дослідників, зафіковані контури ями. Як правило, ями цих поховань мають великі розміри (0,5—1,5 м, глибина понад 0,5 м), їх заповнення досить часто має вутгисте забарвлення. По всій ямі в хаотичному стані трапляються кальциновані кістки, уламки гончарного посуду та індивідуальні знахідки (рис. 8). Серед різновидів

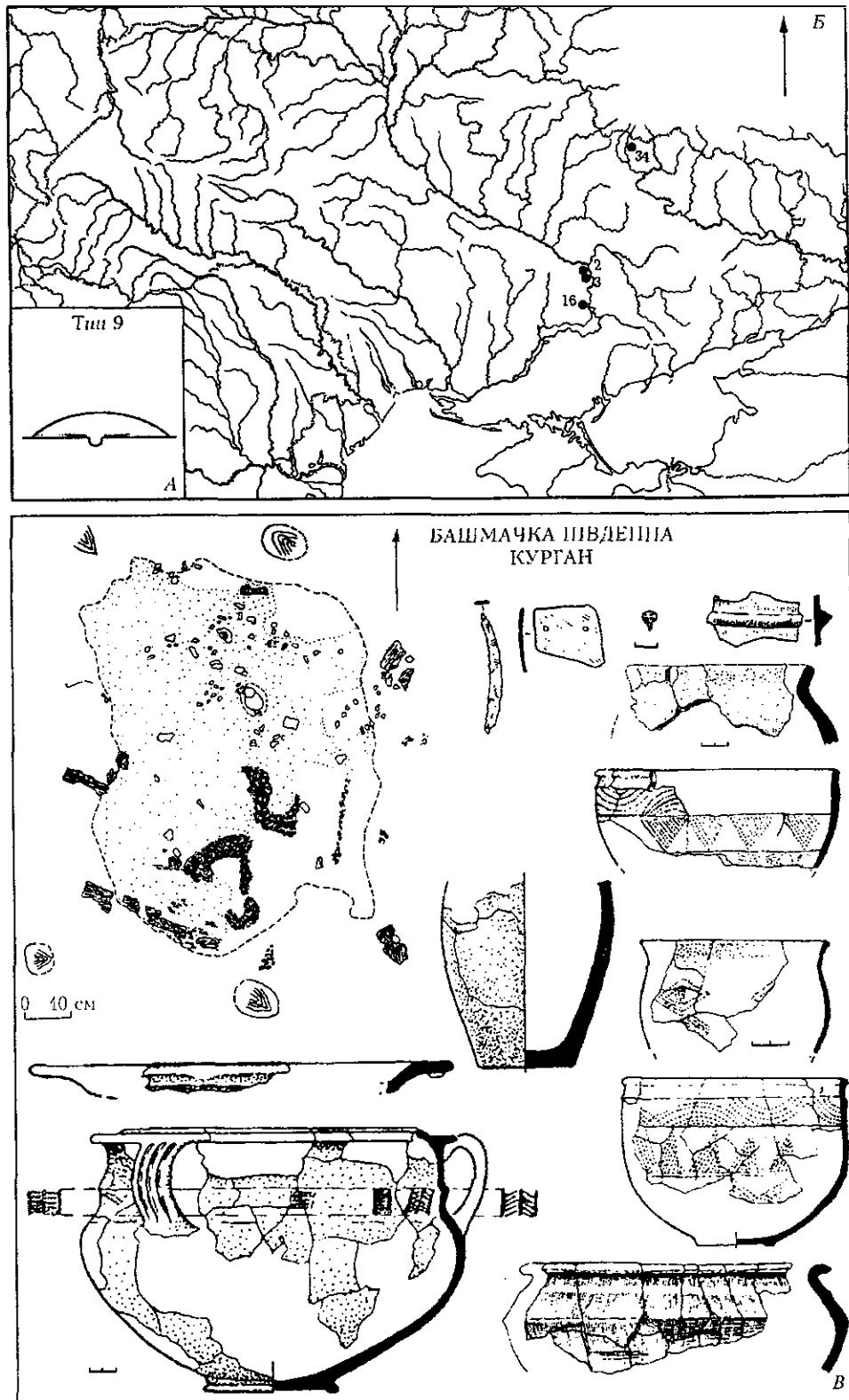

Рис. 9. Схема морфологічної структури (А), картя розповсюдження (Б) та датуючі речі трупоспальн 9-го типу (В)

трупоспалень цього типу треба звернути увагу на такі, що впущені в межі поховань ям трупопокладень (Косанове, Обухів-1а, Малинівці та ін.)⁵².

Положення в типологічному спектрі. Із 40 могильників вибіркового банку цей тип поховання зафіксований на 9 з них. У загальнокультурному спектрі частка цього типу становить 17 % (112 поховань). На могильниках, де досліджено понад 10 спалень, тип може бути взагалі відсутнім або частка його сягає 62 % (Ружичанка; див. таблицю).

Територія поширення. На відміну від інших типів помітне переважання згаданих трупоспалень на могильниках Волині та Верхнього Побужжя (рис. 8).

Хронологія. Речовий склад поховань досить обмежений. Лише в поодиноких випадках є речі, які дають змогу визначити дату утворення археологічного комплексу, наприклад: Дерев'яна-2, п. 14⁵³, фібула, Гороховський, Б2 (рис. 8). Здебільшого датування спалень цього типу можливе лише в межах загальної хронології могильника: Баїв, Велика Бугаївка, Каборга-4, Компанійці, Раківець, Ружичанка, Соснова, тобто могильники презентують усі основні хронологічні етапи розвитку черняхівської культури.

Тип 8. Трупоспалення з розсіяним розташуванням кальцинованих кісток на рівні давньої денної поверхні. Поховання цього типу є хаотичними скупченнями невеликих розмірів (до 1—2 м²), які залягають на глибині 0,4—0,5 м (рівень давньої поверхні) і складаються з окремих уламків перепалених кісток, фрагментів кераміки та нечисленних індивідуальних знахідок. У таких скупченнях можливі окремі вуглики, вуглісті прошарки, шматочки обпаленої землі⁵⁴.

Положення в типологічному спектрі. Цей тип відомий на 18 могильниках із 40. Його частка в типологічному спектрі становить 28 % (187 поховань). На могильниках, де досліджено понад 10 трупоспалень, максимальна частка типу може становити 77 % (Косанове)⁵⁵ (див. таблицю).

Територія поширення. Тип поховання встановлено на більшості могильників культури і в різних її регіонах. Певної територіальної локалізації в межах черняхівської культури ці спалення не мають.

Хронологія. Поховання цього типу із речами, які можуть бути датовані, майже всі належать до пізнього етапу розвитку черняхівської культури і синхронізуються із фазами 3—5 (330—430 pp.) за Гороховським: Баїв, п. 17⁵⁶, Обухів-1а, п. 19⁵⁷; Острівець, п. 10⁵⁸ (рис. 8). Поховання цього типу без речей, що переважно датуються, відомі на могильниках, загальна хронологія яких збігається з часом існування черняхівської культури: Косанове, Оселівка, Ружичанка, Новий Городок, Соснова, Берислав, Велика Бугаївка, Вікторівка-2, Гаврилівка, Дерев'яна-2, Кантемирівка, Компанійці, Маслове, Одая.

Тип 9. Трупоспалення з рештками спалення на місці. На території поширення черняхівської культури на трьох могильниках (Військове, Башмачка південна та північна)⁵⁹ відомо чотири безперечні трупоспалення, перекриті земляними насипами, та одне поховання без насипу (Рідний Край)⁶⁰. Курганні поховання розташовані в порожистій частині Дніпра, а без залишків насипу — у басейні Сіверського Дінця (рис. 9).

Детальніше розглянемо археологічну структуру цих комплексів, оскільки це здається важливим для розуміння загальної системи звичаю трупоспалення племен, які створили черняхівську культуру. Спалення під курганами в усіх випадках було здійснено на місці поховання, за винятком спалення на північному могильнику біля Башмачки. Там, за свідченням А. Т. Сміленко, майже не зафіксовано великих скупчень вугілля та ділянок перепаленої землі, і, як пише дослідниця, що спалення небіжчика відбулося за межами кургану⁶¹. Ми вважаємо, що і в цьому кургані маємо справу із залишками трупоспалення на місці поховання. Зауважимо, що залишки вугілля і перепаленої землі тут зафіксовано, хоча і не в такій кількості, як на південному кургані. Це можна пояснити тим, що висота кургану тут була меншою і значну його частину було пошкоджено пізнім перекопуванням досить великих розмірів. Нагадаємо також, що похованальні вогнища за етнографічними даними могли бути різних розмірів, відповідно і кількість вугілля після спалення мала бути неоднаковою⁶². За даними дослідниці, під насипом кургану знайдено 580 дрібних уламків вторинно перепаленої

кераміки, намистину, шматочок бронзової платівки та оплавлені металеві кульки. Усі ці знахідки, підкреслимо ще раз, лежать хаотично під усюю площею насипу. Навряд чи існував звичай збирати подібне подрібнене «сміття» з похованального вогнища для того, щоб розкидати його на місці майбутнього поховання. Враховуючи це, вважаємо що і в згаданому випадку маємо справу із залишками трупоспалення на місці.

Отже, звернемося до основних характеристик поховань цього типу. Залишки вогнища можуть бути представлені в досить незначній кількості, як згадувалося вище, або мати вигляд доволі потужних скупчень вугілля, попелу, залишків обвуглених дерев'яних конструкцій, обпалених ділянок землі. У двох випадках зафіксовано залишки чотирикутних стовпових конструкцій, які, ймовірно, складали каркас похованального вогнища. Залишки вогнища можуть лежати компактно у вигляді суцільного шару або окремих скупчень-прошарків. Максимальну площину залишків вогнища (3×4 м) зафіксовано в Башмачці. Рештки вогнища складаються з вугілля, дрібних кальцинованих кісток, уламків битого посуду та індивідуальних знахідок (більшість зі слідами дії вогню).

Залишки небіжчика (перепалені кістки) в усіх чотирьох випадках відібрані з вогнища, хоча й не всі. Частина їх, як зазначено вище, залишилась у скупченнях вогнища (які стали після цього в прямому розумінні «сміттям»). Відібрані кістки були розміщені так: кілька компактних скупчень на давній поверхні (Башмачка північна); в ямі нижче рівня поверхні вогнища; накриті горщиком (Башмачка південна) або кубком (Військове, к. 1); у двох урнах, які поставлені в яму (Військове, к. 2). Похованельний інвентар міг бути частково відібраний з кострища і захованний разом із кістками (Башмачка південна, Військове, к. 1) або залишитися серед решток вогнища. Основну групу знахідок складали уламки глиняного посуду, який залягав на всій площі кургану (Башмачка південна та північна — понад 1000 та 500 уламків відповідно; Військове, к. 1, 2 — понад 1000 фрагментів від 18 посудин та 500 уламків). Більш-менш уцілілі посудини прикривали собою кістки або слугували як урни. Особисті речі померлих могли бути поховані разом із відібраними кістками (Військове — жетони) або знаходилися серед залишків вогнища — фібули, пряжка, гребені, скляні кубки, намисто.

Дуже цікавим видається поховання із залишками спалення на місці, зафіксоване Є.Н. Петренко на ґрунтовому могильнику Рідний Край-І. Тут у центральній підвищенні частині могильника виділяється ділянка розміром 12×4 м, у межах якої зафіксовано інтенсивний шар вугілля, попелу, численні уламки кераміки та впорядковане поховання із залишками трупоспалення (урна з кальцинованими кістками). Під час лабораторної обробки керамічних знахідок виявилось, що частини цих посудин підклейлися між собою (деякі з них походять із шару, інші — із упорядкованих залишків)⁶³, тобто площа «розкиду» кераміки фіксує приблизні межі майданчика, на якому було проведено спалення померлого.

Незважаючи на велику кількість речей, які знайдено в похованнях цього типу, внаслідок того, що матеріали було видано частково (особливо з Військового та Августинівки), їх датування залишається досить проблематичним. Найбільш раннім видається поховання на південному могильнику в Башмачці. Про це свідчать керамічні форми, які тут знайдено: гончарна ваза глибоких пропорцій, миска закритого типу із випуклою верхньою частиною та валиком на ребрі⁶⁴, ліпний кумф. Додамо також, що серед кераміки відсутні гончарні горщики, які притаманні пізнім фазам розвитку культури⁶⁵. За підрахунками А.Т. Сміленко, тільки 4 % уламків могли належати кухонному посуду. Отже, враховуючи зазначене, курган скоріш за все має бути синхронізований із фазою розвитку 2 (270—330 рр.) могильника в Косанове. Дуже важливим і цікавим є склад речей із Військового. Там у кургані 1 знайдено уламки скляного кубка з прошліфованими овалами (найбільш імовірно, Еггерс-230, загальна дата в межах IV ст.)⁶⁶. Із другого кургану походить фібула, яка, за описом О.В. Бодянського, могла належати до групи Т-подібних фібул із щитком, що переважно датуються тим же часом⁶⁷. Отже, попередньо кургани у Військовому можуть бути датовані в межах IV ст. Культурно-етнічна специфіка курганних поховань із кремаціями вис-

тує досить виразно. і у вінськовому, і в ьашмачці ліпний посуд має північно-західне походження.

Наведену вище типологію археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури можна розглядати як загальнокультурний *типовий спектр*, притаманний пам'яткам, поширеним у межах території України (див. таблицю).

Зіставлення виділених типів кремацій черняхівської культури з різними археологічними культурами Південно-Східної Європи дає змогу висловити деякі спостереження щодо можливих шляхів формування обряду трупоспалення. Проте зауважимо, що, на наш погляд, сама по собі археологічна структура кремації здебільшого не є культурно-визначальною. Лише в окремих випадках певні типи можна розглядати як культурно-специфічні.

Так, Н.М. Кравченко виділила серед черняхівських трупоспалень тип, характерний (провідний) для зарубинецької культури, — спалення з компактним розміщенням кісток і посудом-приношенням. Слід звернути увагу на те, що подібних поховань — одиниці і всі вони погано забезпечені документацією. Йдеться про описи та малюнки В.В. Хвойки з розкопок у Черняхові та Н.Є. Макаренка в Гурбінцях. Серед поховань, які В.В. Хвойка визначив як трупоспалення, Н.М. Кравченко вирізнила «зарубинецький тип»⁶⁸. Проте дані щодо поховань, які залишили В.В. Хвойка та Н.Є. Макаренко, скоріш за все свідчать, що це були трупопокладення. Незвичними для трупоспалень виглядають такі дані: глибина (блізько 1,0 і навіть 2,15 м, що не властиво спаленням), інвентар — цілий посуд без слідів дії вогню, цілий скляний кубок (жодного цілого скляного кубка в спаленнях під час сучасних досліджень не виявлено), «глиняний майданчик» — можливо, підмазка підлоги похovalьної ями. Окрім дрібні кістки від зруйнованого трупопокладення В.В.Хвойка міг прийняти за кальциновані кістки⁶⁹. Подібна ситуація і в Гурбінцях, де «трупоспалення» мало шість цілих, не обпалених посудин та майже цілий кістяний гребінець⁷⁰. Отже, можна стверджувати, що кремації, які є типовими і специфічними для зарубинецької культури, серед черняхівських спалень поки що не виявлено⁷¹. Паралелі між черняхівськими та пшеворськими спаленнями слід розширити. З погляду Н.М. Кравченко, до таких належать великі ями з розсіяними кістками та уламками вторинно перепаленої кераміки. При цьому дослідниця посилається на добродзеньські могильники, які датуються кінцем пізньоримського часу та добою переселення народів і де дійсно є археологічні структури, близькі до черняхівських (культовий шар, природа походження якого і там, і там однакова, — залишки спалення на місці)⁷². Проте для класичної пшеворської культури римського часу властиві інші специфічні, тільки її притаманні типи — трупоспалення зі зброєю та під череп'яним покривлям. Поодинокі кремації зі збросю відомі і на черняхівських могильниках України — Оселівка, Компаніїці, Завадівка. Звернемо увагу на те, що вищезгадані кремації 4—5 типів мають аналогії з пшеворськими пам'ятками римського часу. Тут такі поховання виокремлюють в типи так званих поховань, «обсипаних залишками вогнища»⁷³. Отже, якщо говорити про тотожність морфологічних типів кремацій черняхівських трупоспалень, то найбільш виразно вона фіксується у спаленнях, притаманних пшеворським пам'яткам. Хоча звернемо увагу на те, що в морфологічних типах цих кремацій на черняхівських могильниках трапляється ліпний посуд різних культурно-етнічних традицій. Крім того, ідею створення щільного перекриття з уламків битого та обпаленого керамічного посуду було застосовано для деяких кремацій на могильнику київської культури біля с. Казаровичі⁷⁴.

Останнім часом стає популярним погляд стосовно походження черняхівських спалень із вельбарських⁷⁵. Нам здається, що це не узгоджується із загальним типологічним спектром та конкретними комплексами кремацій, властивими цій культурі. Для порівняння можна послатися на матеріали Любовіджа⁷⁶, Брест Тришине⁷⁷, Цецелє⁷⁸ та інших пам'яток. На вельбарських могильниках найбільш поширені «спрощена» структура спалень, тобто переважна більшість із них — це ямні (схожі на тип 6, 8) і менше — урнові (типи 1, 2)⁷⁹. Останні також не є провідними типами вельбарських могильників. Такі ускладнені структури кремацій типів 3—5, які характерні для черняхівських могильників, тут пооди-

нокі. Ще раз перечислючи урнові (тип 1) чи ямні (тип 7, 8) спалення генетично пов'язаними з вельбарськими похованнями не можна. Подібна морфологічна структура позакультурна, і вона притаманна багатьом археологічним спільностям — зарубинецькій, гетській, київській, західнобалтській, пшеворській та ін. Те, що вельбарські племена брали участь у формуванні черняхівської культури, безперечно, але їх прояв через морфологічні типи кремації досить невиразний.

Аналіз території поширення різних типів у межах черняхівської культури в Україні дає змогу зарахувати типи, які мали загальнокультурне розповсюдження або були поширені на певних територіях. До них, що мали загальнокультурне розповсюдження, можна віднести типи 1, 2 та 6, тобто без чіткої етнокультурної належності. Виразну географічну локалізацію мають типи 4, 5 та 9. Поховання кремованих кісток під щільним покриттям із битого посуду переважно зосереджені на середньому Дніпрі та Подністров'ї, а підкурганні кремації — і в Надпоріжжі (рис. 5—9).

Дев'ять типів кремацій, які нами виділено, виникли та існували на різних етапах розвитку черняхівської культури. Цікавим здається також те, що досі немає впевнено датованих комплексів зі спаленнями, які б мали ранні типи речей. Ідеється про те, що в черняхівських кремаціях немає фібул із високим приймачем, гладких підв'язних фібул, певних типів ранніх пряжок та скляних кубків (речі, притаманні фазам 1, 1/2 та здебільшого фазі 2 за хронологічною схемою Гороховського).

До найбільш ранніх типів спалень, які мають добре визначені речі, на могильниках черняхівської культури належать тип 6 (компактні) і тип 5 (компактні, перекриті шаром битого посуду). Повний типологічний спектр трупоспалень на черняхівських могильниках фіксується тільки на пізніх етапах розвитку культури.

¹ Хвойка В.В. Поля погребені в Среднем Поднепровье // ЗРАО. — СПб. — 1901. — С. 172.

² Вирішуючи це питання, В.В. Хвойка виходив із загальних поглядів на етнічний розвиток мешканців Середнього Подніпров'я, яких він вважав слов'янами. І в подальшому саму тільки наявність спалень на черняхівських могильниках можна було розглядати як один із доказів певної культурно-етнічної належності носіїв культури. Серед таких праць, які з'явились останнім часом, можна назвати два монографічні дослідження черняхівської культури, де висловлено дві протилежні думки. Згідно з однією, більшість черняхівських трупоспалень належали східногерманському населенню (Магомедов Б.В. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1999. — С. 6—7), з погляду іншого автора — слов'янським племенам (Винокур І. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 145—148, 155, 162). Подібні висновки виглядають дещо спрощеними, оскільки в працях не наведено розгорнутої аргументації стосовно співвідношення конкретних типів кремацій різних культурних угрупувань.

³ Симонович Э.А. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре // МИА. — № 82. — 1960. — С. 195.

⁴ Махно Е.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. — Київ, 1971. — Вип. 1. — С. 89—92.

⁵ Махно Е.В., Сикорский М.И. Могильник черняховской культуры у с. Соснова на левобережье Днепра // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, — 1989. — Т. 11. — С. 254 і далі.

⁶ Кравченко Н.М. К вопросу о происхождении некоторых типов погребального обряда трупосожжения на черняховских могильниках // КСИА. — Вып. 121. — 1970. — С. 44—54; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды черняховских племен // САИ. — Вып. Д1-22. — 1983. — С. 41—51.

⁷ Кравченко Н.М. К вопросу о происхождении некоторых типов... — С. 47—51.

⁸ Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. — Київ, 1981. — С. 158; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 35.

⁹ Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды... С. 41—51. — Табл. 22.

¹⁰ Обломський А.М. Типи поховань на черняхівському могильнику Компанійці (етно-культурна інтерпретація) // Археологія. — 1999. — Вип. 4. — С. 76—88.

¹¹ Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — Москва, 1985. — С. 60 і далі.

¹² Никитина Г.Ф Там же. — С. 64, 71—72.

¹³ Никитина Г.Ф Там же. — С. 86.

¹⁴ Никитина Г.Ф. Там же. — С. 87.

¹⁵ Петраускас О.В. История обряда кремации на территории Среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э. // Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1993. — НА ИА НАНУ. — Ф. 12, № 731. — 326 с.

¹⁶ Петраускас О.В. Там же. — С. 148. — Прилож. 1. — Рис. 12.

¹⁷ Петраускас О.В. Деякі аспекти методики польових досліджень могильників черняхівської культури // Археологія. — 1999 — Вип. 4. — С. 117—128.

¹⁸ Петраускас О.В. История обряда кремации... — С. 43—51.

¹⁹ Не можна беззаперечно погодитися з поглядом дослідників, які трактують західки кісток тварин у трупоспаленнях як «поховання тварин». Виходячи з того що на черняхівських могильниках крім спалень є і трупопокладення людей, слід було б очікувати і окремих поховань інгумованих кістяків тварин, чого досі не зафіксовано. Кістяки тварин іноді знаходять у заповненнях ям ритуальних руйнацій та у вигляді залишків жертвової їжі, але знов таки ж у звичайних людських похованнях. Випадків поховань, де б тіло небіжчика заміщала тварина, у черняхівській культурі немас, у всякому разі, у трупопокладеннях. Кістки тварин, як правило, частки туш, є характерною рисою трупопокладень і трактуються як залишки жертвової їжі. Подібну функцію виконували і частки жертвових тварин в кремаціях, коли разом із небіжчиком вони потрапляли на поховане вогнище. Про це свідчать дані письмових джерел, етнографії та археології (Петраускас О.В. История обряда кремации... — С. 313—326). В подальшому, під час збирання з вогнища кісток до поховання, безперечно, могли потрапляти кістки тварин, адже після спалення відрізнили їх від людських було досить важко.

²⁰ У дисертаційному дослідженні, слідом за загаданими авторами, я також розглядав цей елемент як один з типотворних. Однак вивчення археологічних комплексів спалень з «тризною» та «без тризни» привели до висновку, що поки що у нас немас достатніх доказів для виокремлення цих західок у специфічний елемент «залишки тризни».

²¹ Петраускас О.В. Про «культовий шар» та поховання з трупоспаленням на могильниках черняхівської культури // Археологія. — 1993. — Вип. 2. — С. 36—51; Petrauskas O.V. Zur Rekonstruktion von Brandbestattungen nach den Befunden in den Gräberfeldern der Cernjachov-Kultur // Die Sintana de Mures-Cernjachov-Kultur (Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995). — Bonn: Hrg.: G. Gomolka-Fuchs, 1999. — S. 1—10.

²² Петраускас О.В. История обряда кремации... — С. 76.

²³ Никитина Г.Ф. Могильник у с. Осельївка Кельменецького района Черновицької обл. // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 86. Про це також свідчить високий відсоток урн, які мали вторинне обпалення. Наприклад: Велика Бугаївка — 93 %; Обухів — 1—100; Осельївка — 87 % та ін.

²⁴ Склад глини та міцність горщиків більш вогнетривкі, аніж посуд столової групи.

²⁵ Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов, Киев, 18—25 сент. 1985. — Киев, 1988. — Т. 4. — С. 34—46; Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1988. — НА ИА НАНУ. — Ф.12, № 685. — 461 с.

²⁶ Петраускас О.В. Могильники черняховской культуры Косанове и Гавриловка. Сравнительная характеристика, хронология, погребальный обряд, этнокультурные особенности // Сто років вивчення культур поховання на Україні: Тези доповідей семінару, Київ, 14—16 груд., 1999 р.). — Київ, 1999. — С. 27—31; Петраускас О.В. Деякі питання хронології поховань із трупоспаленнями могильників черняхівської культури на території України // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Темат. зб. наук. праць / Редкол.: Н.Г. Ковтанюк (відл. ред.) та ін. — К.: III, Лтд, 2000. — С. 51—61.

²⁷ Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда... — С. 68. Звернемо увагу на те, що статистичний розподіл форм посудин, вибраних під урні, збігається із загальним розподілом кераміки, який характерний для черняхівських пам'яток. Ця обставина, скоріш за все, свідчить про те, що тип посудини не відігравав суттєвої ролі щодо використання його як урн.

²⁸ Кухаренко Ю.В. Баївський могильник (За матеріалами розкопок В.П. Петрова і А.П. Каляшукова) // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 54—55. — Рис. 6, 1.

- ³⁰ *Воляник В.К.* Могильник черняхівської культури в верхів'ях р. Горинь // Археологія. — 1974. — Вип. 13. — С. 74. — Рис. 4, 4—5; 5, 3.
- ³¹ *Махно Є.В., Мізін В.А.* Беріславські поселення та могильник перших століть н. е. // АП УРСР. — 1961. — Т. 10. — С. 114.
- ³² *Петраускас О.В.* Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка Васильковского р-на Киевской обл. в 1996 г. // НА ІА НАНУ. — 1996. — С. 23—24. — Рис. 20, 1—2.
- ³³ *Никитина Г.Ф.* Могильник у с. Оселивка Кельменецького району Черновицької обл. // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 67. — Табл. 32.
- ³⁴ *Щодо етнокультурної специфіки ліпного посуду в Компанійцях здебільшого я дотримувався визначень, які зроблені А.М. Обломським (Обломський А.М. Типи поховань на черняхівському могильнику Компанійці (етнокультурна інтерпретація) // Археологія. — 1999. — Вип. 4. — С. 76—88).*
- ³⁵ *Петраускас О.В.* Високий відсоток спалень цього типу в Маслове може бути прийняттю із застереженням на ведення польових досліджень та станом оригінальної документації, яка є неповною і викликає певні сумніви: *Петров В.П.* Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928, 1929 гг.) // МИА. — 1964. — № 116. — С. 118—167.
- ³⁶ *Петраускас О.В.* Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка Васильковского р-на Киевской обл. в 1995 г. // НА ІА НАНУ. — 1995. — С. 9—10.
- ³⁷ *Березовець Д.Т., Петров В.П.* Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 88. — Рис. 6.
- ³⁸ *Герета И.П.* Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska w młodszych okresach rzymiskim. — Lublin, 1989. — Т. 11. — С. 294.
- ³⁹ *Никитина Г.Ф.* Могильник в с. Оселивка... — С. 57. — Табл. 33.
- ⁴⁰ *Кухаренко Ю.В.* Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном // СА. — 1955. — 22. — С. 142. — Табл. IV, 17.
- ⁴¹ *Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.М.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницької археологической экспедиции в 1979 г. // НА ІА НАН, — 1979. — № 119. — С. 18—26.
- ⁴² *Детальніше про датування ранніх трупоспалень цього типу див.: Петраускас О.В.* Деякі питання хронології поховань із трупоспаленнями... — С. 51—61.
- ⁴³ *Сымонович Э.А.* Раскопки могильника у овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре // МИА. — 1960. — № 82. — С. 201—202.
- ⁴⁴ *Кравченко Н.М.* Пам'ятки черняхівської культури в Поросці // Археологія. — 1973. — 8. — С. 102—103. — Рис. 6, 7.
- ⁴⁵ *Никитина Г.Ф.* Могильник у с. Оселивка... — С. 72. — Табл. 44.
- ⁴⁶ *Існує цілком ймовірне припущення, що кістки знаходились у місткості, яка зотліла. Теж саме можна припускати і для інших типів трупоспалень із компактним розташуванням кальцинованих кісток. Можливо, звичай ховати кістки до місткості (глиняної або органічної) був загальнокультурним явищем (приблизно 59 % для всього типологічного спектра, або 100 %, якщо виключити проблематичні 7-ї та 8-ї типи).*
- ⁴⁷ *Кравченко Н.М.* Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // МИА. — 1967. — № 139 — С. 96—97.
- ⁴⁸ *Никитина Г.Ф.* Могильник у с. Оселивка... — С. 45, 48.
- ⁴⁹ *Кравченко Н.М.* Косановский могильник .. — С. 97. — Табл. XI, 10.
- ⁵⁰ *Петраускас О.В.* Шпоры из могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка // Бібліотека Vita Antiqua (Сто лет черняховской культуры). — Київ, 1999. — С. 135—144.
- ⁵¹ *Петраускас О.В.* Могильник черняховской культуры в г. Каневе — ул. Пушкина // Studia Gothika (II). — Lublin, 1998. — S. 192. — Рис. 10; 1—3.
- ⁵² *Про можливу природу походження цього різновиду трупоспалення див.: Петраускас О.В.* Про один із можливих різновидів трупоспалення на могильниках черняхівської культури (у друці). — 1999. — С. 192. — Рис. 10; 1—3.
- ⁵³ *Кравченко Н.М.* Отчет о раскопках на Киевщине // НА ІА НАНУ. — № 1973/91. — С. 20.
- ⁵⁴ *Дуже проблематичний археологічний комплекс. На мій погляд, здебільшого їх слід розглядати як залишки поховального вогнища. Можливо, іноді це були залишки трупоспа-*

лень, зруйнованих через оранку (Петраускас О.В. Про «культовий шар» та поховання з трупоспаленням... — С. 36—51). Відсотковий їх показник слід сприймати особливо обережно, оскільки він цілком залежав від рівня кваліфікації розкопників, ступеня збереженості могильника та інших чинників.

⁵⁵ Тут посилаємося на розрахунки Н.М. Кравченко (Кравченко Н.М. Косановский могильник.... — С. 77—136.)

⁵⁶ Кухаренко Ю.В. Байвський могильник.... — С. 56. — Рис. 5, 5.

⁵⁷ Кравченко Н.М., Томашевский А.П. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Обухов Ia // НА IA НАНУ. — № 1981/45. — С. 10.

⁵⁸ Івановський В.І., Циглик В.М. Черняхівський могильник поблизу с. Острівець на Івано-Франківщині // МДАПВ. — Львів, 1995. — С. 176. — Рис. 4, 1—2.

⁵⁹ Бодянський А.В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье // АИУ. — 1968. — Вып. 11. — С. 172—176; Смиленко А.Т. Погребения в с. Башмачка // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 9—23; Смиленко А.Т. Городище Башмачка III—IV в. н. э. — Киев, 1992. — С. 53—65. Є повідомлення про курганне поховання із кам'яним кромлехом та залишками спалення на місці поховання в Августинівці, який теж розташований поблизу згаданих могильників. Проте інформація О.В. Бодянського про ці розкопки досить обмежена і залишає дуже багато нез'ясованих питань. Про це: Бодянський А.В. Могильник и селище культуры полей погребений в Надпорожье // НА IA НАНУ. — 1949/36; Бодянський А.В. Звіт про археологічні відкриття в Надпоріжжі за 1953 рік // НА IA НАНУ. — 1953/4д; Брайчевська А.Т. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И.М. Фещенко, А.В. Бодянского и автора) // МИА. — 1960. — № 82. — С. 180—182.

⁶⁰ Петренко Е.Н. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 10—26.

⁶¹ Смиленко А.Т. Погребения в с. Башмачка.... — С. 21.

⁶² Schlenter U. Brandbestattung und Seelenglauben. — Berlin, 1960.

⁶³ Петренко Е.Н. Новые могильники.... — С. 19—20.

⁶⁴ Подібні форми, на думку О.В. Шарова, притаманні центральноєвропейським мискам і належать до ранніх етапів розвитку черняхівської культури. Шаров О.В. Хронология могильников Ружичанка, Косанове, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // ПАВ. — 1992. — Вып. 1. — С. 197, ХI79.

⁶⁵ Петраускас О.В. Могильники черняховской культуры Косанове и Гавриловка.... — С. 27—31; Петраускас О.В., Петраускас А.В. Кухонная гончарная посуда черняховских памятников Постугнянья // (В печати).

⁶⁶ Eggers H.-J. Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien // Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Meinz. — Meinz, 1955. — 2. Jahrgang. — S. 228—230, Abb. 11; Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. Nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta Praehistorica et Archaeologica (3). — Berlin, 1972. — S. 164.

⁶⁷ Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 75.

⁶⁸ Кравченко Н.М. К вопросу о происхождении... — С. 47; Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды... — С. 49.

⁶⁹ Пор. опис «трупоспалень» № 23, 88, 109, 119 та ін.: Петров В.П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В.В. Хвойко в 1900—1901 гг.) // МИА. — № 116. — 1964. — С. 74—83.

⁷⁰ Макаренко М. Археологічні досліди та розшуки на Прилуччині // КЗ ВУАК 1926 р. — 1927. — С. 111—112.

⁷¹ Додамо також, що між кінцем класичних зарубинецьких та початком черняхівських могильників існує хронологічна лакуна не менше одного сторіччя. В цьому відношенні більш цікавим і цінним виглядає могильник пізньозарубинецького часу з Рахнів, де представлено не тільки подібні черняхівським кремаціям морфологічні типи, а й наявні однакові моделі спалення — на місці поховання (Хавлюк П.І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — Вип. 4. — С. 84—96).

⁷² Szydlowski J. Ze studiow nad cialopalnym obrzadkiem pogrzebowym kultury przeworskiej // Archeologia Polski. — 1964. — 9, z. 2. — S. 430—451; Петраускас О.В. Про культовий шар та поховання з трупоспаленням... — С. 36—51.

⁷³ Никитина Г.Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — I тысячелетии н. э. — М., 1974. — С. 60—62. На жаль, не вдалося з'ясувати, яку частку кремацій складають подібні типи загалом для пшеворської культури. Проте вони достатньо поширені на багатьох могильниках, де

досліджено велику кількість поховань. Для прикладу пошилемося на опис поховання 138 пшеворського могильника у Вимислові: «Поховання урнове обсипане залишками вогнища. У прямокутній ямі, яка заповнена чорною землею і мала розміри близько 1,5×1,5 м. В її куті стояла урина, накрита другим горщиком. Інвентар лежав поруч. Велика кількість фрагментів кераміки від 12 посудин знаходилась у заповненні ями. Посуд майже весь склейвся. У заповненні також знайдено шматочки вугілля та кальциновані кістки» (за: *Jasnosz S. Cmentarzysko z okresu pozno-latenskiego i rzymskiego w Wymyslowie, pow.Gostyn// Fontes Praehistorici.Vol II* (1951). — Poznan, 1952. — S. 1—284).

⁷⁴ Максимов Е.В., Орлов Р.С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // Раннесредневековые восточнославянские древности — М.; Л., 1974. — С. 11—21.

⁷⁵ Магомедов Б.В. Черняхівська культура. Проблема етносу... — С. 6—7; Зиньковская И.В. Анты и готы в Днепро-Донской Лесостепи. — Воронеж, 1999. — С. 91—92.

⁷⁶ Wolagiewicz R. Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1.Jhs.v.Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs.n.Chr. — Krakow, 1995.

⁷⁷ Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришин. — М., 1980.

⁷⁸ Jaskanis Ja. Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen // MAB. — Krakow, 1996.

⁷⁹ Walenta K. Obrzadek pgrzebowy na Pomorzu w okrsie poznolatenskim i rzymskim // Archaeologica Baltica. Polonia, 1980/81. — 5. — S. 66—76.

Одержано 02.04.2001

O.B. Petrauskas

ТИПЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ ТРУПОСОЖЖЕНИЙ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(ТERRITORIЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ, ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ХРОНОЛОГИЯ)

В статье рассматриваются типы археологических комплексов трупосожжений черняховской культуры. Анализ территории распространения выделенных типов позволяет указать типы, которые известны во всех регионах культуры или зафиксированы только на ее определенных территориях. Показано, что выделенные девять типов кремаций возникли и существовали на разных этапах развития культуры. Полный типологический спектр трупосожжений на могильниках фиксируется только на поздних этапах развития. Сопоставление полученных типов кремаций черняховской культуры с элементами разных археологических культур Восточной и Центральной Европы дает возможность сделать выводы относительно возможных путей формирования обряда трупосожжения. Хотя следует отметить, что сама по себе археологическая структура кремаций в большинстве случаев не является культурноопределяющей. Лишь в отдельных случаях определенные типы могут рассматриваться как культурно-специфические.

O.V. Petrauskas

TYPES OF ARCHAEOLOGICAL COMPLEXES OF CREMATIONS OF CHERNYAKHOV CULTURE

(The territory of distribution, ethnocultural peculiarities and chronology)

The article deals with the types of archaeological complexes of cremations of Chernyakhov culture. The analysis of the territory of distribution of the defined types allows the determination of the types, which had common-cultural distribution and were scattered on its definite territories. There is also shown, that the defined nine types of cremations originated and existed on the different stages of the culture development. The full typological spectrum of cremations in the burial grounds is fixed only on the late stages of development. The correlation of the given types of cremations of Chernyakhov culture with the elements of different archaeological cultures of Eastern and Central Europe enables the conclusions about the possible ways of forming the burial rite of cremation. However, one should note, that the archaeological structure of cremations in most cases is not the culture-defining one. Only in separate cases the definite types may be considered as the culture-specific ones.

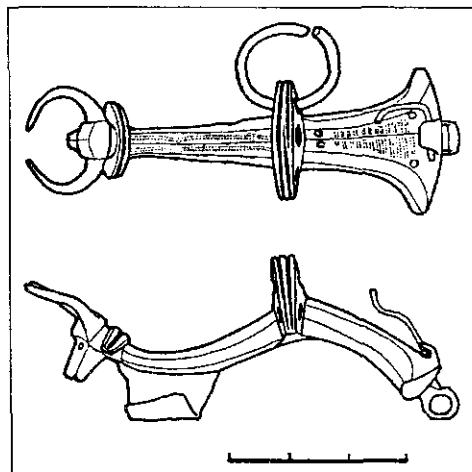
ФІБУЛА З ГОЛОВОЮ БИКА З ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На початку 1998 р., користуючись зимовим зниженням рівня води в Кременчуцькому водосховищі, Черкаська обласна археологічна інспекція проводила чергове обстеження затоплених ділянок заплави лівого берега Дніпра. Під час огляду багатошарової пам'ятки Червонохижинці, напевне поселення, було виявлено бронзову фібулу рідкісного типу (рисунок). Згаданий пункт розташований навпроти м. Черкаси, за 3 км на південь від с. Чехівка Чорнобайського району. дещо південніше колишнього (нині затопленого) с. Червонохижинці, на краю піщаного підвищення, яке раніше було берегом однієї з проток Дніпра. Культурний шар пам'ятки практично знищено водою, знахідки траплялися в намивному піску. Більшість матеріалу (уламки посуду, пряслиця) належить до культури багатоваликової кераміки доби середньої бронзи, трапляються також знахідки пеньківської культури раннього середньовіччя. Згадану фібулу треба прилучити до окремого культурно-хронологічного пласта пам'ятки.

Довжина застібки 74 мм, найбільша ширина 27 мм. Від пружинного апарату зберігся лише уламок бронзового дроту, закріплений гачком. Спинку оформлено шістьма гранями та прикрашено простим карбованим орнаментом. Середній гребінь має уздовж ребра дві канавки. У ньому зроблено три круглі насkrізні отвори (діаметр 4 мм), в одному з яких збереглося дротяне кільце. Ніжку прикрашено зображенням бичачої голови; очі передано карбованими колами.

Виходячи з класифікації А.К. Амброза, за загальними ознаками, крім оформлення ніжки, застібку можна було б зарахувати до групи 10, підгрупи 2, тобто до сильнопрофільованих двочленних фібул з гребенем на дужці та високим приймачем¹. Центр виробництва таких прикрас містився в Північній Паннонії, звідки походять більшість знахідок та ліварна форма. Їх знайдено також у Словенії, Румунії, Молдові. Кілька екземплярів походить з півдня України: Ольвія — 4 екз., Червоний Маяк, Шабалат, а також з Хмельницької обл. (Вербичка). Датовано застібки II — початком III ст.².

На відміну від нашого екземпляра, ніжка «паннонських» фібул завершується «кнопкою». Звичай прикрашати речі бронзовими зображеннями бичачої голови пов'язаний з іншими регіонами Європи. У ранньоримський час так оздоблювали кінці рогів для пиття (ритонів) у західній частині басейну Балтійського моря; згодом цей мотив поширився на фібули³. Два екземпляри «колінчастого» типу з подібним оформленням ніжки походять із території вельбарської культури. Наша знахідка у типологічному відношенні подібна до тригребінчастих фібул мазурського типу, відомих на пам'ятках балтських культур Східної

Фібула з пам'ятки Червонохижинці

Прусії. У богачевській культурі (Мазурське Поозер'я, Польща) це могильники Груняки, Спихувко (колиш. Кляйн Пуппен, Пупа — 2 екз.), Мойтини (2 екз.); у культурі Доллькайм-Коврово (Калінінградська обл., Росія) — могильник Тюленіно (колиш. Віхоф — 2 екз.)⁴. Фібули мазурського типу побутують у фазі 2 за місцевою хронологією (центральноєвропейські фази B2/C1-C1a), тобто близько 150—250 рр.⁵.

Датування розглянутих типів фібул, які можна вважати за вихідні форми стосовно нашої знахідки, збігається в межах другої половини II — початку III ст. Саме в той проміжок часу (166—180 рр.) на Дунайському лімесі відбулися Маркоманські війни. Причину їх убачають у зрушенні племен між Прибалтикою та середнім Дунаем, яке сталося внаслідок експансії готів (носіїв вельбарської культури) у володіння південних сусідів⁶. Саме тоді елементи північної традиції могли потрапити до Центральної Європи, а звідти — у Середнє Подніпров'я, населене на той час піньозарубинецькими племенами. Не можна виключити й прямого запозичення з Прусії мотиву «бичачої голови», оскільки контакти римських шкіл у напрямку Прибалтика — Подніпров'я очевидні⁷. Проте це менш імовірно з огляду на «західний» тип фібули.

Виходячи з датування нашої знахідки, можна припустити існування на пункті Червонохижинці пам'ятки піньозарубинецького типу.

¹ Амброз А.К. Фібули юга європейської часті ССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 38—39; Табл. 7, 13, 14; 20, 1(2).

² Там же. — С. 38—39.

³ Nowakowski W. Kultura wielbarska a zachodnobałtyjski kraj kulturowy // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 149.

⁴ Шмідхельм М. Фібули с бычьей головкой первой половины н. э. из Мазурского Поозерья // Światowit. — 1962. — 24. — С. 335—341; Nowakowski W. Op. cit. — S. 149—151, рис. 4; Nowakowski W. Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt. — Marburg; Warszawa, 1996. — S. 157—158.

⁵ Nowakowski W. Das Samland... — S. 57.

⁶ Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. — Wrocław i in., 1985. — S. 146—149.

⁷ Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ. — 1978. — Вып. Е1-43. — С. 17—20.

Одержано 25.09.1999

Б.В. Магомедов, Д.П. Куштан

ФІБУЛА С ГОЛОВОЙ БЫКА ИЗ ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ

Публікація посвящена находці фібули возле г. Черкаси. Фібула з застежкою такого типу характерна прежде всего для Восточної Пруссії II — початку III вв. н. э. Авторы считают, что фібула с головой быка могла происходить из позднезарубинецкого поселения, разрушенного Кременчугским водохранилищем.

B.V. Magomedov, D.P. Kushtan

FIBULA WITH THE HEAD OF OX FROM CHERKASY REGION

The paper is depicts the fibula, found near the Cherkasy town. The fibula with fastener of such type are peculiar first of all to the Eastern Prussia of the 2nd – the beginning of the 3rd centuries AD. The authors rightfully consider that the fibula with the head of ox could have originated from the settlement of the Late Zarubintzy culture, ruined by the Kremenchuk reservoir.

Статті

I.В. Сапожников

ВЕЛИКА АКАРЖА ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОГО ЕТАПУ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ АЗОВО- ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ

На основі детального аналізу геологічних і палінологічних матеріалів, а також ізотопних дат розглянуто проблеми датування пам'яток середнього етапу пізнього палеоліту степової зони Північного Причорномор'я і Приазов'я. Запропоновано періодизацію цього етапу, уточнену і обґрунтовану на базі стратиграфічної схеми М.Ф. Веклича.

Серед пізньопалеолітичних поселень України одним із найяскравіших і ретельно вивчених П.Й. Борисковським та автором статті є Велика Акаржа, розташована поблизу м. Іллічівськ. На стоянці було проведено детальні геологічні та палінологічні дослідження¹, що дає змогу датувати її доволі точно, навіть за відсутності ізотопних дат. Актуальність статті полягає в тому, що датування поселень середнього етапу пізнього палеоліту Північного Причорномор'я й Приазов'я досі залишається проблематичним питанням, яке істотно заважає створенню загальної періодизації та культурно-історичної інтерпретації пізнього палеоліту означеного регіону.

Передусім слід зауважити, що в історіографії існує значна кількість загальних і регіональних схем періодизації пізнього палеоліту Східної Європи, України, Криму та окремих районів азово-причорноморських степів, запропонованих різними вченими. У межах цієї статті, на жаль, неможливо їх проаналізувати, але підкreslimo, що перші результати викладених нижче досліджень було опубліковано ще у 1992—1995 рр.². З того часу наші висновки щодо датування Великої Акаржі та різних аспектів періодизації та культурно-історичної інтерпретації пізнього палеоліту степової історико-культурної області неодноразово використовувалися, проте далеко не всі автори коректно посидалися на наші праці³, а деякі не посидалися взагалі⁴.

Велика Акаржа. Під час відкриття поселення і його досліджень у 1955—1993 рр. А.М. Кремером, М.Ф. Векличем, В.Ф. Петрунем та авторами розкопок було описано близько 30 геологічних розрізів. Одним з найінформативніших виявився розріз південно-східної стінки розкопу Г 1991 р., який і був детально вивчений В.Ф. Петрунем. Наведемо опис стратиграфії у скороченому вигляді.

1. Техногенний чорноземний перевал темно-сірого кольору. Консистенція тверда, підошва відносно рівна. Товщина до 0,55 м. tQIVh.

2. Голоценовий чорноземний горизонт, репрезентований південним чорноземом з типовими підгоризонтами Н і Нр. Загальна товщина до 0,5 м. eQIVh.

3. Палево-сірий дисперсногумусований суглинок алевропелітової структури. Текстура дрібнокомкуватогоріхувата, крівля неяснофестончаста, підошва нерівна. Товщина 0,2—0,3 м. Ph одночасно причорноморський лес — р.с. Скоріше за все, принаймні у нижній частині, слід зіставити з ранньопричорноморським горизонтом v,dQIIIрс₁.

4. Лес бурувато-палевий (суглинок лесоподібний легкий — середній), структура алевритова. До глибини 0,2 м від покрівлі наявні крихкі стяжніння «бліозірки» діаметром до 2 см. Нижні 5—10 см розрізу лесу за повної відсутності біло-

зірки характеризуються слабо-розвиненим відтінком. Підошва нерівна. Товщина 0,3—0,4 м. Ранньопричорноморський горизонт — $v_dQ\text{Шр}^c$.

5. Глина червоно-бура, пеліто-вої структури, напівтвердої консистенції, дрібнотріщинувата, із фестончастими підошвою і покрівлею. Товщина до 0,6 м. $eN_2^3 — N_2p_n$.

6. Глина оливково-зелена з фестончастою покрівлею, із включеннями червоно-бурої глини, пеліто-вої структури. Товщина до 0,7 м. N_2p_n .

7. Вапняк понтичний, раковинно-детритусовий, бурувато-жовтий, із заповненням каверн глинистим матеріалом. Прокопана товщина до 0,1 м. $N_2^1p_n$.

Низка польових спостережень свідчить про те, що палеолітичний культурний шар залягав на межі горизонтів 3 та 4 або трохи вище. Отже, час його відкладення, за М.Ф. Векличем, — останні етапи формування ранньопричорноморського лесу (р_с1) (рис. 1).

Звернемося до палінологічних матеріалів, отриманих С.І. Медянник. Наведемо дані лише для лесових горизонтів 3 і 4, які безпосередньо пов'язані з культурним шаром поселення.

Горизонт 4. У паліоспектрах зразків вміст пилку дерев і кущів сягає 22, а пилку трав'яних рослин — 78 %. У той час відбувалося розширення ареалу ксеротичних степів з істотною кількістю ксерогалофільної рослинності маревих та полину з домішками злаків, мезофільного різnotрав'я. Поодинокі знахідки пилку подорожника. У складі лісових ділянок незначною була роль широколистих дерев (зникає граб, пізніше ліщина). Головною породою, що утворювала ліси, у той час була береза з домішкою сосни. На берегах річок траплялися верба й вільха. Зміни складу рослинності протягом відкладення цього шару були зумовлені похолоданням та посушливістю клімату.

Горизонт 3. У паліоспектрах зразків цього горизонту помічено різке зменшення вмісту пилку дерев і кущів до 6 % та збільшення

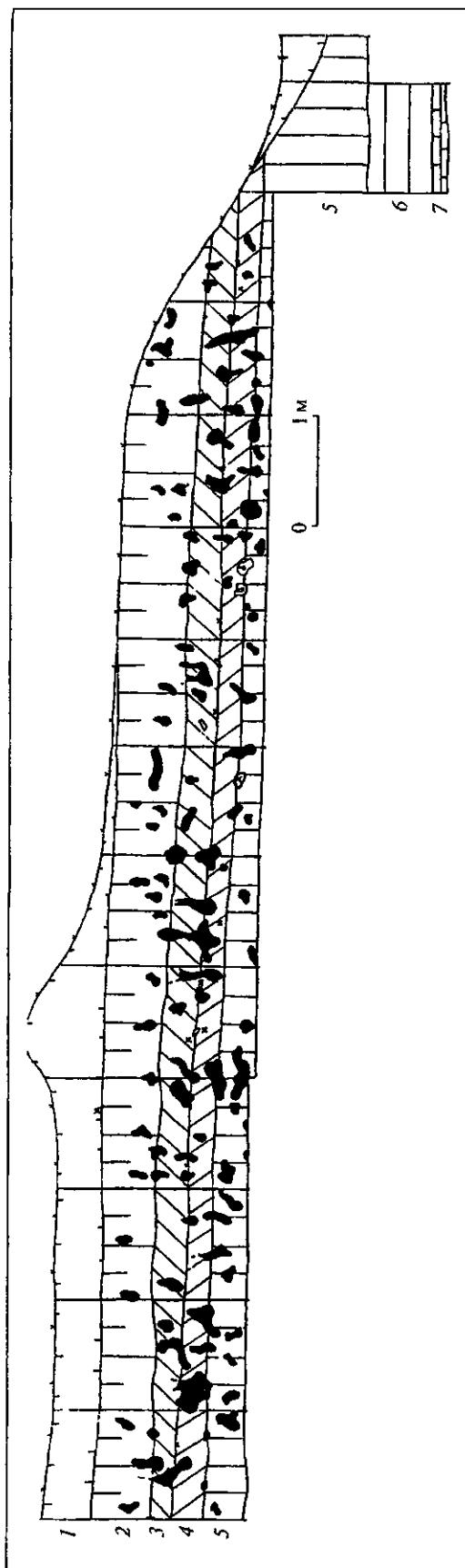

Рис. 1. Велика Акаржа. Розріз південно-східної стінки розкопу Г 1991 р. (пояснення у тексті)

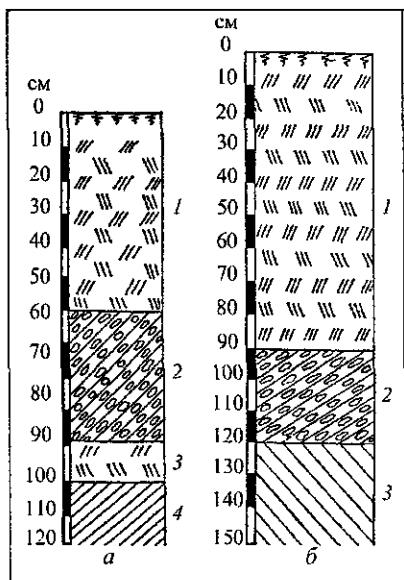

Рис. 2. Літологічні розрізи поселень: а — Анетівка I; 1 — ґрунт; 2 — лісоподібний суглинок; 3 — похований ґрунт (?); 4 — ліс; б — Анетівка II: 1 — ґрунт; 2 — дельювіальний суглинок; 3 — дельювіальний суглинок з карбонатними включеннями («білезірка»)

вмісту пилку трав й кущиків до 94 %. У той час абсолютно домінували ксеротичні степи. Разом з маревими зросла роль полину з дномішкою злаків і різnotрав'я. Дещо збільшилася кількість цикорієвих. Рідкі лісові ділянки складалися переважно з берези та сосни. Іноді у низинах росли вільха та ліщина. Зрідка траплялась ефедра — ксерофільна або напівксерофільна рослина, яка в наш час відома у пустелях, напівпустелях, степах, на скелястому ґрунті або на засолених ґрунтах берегів морів. Ліси складалися переважно з сосни та берези, серед якої визначені й карликові види. У той час серед трав збільшилася кількість видів сімейств айстрових, цикорієвих, гвоздичних, в'юнкових та ін. Наявність карликових видів берези на основі даних щодо місця їх реліктового знаходження дає змогу припустити, що середньосічневі температури були близькі до -7°C , а середньолипневі — до $+12^{\circ}\text{C}$. Протягом формування горизонту посилилась аридизація. У другій половині періоду відбулося певне поліпшення клімату, що сприяло «переселенню» з рефігіумів деяких широколистих дерев — в'язу, ліщини, вільхи.

Загалом у зразках з обох стратиграфічних горизонтів простежено лише незначний вміст пилку так званих рудеральних і антропохорних рослин (подорожника, гірчака, чорного пасльону, кропиви та ін.), які зазвичай свідчать про інтенсивну господарську діяльність людини на довгочасних палеолітичних поселеннях⁵.

Як бачимо, для обох горизонтів були характерні дуже холодні, навіть суворі кліматичні умови, але найбільше похолодання відмічено за пилком та спорами з найнижчого зразка горизонту 3. Цим фактом підтверджується припущення В.Ф. Петруні щодо датування цього горизонту ранньопричорноморським часом і на основі геологічних та палінологічних даних дає змогу датувати культурний шар Великої Акаржі максимумом вюрмського (валдайського) зледеніння⁶.

Згідно зі стратиграфічною схемою Веклича, причорноморський горизонт у цілому датується від 22 до 10 тис. років потому (далі — ВР). За наявності повного розрізу він зазвичай репрезентований трьома підгоризонтами: рс₁ — леси, рс₂ — похований ґрунт або ґрунти і рс₃ — леси⁷. Отже, слід мати на увазі, що на Великій Акаржі розріз причорноморського горизонту явно неповний, зокрема там немає жодного похованого середньопричорноморського ґрунту рс₂, і, ймовірно, повністю або частково відсутні леси підгоризонту рс₃. Спробуємо уточнити датування культурного шару пам'ятки за аналогіями зі стратиграфічними розрізами інших поселень регіону.

Передусім проаналізуємо геологію тих пам'яток степової смуги, для яких є радіовуглецеві дати, але спочатку звузимо коло наших пошуків. Це можливо, оскільки середньопричорноморський похований ґрунт (ґрунти) рс₂ дослідники найчастіше пов'язують з так званим інтерстадіалом «класко» західноєвропейської схеми А. Леруа-Гурана та ін. Як вважають провідні фахівці з геохронології, його можна датувати в межах від 17—16,5 до 15,5 тис. років ВР⁸, що непогано корелюється з археологічними даними щодо Східної Європи⁹. Згідно з тими самими матеріалами, так звана останішківська стадія розвитку останнього зледеніння, з якою слід зіставляти ранньопричорноморський підгоризонт рс₁, почалася близько 24 тис. років ВР, а її пік припадав на 20—18 тис. років ВР¹⁰. Отже, пам'ятки середнього етапу пізнього палеоліту азово-причорноморських степів мають бути пов'язані з ранньопричорноморським горизонтом лесової формациї України за схемою Веклича і датуватися в інтервалі від 24—22 до 18—17 тис. років ВР¹¹.

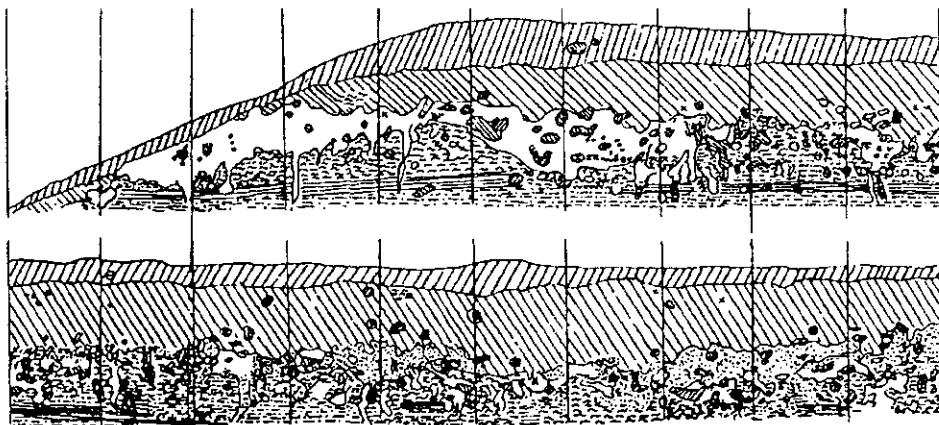

Рис. 3. Анетівка II. Поперечний розріз через східну частину поселення

Анетівка II. Розглянемо літологію цього поселення, для якого отримано п'ять ізотопних дат, чотири з яких маркують проміжок часу від 18,04 до 19,09 тис. років BP¹². Спочатку Г.І. Іванов навів таку стратиграфію пам'ятки.

1. Сучасний ґрунт чорноземного типу (гл. 0—0,9 м.).
2. Делювіальний, дуже щільний світло-сірий суглинок (гл. 0,9—1,2 м.).
3. Делювіальний суглинок жовтого кольору із включеннями карбонатних стяжень (білозірка) (гл. 1,2—1,5 м і нижче).

Культурний шар «завислий», але основну масу знахідок (70 %) у розкопі 1976 р. було виявлено в другому і у верхній частині третього літологічних горизонтів (рис. 2, б)¹³. Пізніше дослідники опублікували більш детальний розріз Анетівки II, який суттєво відрізняється від попереднього (наводимо в скороченому вигляді).

1. Сучасний ґрунт. Товщина до 1 м, іноді більше. Чітко розділяється на два горизонти: а) чорнозем темного кольору, товщина 50—60 см; б) суглинок сірого кольору, дрібноструктурний, трохи піскуватий. Товщина 40—70 см.

2. Лесуватий суглинок світло-коричневого кольору. Делювій дрібноструктурний, місцями кальцинований, з крупними карбонатними включеннями. Товщина сильно змінюється, місцями до 10 см. На окремих ділянках у цей горизонт намиті підстилаючі елювіальні відклади. Товщина до 50 см. У нижній частині горизонту залягає основна маса кременів та фауни.

3. Суглинистий світло-палевий прошарок. Структура крихка, дрібногрудкувата, місцями дещо кальцинована. На деяких ділянках не простежується, оскільки повністю знищений промивинами. Місцями виявлений у вигляді палевих делювіальних суглинків. Товщина сягає 5 см. Із цим прошарком пов'язана більшість фауністичних знахідок.

4. Елювіальні відклади світло-зеленого кольору. Структура і колір неоднорідні. На окремих розрізах розкопів та шурфів зеленуваті суглинки всіяні білуватими і світло-зеленими плямами та прошарками різних розмірів, іноді плями сягають діаметра 30—40 см. Шар місцями сильно кальцинований. Товщина горизонту 50—60 см.

5. Пісок білий дрібнозернистий, у верхній частині якого простежуються шарові глинисті відклади. Останні строго горизонтальні дрібноструктурні (рис. 3)¹⁴.

Отже, культурний шар Анетівки II пов'язаний з нижньою частиною світло-сірого і з верхньою частиною жовтого суглинків (горизонти 2 і 3 за Г.І. Івановим), що практично збігається з геологічною позицією Великої Акаржі. Виходячи з літології та ізотопного датування обидва горизонти Анетівки II можна зіставити лише з ранньопричорноморським лесовим підгоризонтом р₁, причому більш ранні та більш пізні четвертинні відклади відсутні на обох поселеннях. Підкреслимо, що на Великій Акаржі й Анетівці II (нерозмита промивинами ділянка) культурний шар залягав не в найнижчій частині причорноморського лесу, отож між початком цього періоду та часом існування обох пам'яток існу-

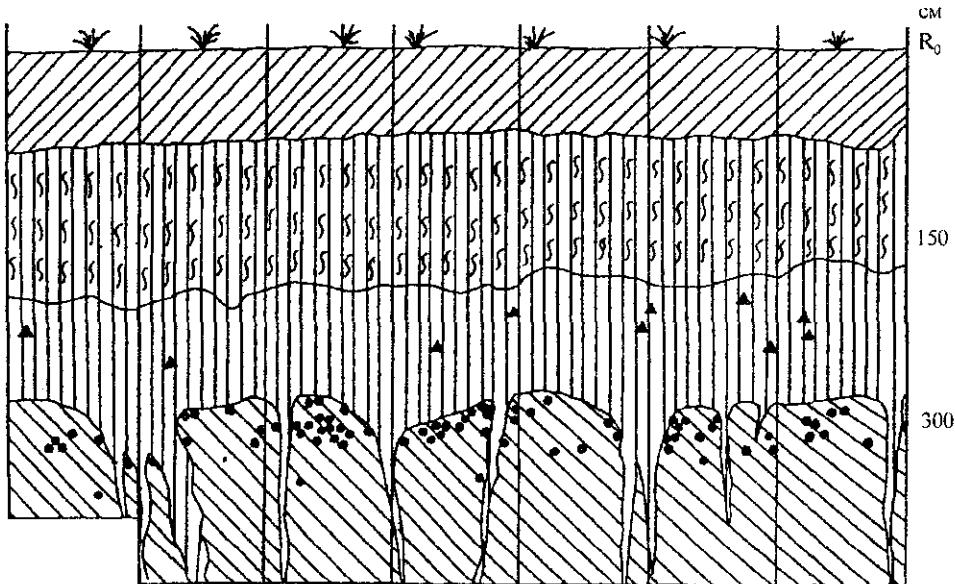

Рис. 4. Ворона-3. Профіль східної стінки розкопу 1992 р.

вала певна хронологічна перерва. Така пряма аналогія геологічній позиції Великої Акаржі дає усі підстави датувати її часом, синхронним Анетівці II.

Додаткові підстави для такого висновку дає палінологія Анетівки II. На жаль, результати цих досліджень повністю ще не опубліковані, проте Р.Я. Арап дійшла висновку, що поселення існувало у період максимуму останнього осташківського похолодання (18—19 тис. років BP), коли на Побужжі переважали перигляціальні степи з острівними лісами у долинах рік та балок, що складалися з сосни, берези (пухнастої, бородавчастої й кущової) дуба, граба і в'яза¹⁵. Неважко помітити, що характеристики рослинності поблизу Великої Акаржі й Анетівки II дуже подібні, але можливо, що навколо другої з них існувало дещо більше холодолюбничих видів флори. Проте і таке спостереження не суперечить наведено-му висновку, тому що Анетівка II розташована дещо північніше від Акаржі — 160 км на північний схід.

Таким чином, обидва поселення можна визнати синхронними і датувати близьким часом, а саме 19 тисячоліттям BP (17—16 тис. років до н. е.). Перевіримо цей висновок матеріалами інших пам'яток.

Сагайдак I. Розташований на р. Інгул і пов'язаний з лесовими відкладами. Його нижній культурний шар більш-менш надійно датовано двома ізотопними датами — 21, 24 і 20,3 тис. років BP¹⁶. Наведемо стратиграфію пам'ятки.

1. Сучасний ґрунт. Освітлений чорнозем зі значними домішками піску. Трапляються уламки гнейсу розмірами 3—30 см. Товщина до 48 см.

2. Сірий суглинок (перехідний шар). Супіщаний шар, в якому уламки гнейсу практично відсутні. Товщина до 25 см.

3. Коричневий суглинок, у нижній частині освітлений. Товщина до 40 см.

4. Темний прошарок темно-коричневого супіщаного суглинку (1—3 см), зверху та знизу перекритий шаром білуватого кальцинованого супіску.

5. Світло-коричневий суглинок із включеннями у вигляді окремих лінз седиментованих утворень. Нижче жовтіє і поступово переходить у жовтий суглинок (товщину не зазначено). — I.C.).

6. Жовтий супіщаний дрібноструктурний суглинок, поступово переходить у супісок. На рівні культурного шару (нижнього палеолітичного, що залигає в цьому горизонті на глибині 2,55—2,60 м; товщину горизонту б також не зазначено. — I.C.) простежуються дрібні вкраплення чорного і червоного кольору¹⁷.

Як бачимо, стратиграфія цієї пам'ятки доволі суттєво відрізняється від описаних раніше. Ідеється про її більшу повноту, яка виявляється у значній товщині

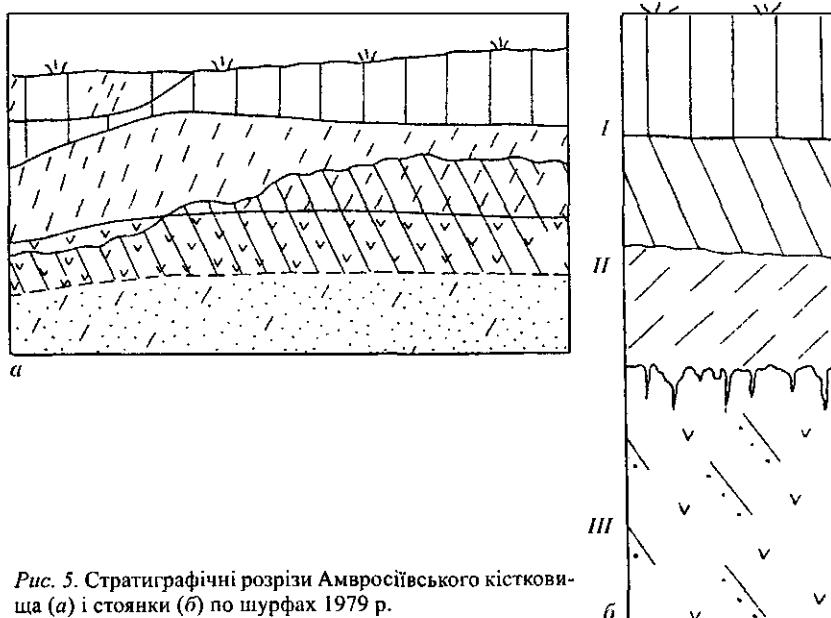

Рис. 5. Стратиграфічні розрізи Амвросіївського кістковища (а) і стоянки (б) по шурфах 1979 р.

лесів, а також у наявності горизонту та прошарку коричневих суглинків (горизонти 3 і 4). Останні, хоча й обережно, можна зіставити з середньопричорноморськими похованими ґрунтами р₂. Виходячи з цього й ізотопних дат нижнього культурного шару літогеографічні горизонти 5 і 6 Сагайдака I треба пов'язати з ранньопричорноморським підгоризонтом лесів р₁. Такий висновок, у свою чергу, дає надійну підставу для датування нижньої межі аналогічних (третіх) горизонтів Великої Акаржі й Анетівки часом до 21—22 тис. років ВР або дещо раніше.

Анетівка I. Літологія поселення, розташованого на відстані лише 200 м від Анетівки II, є доволі інформативною, особливо в контексті даних стратиграфії Акаржі, Анетівки II і Сагайдака I. Г.І. Іванов навів такий опис (рис. 2, а).

1. Сучасний ґрунт, добре гумусований, від темного до чорного кольору, у нижній частині сірувато-жовтий (гл. 0—0,6 м).

2. Лесуватий суглинок сірувато-палевого кольору, щільний, з великою кількістю карбонатних стяжень (білозірка) (гл. 0,6—1,0 м).

3. Еолово-делювіальний горизонт жовто-палевих лесуватих суглинків з виразною стовпчастою структурою, що нагадує похований ґрунт. Карбонатні стяжиння трапляються рідко (гл. 1,0—1,1 м).

4. Лес світло-жовтого кольору (гл. 1,1—1,3 м і нижче).

Культурний шар «завислий», найбільшу цільність знахідок відмічено на глибині 0,6—1,0 м у горизонті 2 (рис. 3)¹⁸. Не зупиняючись на подробицях інтерпретації та датування пам'ятки¹⁹, зазначимо, що виходячи зі стратиграфії, а також ізотопних дат вищеописаних поселень горизонт 3 Анетівки I можна досить впевнено пов'язати з дофіновським горизонтом (похованним ґрунтом) схеми Векліча. У такому разі час формування культурного шару пам'ятки слід зарахувати до ранньопричорноморського горизонту р₁, дещо пізнішого 22 тис. років ВР.

Ворона-3. Це одна з небагатьох пам'яток Дніпровського Надпіріжжя, на яких було отримано й вивчено геологічні розрізи. Стратиграфія цього двошарового поселення, яке було досліджено Д.Ю. Нужним та О.В. Бодянським, дає важливі матеріали для вирішення поставленої нами проблеми.

1. Шар чорнозему (гл. 0—0,7 м.).
2. Світло-жовтий яскравий лесуватий суглинок товщиною близько 1,2 м (гл. 0,7—1,9 м.).

3. Сіро-бронзовий суглинок, сизуватий у нижній частині (гл. 1,9—2,8 м.).

4. Потужний похований ґрунт (дофіновський) темно-червоного кольору з дрібними марганцевими стяжинами, поверхню якого побито глибокими (до 1,5—1,7 м) розколинами. Простежений до глибини 4,3 м.

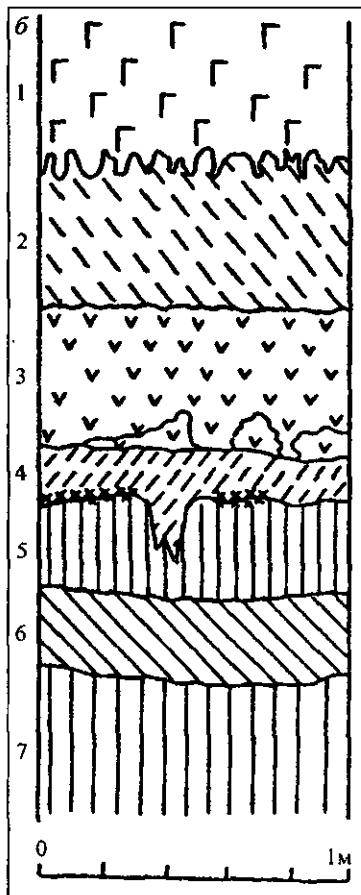

Рис. 6. Ями. Стратиграфічний розріз

шина, які виділили в Амвросіївці два причорноморські підгоризонти (рис. 5):

верхній рс₃ — сірувато-бурий крихкий середній суглинок, перехід до низу поступовий (гл. 0,5—0,6 м);

нижній рс₂ — сірувато-бурий суглинок щільний, грудкуватий, по всьому профілю містить багато білозірки і крихких конкрецій (2 см). Можливо, ґрунтovі відклади істотно перероблені сучасним ґрутоутворенням. Перехід до низу різкий; глибина 0,6—1,0 м) (рис. 5, б) ²⁴.

За даними В.М. Євсеєва, більша частина знахідок на стоянці залягала (у траншеї 1) на глибині 47—115 см у горішній частині лесуватого суглинку ²⁵. П.Й. Борисковський вважав, що «завислий» культурний шар поселення був дуже сильно розмитий, а рівень його початкового залягання слід шукати в найнижчій частині чорнозему й у верхній частині суглинку на глибині 0,35—0,55 м ²⁶.

М.Ф. Веклич і Ж.М. Матвіїшина зіставили культурні шари кістковища та стоянки з «ранньосередньопричорноморськими» підгоризонтами (рс₁—рс₂) і датували їх формування відрізком часу від 20 до 16 тис. років ВР. Від себе особисто О.О. Кротова додала, що спочатку «возможно, культурный слой залегал в нижнем горизонте суглинка, то есть в погребенной почве» ²⁷. На нашу думку, такий висновок суперечить вищезгаданим даним із хронології літології комплексу (рис. 5), а стратиграфія Амвросіївки має свої особливості через розміщення стоянки на плато, де мали місце значно інтенсивніші процеси змиву. Зauważимо, що з поглядом М.Ф. Веклича і Ж.М. Матвіїшиної ще раніше не погодилася Н.П. Герасименко. Вона провела детальний порівняльний аналіз стратиграфічних розрізів на місці стоянки та кістковища і не бачить достатніх підстав для розчленування визначеного там причорноморського горизонту на підгоризонти рс₂ і рс₃. За її даними, він презентований на Амвросіївці пога-

Верхній культурний шар залягав у горішній частині горизонту 3 на глибині 2,04—2,47 м. Нижній шар чітко простежувався у верхній частині горизонту 4 (рис. 4) ²⁰.

На цій пам'ятці наявні нижній шар, який можна впевнено датувати кінцем дофіновського горизонту Веклича (30—22 тис. років ВР) ²¹, тобто вже раннім етапом, і шар середнього етапу пізнього палеоліту, датований ранньопричорноморським підгоризонтом. Останній можна зіставити з часом існування Великої Акаржі та Анетівки II (порівн.: рис. 1; 2, б і 4). Ще одне спостереження щодо Ворони-3 — дуже перебільшена товщина дофіновського похованого ґрунту (понад 1,6 м). Не виключено, що цей ґрунт був відкладений безпосередньо на істотно більш ранні червоно-бури неогенові глини (eN₂³ — N₂p_n), які зафіксовано, наприклад, на Великій Акаржі (горизонт 5) ²².

Амвросіївка. Амвросіївський комплекс не лише добре датований, а й вивчений геологами. Для амвросіївського кістковища є 9 ізотопних дат в інтервалі від 15,25 до 21,5 тис. років ВР. Останніми роками стала відома серія з 5 дат, які було отримано в Оксфордській радіовуглецевій лабораторії. Вони дуже надійно датують пам'ятку у вузьких межах від 18,22 до 18,86 тис. років ВР ²³. Оскільки синхронність кістковища і стоянки не викликає жодних сумнівів, до того самого часу слід зарахувати й культурний шар амвросіївського поселення, розташованого лише на відстані 200 м від кістковища. Геологію стоянки в 1979 р. вивчали М.Ф. Веклич і Ж.М. Матвії-

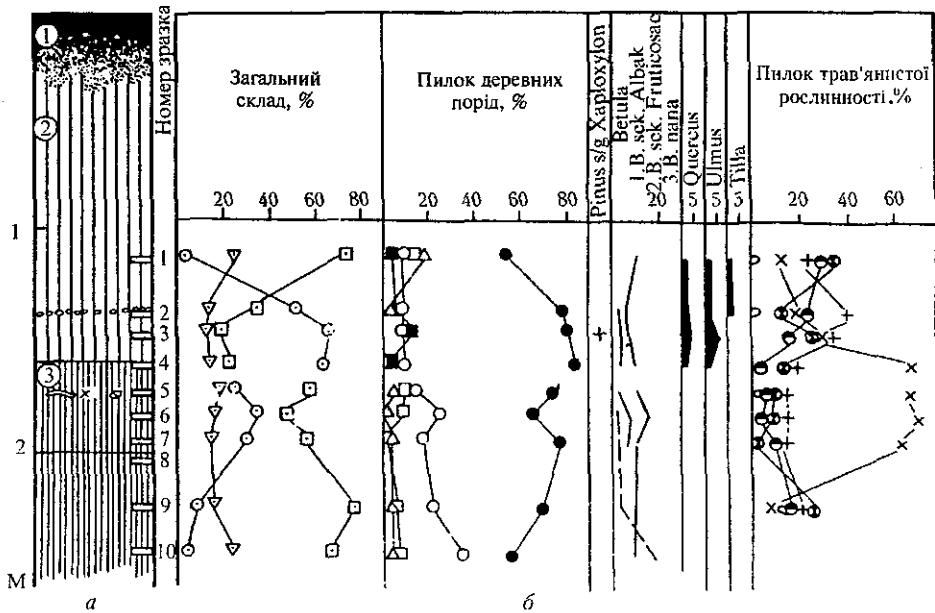

Рис. 7. Муралівка. Літологічний розріз 1983 р. (а) і спорово-пилкова діаграма (б)

но, дуже невиразний і має товщину лише 0,1—0,4 м. Крім того, за палінологічним аналізом Н.П. Герасименко зразків, відібраних у шурфі на дні балки Казенної, рослинність району характерна для «різко континентального й холодного» причорноморського часу²⁸ і в загальніх рисах може бути зіставлена з рослинністю максимуму зледеніння біля Акаржі та Анетівки II. На жаль, для уточнення датування Амросіївки цей аналіз підстав не дає.

Таким чином, поки що на основі ізотопних дат Амросіївку можна зіставити з Анетівкою II та Великою Акаржою; її культурні шари, скоріше за все, залагали спочатку у верхній частині ранньопричорноморського підгоризонту рс₁.

Ями. Інтерпретація складної літології цього поселення, розташованого в басейні р. Сіверський Донець, є досить суперечливою. Геологію Ям вивчала Н.О. Сіренко, яка навела такі дані.

1. Чорнозем сучасний. Товщина 0,5 м.
2. Суглинок бурувато-палевий, легкий. Верхня межа нечітка. Товщина 0,5 м.
3. Суглинок бурувато-коричневий, щільний. Товщина 0,5 м.
4. Суглинок жовто-палевий із сизуватим відтінком, легкий, трохи піскуватий. Товщина 0,2 м.
5. Суглинок темний бурувато-коричневий, важкий, щільний, стовпчастої структури. Товщина 0,3 м.
6. Суглинок жовтувато-бурий з марганцевими пунктаціями та карбонатними включеннями. Товщина 0,3 м.
7. Суглинок темний бурувато-коричневий з марганцевими пунктаціями. Простежена товщина 0,3 м.

Шари 5 і 7 трактують як світу ґрунтів дофінівського горизонту, між якими наявний тонкий прошарок лесуватого суглинку. Культурний шар залагав у найнижчій частині горизонту 4, трохи вище верхнього похованого ґрунту (рис. 6). О.О. Кротова цілком вірно датувала пам'ятку часом, дещо пізнішим 22 тис. років, але в загальній таблиці чомусь заразувала його до раннього етапу пізнього палеоліту²⁹. На нашу думку, в цьому випадку маємо лише чітку нижню межу для датування Ям, а сама дата може бути більш пізньою, у межах 20—18 тис. років ВР, хоч і не виходить за межі дат ранньопричорноморського підгоризонту рс₁. На користь цього висновку свідчить той факт, що вся поверхня горизонту 5 Ям була зруйнована мерзлотними клинами глибиною до 25 см. Вони були заповнені лесом з археологічними знахідками, а іх утворення можуть належати періоду максимуму зледеніння (рис. 6).

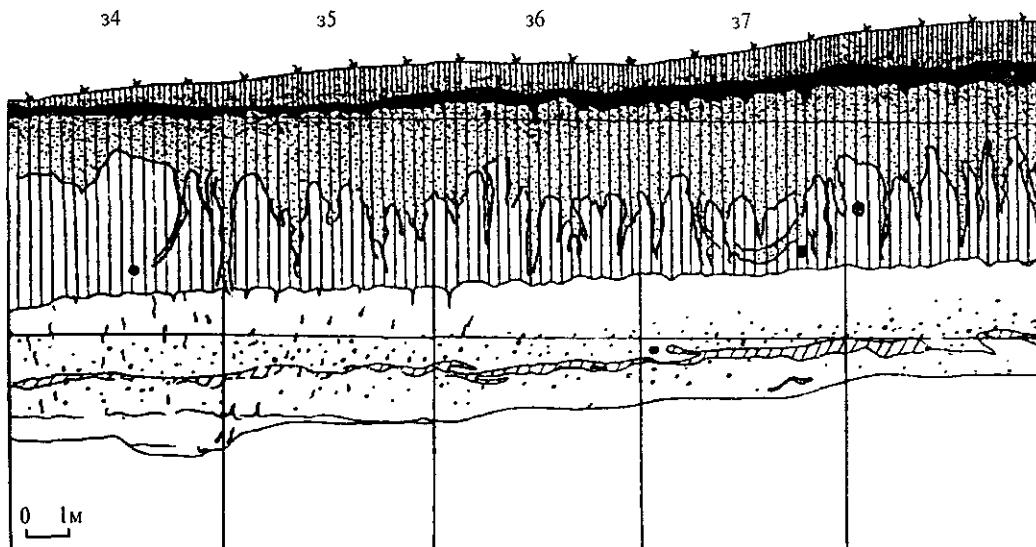

Рис. 8. Золотівка І. Розріз південної стінки розкопу 1976 р.: I — місце взяття зразка; II — лінза

Муралівка. Ще одне поселення зони степів, розташоване у Північному Приазов'ї, датовано двома ізотопними датами — 19,63 і 18,78 тис. років ВР³⁰. О.О. Спирідонова навела таку літологію пам'ятки.

1. Сучасний чорноземний ґрунт (гл. 0,0—0,3 м).
2. Суглинок лесуватий, палево-бурого кольору (гл. 0,3—1,6 м).
3. Суглинок бурувато-коричневий, пористий — похований ґрунт (гл. 1,6—1,8 м).

4. Суглинок лесуватий, коричнево-бурий (прокопаний до глибини 2,5 м).

Культурний шар залягає у горизонті 3, більше до його верхньої частини. О.О. Спирідонова провела тут і палінологічні дослідження. Вона вважає, що похований ґрунт сформувався під час короткочасного потепління (тюрсак — ?) близько 21 тис. років ВР на так званій вепсовській стадії пізньовалдайського зледеніння. Імовірно, загалом цю стадію треба датувати у межах від 23,5 до 17,0 тис. років ВР, що доволі чітко співвідноситься з ранньопричорноморським підгороизонтом рі. Протягом зазначеного періоду на нижньому й середньому Доні були розповсюджені відкриті ландшафти, сформовані різnotравно-злаковими видами, а також полином і маревими. В епізоди потепління лісові ділянки частково відновлялися по берегах річкових долин. Саме така ситуація зафіксована для часу існування Муралівки, у паліоспектрах якої простежено панування сосни (рис. 7). Виходячи із викладеного О.О. Спирідонова вважає ізотопні дати пам'ятки явно омоложеними³¹. Поки що залишимо цей висновок без коментарів.

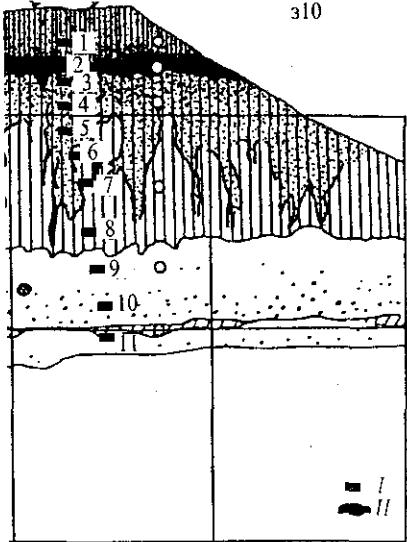
Золотівка І. Розглянемо дані з геології та палінології поселення Золотівка І на нижньому Доні, для якого отримано ізотопні дати 17,4 і 13,6 тис. років ВР³². Н.Д. Праслов та В.Є. Щелинський навели такий літологічний розріз.

1. Сучасний чорноземний ґрунт. Супісок темно-сірий, майже чорний. Переход до наступного літологічного шару чіткий, але дуже нерівний, оскільки гумусований супісок заповнює глибокі тріщини. Товщина 0,5—1,0 м.

2. Супісок коричнево-жовтого кольору, доволі крихкий. Переход до нижчого шару чіткий, трохи нерівний. Більше до низу трапляються карбонатні стяжиння. Товщина 0,6 м.

3. Суглинок лесуватий світло-коричневий, білуватий, пористий, із карбонатними стяжиннями та тонкими прошарками (білозірка), із лінзами та прошарками супіску. Товщина 0,6—0,7 м.

Культурний шар залягає більше до низу горизонту 3 на глибині близько 2 м від поверхні. За даними палеоботаніка О.С. Малясової, у спектрах палінологічної зони I, яка відповідає рівні залягання шару (рис. 8), домінує пилок трав'янистої рослинності (60—80 %), переважно маревих, полину та складноквітко-

культурного шару

вих. У невеликій кількості є пилок злаків, гвоздичних, гречкових і хвойнику. Серед пилку дерев переважає пилок сосни (80 %), у деяких зразках виявлено окрім спори ялини, в'язу й ліщини³³. Дослідники вірно помітили, що рослинність часів існування Золотівки I, як, до речі, і Муралівки, не відповідає флорі максимуму пізньовалдайського зледеніння, зафіксованій паліоспектрами Великої Акаржі й Анетівки II. У цілому її можна визначити як перигляціальну, хоча кліматичні умови були суттєво м'якішими й теплішими. Н.Д. Праслов і В.Є. Щелинський не знайшли іншого виходу, як датувати Золотівку I часом, «уже після максимума последнього оледенення»³⁴.

Зауважимо, що за такого вирішення проблеми запропоноване авторами датування явно суперечить висновку Н.Д. Праслова і М.О. Іванової щодо однокультурності Золотівки I і Муралівки³⁵. Більше того, якщо врахувати точку зору О.О. Спиридонової, хронологічний розрив між зазначеними пам'ятками станови-

тиме до 4 тис. років. Тому спробуємо проаналізувати викладені факти.

Отже, порівняння літології Великої Акаржі, Анетівки I і II та інших пам'яток зі стратиграфією Золотівки I дає змогу дійти висновку, що горизонт 3 Золотівки I можна зі значною долею імовірності зіставити з ранньопричорноморським підгоризонтом. У такому разі дата Золотівки дійсно може наблизитися до 20—21 тис. років BP, тобто до дати О.О. Спиридонової для Муралівки. На перший погляд, такий висновок є цілком логічним, але не можна не помітити, що йому суперечить літологія самої Муралівки. Справа у тім, що похований ґрунт цієї стоянки (горизонт 3) у разі датування культурного шару часом, близьким до 21 тис. років BP, не може бути дофіновським (тоді дата дещо омоложена), але не може бути і середньопричорноморським ($r\delta_2$), оскільки тоді ця дата буде занадто великою.

Усе ж таки зазначені автори схиляються до датування обох поселень ранньопричорноморським часом, але з одним уточненням — горизонт 3 Муралівки взагалі не є похованим ґрунтом. До речі, такий висновок добре співвідноситься з датою Анетівки I і нижнього шару Сагайдака I, в інвентарі яких, також як в Муралівці і Золотівці I, наявні характерні мікрореліктові форми «дюфур».

Крім того, потепління, яке О.О. Спиридонова вважає характерним для часу існування Муралівки, за даними паліонології навряд чи було значно суттєвішим, ніж потепління, зафіксоване на Золотівці I, яке в цілому відповідає ранньому етапу пізньовалдайського похолодання. Як приклад можна навести характеристику паліоспектрів горизонту 3 Великої Акаржі.

Підбиваючи підсумки викладеного, можна констатувати, що Велика Акаржа синхронна до двох поселень зони азово-причорноморських степів — Анетівки II і Амвросіївки, ізотопні дати яких дають змогу надійно датувати всі три стоянки в межах 19 тис. BP (17-м тисячоліттям до н. е.). Крім того, проаналізовані нами геологічні, стратиграфічні й паліонологічні матеріали дозволяють поставити питання про поділ ранньопричорноморського підгоризонту Веклича на два рівні. Перший з них збігається з початковою фазою валдайського зледеніння і датований 22—21 тис. BP (нижній шар Сагайдака I, Анетівка I, Золотівка I, Муралівка). Другий рівень необхідно зіставити з максимальною фазою зледеніння і датувати 20—19 тис. BP (Велика Акаржа, Амвросіївка, Анетівка II, верхній шар Ворони-3 і, можливо, Ями). Підкреслимо, що в розрізах більшості описаних пам'яток ці рівні мають досить виразну літологію, відрізняючись один від одного кольором та структурою лесуватих суглинків. Логічно припустити існування ще одного, третього, рівня, пов'язаного із заключною фазою валдайського зледеніння і датованого від 18 до 17—16,5 тис. років BP (до початку інтер-

стадіалу ласко), але поки що ми не можемо назвати степові поселення, які були б надійно датовані тим часом.

Зауважимо, що для пам'яток першого й другого рівнів середнього етапу пізнього палеоліту азово-причорноморських степів притаманні й певні техніко-морфологічні особливості кам'яних індустрій. Так, до першого рівня належать кам'яні індустрії, для яких тою чи іншою мірою характерні оріньякоїдні риси — уже згадані мікровістря типу «дюофур» та (або) різnotипні скребачки високої форми і нуклеподібні знаряддя за майже повної відсутності типових граветтоїдних вістер із затупленим краєм. Для виробів із вторинною обробкою пам'яток другого рівня, навпаки, найбільш характерним є переважання граветтоїдного мікроінвентарю, хоч у невеликій кількості наявні й оріньякоїдні форми³⁶.

На закінчення зазначимо, що геологічні, палеоботанічні й археологічні матеріали, наведені у статті, та створена на цій комплексній основі періодизація показують, що принаймні для періоду від 30 до 10 тис. років (дофіновський горизонт та причорноморський горизонт з підгоризонтами) стратиграфічна схема лесової формациї, запоропонована свого часу видатним українським геологом Максимом Федоровичем Векличем, є вірною і цілком придатною не лише для геологічних, а й для палеогеографічних та історичних реконструкцій.

¹ Петрунь В.Ф. Заключение о результатах геологической рекогносцировки окрестностей раскопа 1991 г. позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа и визуального изучения последнего // Сапожников И.В. Отчет о работе Буго-Днестровской новостроекой экспедиции ИА АН Украины в 1991 г. — Одесса, 1992 / Архив ИА НАНУ. — 91/3-4. — С. 52—63. — (прил. 2); Попередню информацию див.: Медяник С.И., Сапожников И.В. Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа // Изв. АН Республики Молдова. Биол. и хим. науки. — 1992. — № 3. — С. 66—69. Автор широ дякує В.Ф. Петруні та С.І. Медянику за плідну співпрацю під час дослідження Великої Акаржі.

² Медяник С.И., Сапожников И.В. Указ. соч. — С. 66—69; Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. — Одесса, 1994. — Ч. 1. Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. — С. 66—67; Сапожников И.В. Локальный хозяйственно-бытовой комплекс на позднепалеолитической стоянке Большая Аккаржа // Археол. вести. — 1994. — № 3. — С. 38—47; Сапожников И.В. Причерноморские степи в позднем палеолите: природнохозяйственная и культурная специфика // Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса: СПб., 1995. — С. 149—176; та ін.

³ Cohen V., Otte M. Some Chronological Problems of the Upper Paleolithic Azov-Pontic Area in Light of New Radiocarbon Data from Crimea // РЕ. — 1996. — 9. — Р. 367.

⁴ Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присиващія. Проблеми епіграфету України. — Херсон, 2000. — С. 143—150. Цей автор спромігся охарактеризувати акаржанську археологічну культуру, не згадавши жодної роботи авторів розкопок Великої Акаржі.

⁵ Медяник С.И., Сапожников И.В. Указ. соч. — С. 68—69.

⁶ Сапожников И.В. Причерноморские степи... — С. 156—159, 174.

⁷ Веклич М.Ф. Палеоэтапность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя. — К., 1982. — С. 49, 61, 190—191; Табл. 5.

⁸ Кинд Н.В. Геохронология позднего антропогена по изотопным данным. — М., 1974. — Рис. 83; Табл. 17, и др.

⁹ Праслов Н.Д. Геологические и палеогеографические рамки палеолита. Развитие природной среды на территории СССР и проблемы хронологии и периодизации палеолита // Палеолит СССР. — М., 1984. — Рис. 4, 5, 7, В.

¹⁰ Рогачев А.Н., Анікович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 165 и др.

¹¹ Як бачимо, верхня межа ранньопричорноморського підгоризонту датована краще, ніж нижня. Автор розділяє погляд М.Ф. Веклича (Указ. соч. — С. 49), який вважає, що нижню межу причорноморського горизонту навряд чи слід визначати раніше 22 тис. років ВР.

¹² Синицyn A.A., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: Проблемы и перспективы. — СПб., 1997. — С. 58.

¹³ Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Раскопки палеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — Киев: 1981. — С. 13; Рис. 6.

- ¹⁴ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Шеайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — Киев, 1989. — С. 11; Рис. 4.
- ¹⁵ Арап Р.Я., Станко В.Н., Старкин А.В. Природная среда и развитие хозяйства позднепалеолитического человека в бассейне реки Южный Буг // Четвертичный период: методы исследования, стратиграфия и экология: Тез. докл. конф. — Т. 1. — Таллинн, 1990. — С. 13—15.
- ¹⁶ Синицын А.А. и др. Указ. соч. — С. 58.
- ¹⁷ Станко В.Н., Григорьева Г.В. Исследование памятников каменного века на р. Ингуле // Древности Понизья. — Киев, 1977. — С. 38—39.
- ¹⁸ Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Указ. соч. — Киев, 1981. — С. 7—8; Рис. 4.
- ¹⁹ Див.: Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса; СПб., 1995. — С. 17, 32—33.
- ²⁰ Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона-3 на Дніпрових порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи // Археол. альманах. — 1994. — № 3. — С. 205—206; Рис. 1.
- ²¹ Веклич М.Ф. Указ. соч. — С. 49; Табл. 5.
- ²² До речі, реконструкція аналогічної ситуації можлива і на Великій Акаржі, оскільки С.І. Медяник, яка виділила в глинах горизонту 5 пилок лісостепових рослин, схиляється до його визначення як похованого ґрунту: Медяник С.І., Сапожников И.В. Указ. соч. — С. 68.
- ²³ Синицын А.А. и др. Указ. соч. — С. 55—56.
- ²⁴ Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — Киев, 1986. — С. 42; Рис. 21.
- ²⁵ Єссеєв В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка (попередній звіт про розкопки 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. — К., 1949. — Т. 1, вип. 5. — С. 269.
- ²⁶ Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 353—354.
- ²⁷ Кротова А.А. Указ. соч. — С. 43, 62.
- ²⁸ Герасименко Н.П. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка // Археол. альманах. — 1994. — № 3. — С. 261—266.
- ²⁹ Кротова А.А. Указ. соч. — С. 12—13, 62; Табл. 7.
- ³⁰ Синицын А.А. и др. Указ. соч. — С. 58.
- ³¹ Спиридонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене — голоцене. — М., 1991. — С. 127—131, 190; Рис. 23—25, 36.
- ³² Синицын А.А. и др. Указ. соч. — С. 58.
- ³³ Праслов Н.Д., Иванова М.А., Малюсова Е.С. Золотовка I — поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП. — 1980. — № 50. — С. 171, 173; Праслов Н.Д., Щелинский В.Е. Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону: археологическое исследование структуры жилого пространства. — СПб., 1996. — С. 8—9; Рис. 5.
- ³⁴ Там же. — С. 9.
- ³⁵ Праслов Н.Д., Иванова М.А., Малюсова Е.С. Указ. соч. — С. 180.
- ³⁶ Сапожников И.В. Причерноморские степи... — С. 172—176; Зализняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11; та ін.

Одержано 01.03.2002

И.В. Сапожников

БОЛЬШАЯ АККАРЖА И ПЕРИОДИЗАЦИЯ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕГО ЭТАПА ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА АЗОВО-ПРИЧЕРНОМОРСКИХ СТЕПЕЙ

В статье рассмотрены проблемы датирования наиболее значимых памятников среднего этапа позднего палеолита зоны степей Северного Причерноморья и Приазовья, которые в целом соотносятся с раннепричерноморским подгоризонтом (р.с.) причерноморского горизонта лесовой формации Украины, на базе детального анализа геологических и палинологических материалов, а также существующих изотопных дат. Предложена уточненная и обоснованная периодизация данного этапа, разработанная на базе стратиграфической схемы Веклича.

Автор предложил разделить раннепричерноморский подгоризонт на два уровня. Первый из них совпадает с начальной фазой валдайского оледенения и датируется 22—21 тысячелетиями до наших дней (нижний слой Сагайдака I, Анетовка I, Золотовка I, Мураловка). Второй уровень сопоставлен с максимальной фазой оледенения и датируется 20—19 тыся-

челетиями BP (Большая Аккаржа, Амвросиевка, Анетовка II, верхний слой Вороны-3 и, возможно, Ямы). Допускается существование еще одного, третьего, уровня, который может быть связан с заключительной фазой последнего оледенения и датироваться от 18 до 17—16,5 тыс. лет BP.

I.V. Sapozhnikov

BOLSHAYA AKKARZHA AND PERIODISATION OF SITES OF THE MIDDLE STAGE OF THE LATE PALEOLITHIC OF THE AZOV-BLACK SEA STEPPE

The problems of dating the most significant sites of the middle stage of the late Paleolithic of the steppe Black Sea and Azov areas are considered in the article. These sites correlate with the early Black Sea subhorizon (pč) of the Black Sea horizon of the loess formation of Ukraine, based on the detailed analysis of geological and palinological materials and also on the existing radioactive izotype dating. The improved and grounded periodization of this phase, worked out on the basis of M.F. Veklich's stratigraphic scheme has been suggested here.

The author proposed to divide the Early Black Sea horizon into two levels. The first one coincides with the starting phase of Valdaj glacial and is dated to the 22nd — 21st millennia BP (the lower layer of Sagaidak I, Anetovka I, Zolotovka I, Muralovka). The second level correlates with the maximal phase of glacial and is dated to the 20th — 19th millennia BP (Bolshaya Akkarzha, Amvrosiievka, Anetovka II, the upper layer of Voroni 3, and perhaps Jamy). The author also assumes the existence of another, the third level which may be connected with the final phase of the last glacial and may be dated from 18 up to 17—16.5 thousand years ago.

С.А. Коваленко

О СТРУКТУРЕ И ДИНАМИКЕ ИМПОРТА ПОЗДНЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЙ РЕЛЬЕФНОЙ КЕРАМИКИ В СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В статье рассмотрено развитие импорта позднеэллинистической рельефной керамики в Северное Причерноморье в III—I вв. до н. э.

Лаковая рельефная керамика конца III—I вв. до н. э., изготовленная с помощью техники штамповки (прежде всего, так называемые мегарские чаши, а также кратеры, пелики, закрытые сосуды, светильники с рельефными украшениями, кубки с накладными рельефами), представляет собой материал, составляющий достаточно заметную и очень интересную часть находок при раскопках античных городов Северного Причерноморья. Ценность этого материала определяется возможностью с его помощью, с одной стороны, надежно датировать стратиграфические слои и строительные комплексы исследуемых памятников, с другой — судить о существовании и направлениях их торговых связей в эпоху позднего эллинизма.

В отечественной историографии большое внимание уделялось характеристике комплексов рельефной керамики прежде всего из боспорских городов — Пантикея¹, Мирмекия², Танаиса³, Кеп⁴. Вместе с тем явно недостаточно освещены находки рельефных сосудов в Фанагории⁵, Порфии, Тиритаке.

Очень слабо разработаны археологические материалы такого рода из других областей Северного Причерноморья. Практически не изучена рельефная керамика из Херсонеса, Керкинитиды, скифских памятников Северо-Западно-

го и Центрального Крыма, требуют значительных дополнений и уточнений публикации такой керамики из Ольвии⁶ и Тирры⁷.

Во всех перечисленных работах главное внимание уделено определению центров производства публикуемых сосудов и их фрагментов, датировке материала. Лишь в самых общих чертах рассмотрено соотношение групп рельефных сосудов, производившихся в разных античных городах, и на этом основании описаны центры, занимавшие ведущее место в импорте рельефной керамики в Северное Причерноморье. Однако осталась неясной динамика этого процесса, т. е. развитие такого импорта во времени, отразившееся в изменении соотношений доли керамики из разных центров в разные хронологические периоды в III—I вв. до н. э. Кроме того, находки рельефной керамики в упомянутых городах рассматривались, как правило, изолированно друг от друга, что вместе с неисследованностью значительных комплексов рельефных сосудов из северопричерноморских памятников создало определенные трудности при восстановлении общей картины импорта подобных изделий в Северное Причерноморье и использовании данных для дополнения и уточнения процесса развития торгово-экономических связей этого региона с другими районами ойкумены в позднеэллинистическую эпоху.

Принимая во внимание изложенное, мы изучили весь комплекс позднеэллинистической лаковой штампованный рельефной керамики из основных центров Северного Причерноморья и в данной статье попытались проследить развитие импорта такой керамики в регион на протяжении III—I вв. до н. э.

Всего было учтено и обработано (непосредственно в фондах или по публикациям) свыше 2800 рельефных сосудов и их фрагментов из Пантикопея, Мирмекия, Фанагории, Порфмии, Тиритаки, Кеп, Танаиса, Херсонеса, Керкинитиды, Ольвии, Неаполя Скифского, Чайкинского городища и городища Кара-Тобе под Евпаторией, Беляусского поселения (табл. 1—12).

Поскольку объем статьи ограничен, мы не даем в ней подробного описания характерных черт рельефной керамики, изготавливавшейся в различных производственных центрах, отсылая к работам, содержащим публикации и подробное описание всех особенностей той или иной группы рельефных сосудов. Отметим только, что при определении центра производства сосудов или их фрагментов учитывался максимальный набор признаков, а именно: форма сосуда, тип глины, качество лака, набор мотивов изображений и принципы их распределения по поверхности, особенности художественного исполнения рельефных украшений.

Относительно хронологии рельефной керамики, обнаруженной в Северном Причерноморье, подчеркнем, что в настоящее время можно с определенной уверенностью судить датировку подобного рода вещей до четверти столетия. Предлагаемые в табл. 1—12 даты находок рельефной керамики опираются прежде всего на анализ тех мотивов изображений на рельефных сосудах, для которых есть хорошо датированные аналогии: в надежно датированных слоях и комплексах Афин⁸, Коринфа⁹, Тарса¹⁰, в александрийских некрополях¹¹, северопричерноморских памятниках¹². Косвенно указывает на дату качество исполнения рельефных украшений, лакового покрытия, сосуда в целом как с технической, так и с художественной стороны.

Первым центром на рубеже III—II вв. до н. э. и в первой половине II в. до н. э., начавшим поставлять рельефную штамповенную керамику в Северное Причерноморье, стали Афины, имевшие традиционные торговые связи со многими северопричерноморскими полисами¹³. Несмотря на малочисленность этой категории афинского импорта, все же нет оснований утверждать, как это делали раньше¹⁴, что подобного рода изделия преобладали в Северо-Западном Причерноморье, прежде всего в Ольвии. Как видно из табл. 2, 6, 7, количество фрагментов афинских чаш конца III — первой половины II в. до н. э., обнаруженных в Ольвии, даже меньше, чем в таких крупных центрах, как Пантикопей и Херсонес. Указанные центры были, видимо, в то время наиболее активными потребителями афинской продукции. В других местах находки афинской рельефной керамики единичны или отсутствуют вовсе, что наводит на мысль о возможности попадания их сюда в результате посреднической деятельности упомянутых крупных центров, а не только прямых торговых контактов с Афинами. Во всяком случае, это вполне вероятно для Мирмекия, Кеп, Фанагории (табл. 8, 10, 11),

имевших в качестве основного пункта в транзитной торговле Пантикеи. Кроме чаш ввозились и другие сосуды: так, из Тиры происходит аттическая пелика, сочетающая роспись в стиле «западного склона Агоры» с рельефным орнаментом (№ БД-85/сп.35/8).

Во второй четверти II в. до н. э. началось широкое производство штампованных рельефных сосудов в различных центрах, прежде всего в Ионийской Греции, сопровождавшееся активным вывозом этой продукции в Северное Причерноморье. С того времени и до последних десятилетий II в. до н. э. изделия ионийских мастерских составляли основную массу импортной рельефной керамики в Северное Причерноморье, что свидетельствует о его активных торговых связях с ионийскими центрами¹⁵. Торговые отношения между этими районами античного мира укреплялись тесными политическими, культурными и религиозными связями, отразившимися в эпиграфических памятниках. Еще к концу IV в. до н. э. относится декрет об исополитии милетцев и ольвиополитов¹⁶, ко II в. до н. э. — постановление о принятии ольвиополита в число милетских граждан¹⁷. Сохранились надписи о приношениях боспорских правителей Камасарии и Перисада Аполлону Диодорскому в Милете, датируемые 156—153 гг. до н. э.¹⁸. Из Херсонеса происходит фрагмент надгробия или посвятительной надписи III в. до н. э., в которой Э.И. Соломоник предположительно восстанавливает название города Милета или имя, производное от этого названия¹⁹.

Во второй четверти — середине II в. до н. э. доля ионийской продукции в комплексах рельефной керамики составляла от 82 % в Пантикеи до 92 % в Херсонесе (табл. 6, 7). При этом большая часть ее принадлежала мастерским милето-эфесской группы, сыгравшим, очевидно, решающую роль в становлении и развитии производства рельефной керамики в Ионии²⁰. Уменьшилась доля афинского импорта — лишь один фрагмент из Пантикеи можно датировать именно этим временем (табл. 7). Появились первые самосские изделия, их немного, и поступали они прежде всего в крупные центры — Ольвию, Херсонес, Пантикеи. В Ольвии и Херсонесе их доля в импорте была примерно одинаковой — соответственно 8,7 и 7,5 %, в Пантикее — гораздо больше, что отражает преимущественное направление самосского импорта в то время. Импорт изделий сирийско-южномалоазийской группы во второй четверти — середине II в. до н. э. носил спорадический, нерегулярный характер²². Единичные их находки сделаны лишь в Ольвии и Херсонесе. Из Ольвии и Пантикеи происходят фрагменты ранних малоазийских рельефных светильников, что свидетельствует о расширении ассортимента импортной керамики. Примечательно увеличение количества северопричерноморских центров, в которые поступала рельефная посуда. Она появляется в Керкинитиде, Порфии, Танаисе, на скифских поселениях — Чайкинском городище, Неаполе (табл. 3, 4, 9, 12). Заметим, что на этих памятниках во второй четверти — середине II в. до н. э. представлена исключительно ионийская продукция.

В середине столетия, однако, удельный вес ионийских изделий в крупных полисах несколько снизился, наиболее заметно — в Ольвии, где он сократился с 89,1 до 68 % (табл. 2). В Херсонесе и Пантикее доля ионийской продукции составляла теперь соответственно 80 и 70 % (табл. 6, 7), что было обусловлено прежде всего довольно значительным ростом самосского импорта в середине II в. до н. э. Почти в 2 раза он увеличился в Ольвии (20 %) и Херсонесе (13,3 %), незначительно отличаясь теперь от уровня импорта в Пантикее (18,8 %). На тот период приходится, видимо, пик поступления самосской продукции в Северное Причерноморье. Как и афинские изделия, она шла в первую очередь в крупные центры, лишь изредка попадая в другие места (табл. 1, 4, 8, 10). По-прежнему была незначительной доля сирийско-южномалоазийской керамики. Первые единичные образцы пергамского импорта появились в городах Боспора и Херсонесе (табл. 6—8, 10)²³; единственный фрагмент чаши мастерской Кирбея, датируемый серединой II в. до н. э., найден в Фанагории (№ Ф-60/405).

Расширился ассортимент продукции, поставляемой ионийскими мастерскими. Хотя основную массу импорта составляли чаши, начинают ввозить и закрытые сосуды, кувшинчики, кратеры с рельефными украшениями.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ НАХОДОК РЕЛЬЕФНОЙ КЕРАМИКИ ПО ГРУППАМ
В РАЗЛИЧНЫХ СЕВЕРОЧЕРНОМОРСКИХ ЦЕНТРАХ В III—I вв. до н. э.

Таблица 1

Типы	225—175 гг.	II век			Рубеж II—III вв. до н. э.
		2-я четверть—середина	Середина	2-я половина	
Милето-эфесская группа (20 %)					
Чаши — 23	—	7	5	14 %	11
Закрытые сосуды — 2	—	—	—	—	2
Ионийская группа (42 %)					
Чаши — 49	—	—	—	—	49,5 %
Закрытые сосуды — 3	—	4	2	—	43
Афинская группа (3,2 %)					
Чаши — 3	3	—	—	—	3
Закрытые сосуды — 1	1	—	—	—	—
Пергамская группа (2,4 %)					
Чаши — 3	—	—	—	—	2
Самосская группа (7,2 %)					
Чаши — 9	—	—	1	—	6
Ионийско-эолийская группа (19,2 %)					
Чаши — 24	—	—	—	—	26 %
Сирийская группа (2 %)					
Чаши — 2	—	—	—	—	24
Боспорская группа (4 %)					
Чаши — 5	—	—	—	—	2 %
Итого 125 (100 %)	4	12	9	93	5
					6

Таблица 2

84

Ольвия	225—175 гг.	Н в е к				Рубеж II— I вв. до н. э	1-я треть I в.
		1-я половина	2-я четверть— середина	Середина	2-я половина		
Милето-эфесская группа (31,3 %)	—	—	56,5 %	24 %	27,5 %	—	—
Чаши — 69	—	—	26	6	37	—	—
Закрытые сосуды — 4	—	—	—	—	4	—	—
Ионийская группа (34,3 %)	—	—	32,6 %	44 %	35,5 %	—	—
Чаши — 75	—	—	15	10	50	—	—
Закрытые сосуды — 4	—	—	—	1	3	—	—
Афинская группа (3,9 %)	—	—	—	—	—	—	—
Чаши — 9	5	4	—	—	—	—	—
Пергамская группа (6,95 %)	—	—	—	—	9,4 %	—	—
Чаши — 11	—	—	—	—	11	—	—
Сосуды с накладными рельефами — 5	—	—	—	—	3	1	1
Ионийско-эолийская группа (10,9 %)	—	—	—	—	—	—	—
Чаши — 25	—	—	—	—	—	25	—
Самосская группа (6,95 %)	—	—	8,7 %	20 %	4,7 %	—	—
Чаши — 16	—	—	4	5	7	—	—
Сирмийская группа (2,2 %)	—	—	2,2 %	12 %	0,7 %	—	—
Чаши — 5	—	—	1	3	1	—	—
Родосская группа (0,9 %)	—	—	—	—	—	—	—
Чаши — 2	—	—	—	—	2	—	—
Незвестные малоазийские центры (2,6 %)	—	—	—	—	3,3 %	—	—
Чаши — 6	—	—	—	—	5	1	—
Ит о г о 231 (100 %)	5	4	46	25	149	2	1

Свентийнкүй

Тип XVIII (по О. Брониру) — 3
Тип XIX (по О. Брониру) — 3
Прочие — 3
Фотокопировальный аппарат — 1

Таблица 3

Чайка	II век			Рубеж I—II вв. до н. э.	I-я треть I в.
	2-я четверть—середина	Середина	2-я половина		
Милето-эфесская группа (37,4 %)	46,6 %	55,3 %	33,4 %	—	—
Чаши — 16	28	21	67	—	—
Ионийская группа (57,8 %)	53,4 %	44,7 %	64,6 %	—	—
Чаши — 179	32	17	130	—	—
Пергамская группа (2,6 %)	—	—	2 %	—	—
Чаши — 6	—	—	4	2	—
Сосуды с складными рельефами — 2	—	—	—	1	1
Боспорская группа (1,6 %)	—	—	—	—	—
Чаши — 5	—	—	—	5	—
Херсонесская (?) группа (0,6 %)	—	—	—	—	—
Чаши — 2	—	—	—	2	—
Итого 310 (100 %)	60	38	101	10	1

Таблица 4

Керкинитиды	II век			Рубеж II—I вв. до н. э.
	2-я четверть—середина	Середина	2-я половина	
Милето-эфесская группа (45 %)				46,9 %
Чаши — 31	4	4	—	23
Ионийская группа (49,3 %)	—	—		51,1 %
Чаши — 32	6	2	2	23
Закрытые сосуды — 2	—	—	—	1
Самосская группа (2,9 %)	—	—	—	—
Чаши — 2	—	1	2 %	—
Сирийская группа (1,4 %)	—	—	1	—
Чаши — 1	—	—	—	—
Боспорская группа (1,4 %)	—	—	—	—
Чаши — 1	—	—	—	—
Итого 69 (100 %)	10	8	49	2

Таблица 5

Несаполь	II век			Рубеж II—I вв. до н. э.
	2-я четверть—середина	Середина	2-я половина	
Милето-эфесская группа (20 %)				25 %
Чаши — 6	1	1	—	4
Ионийская группа (73,3 %)	—	—		68,8 %
Чаши — 22	7	4	—	11
Афинская группа (3,3 %)	—	—	—	—
Чаши — 1	—	—	—	—
Боспорская группа (3,3 %)	—	—	—	—
Чаши — 1	—	—	—	—
Итого 30 (100 %)	8	5	16	1

Таблица 6

Херсонес	II век				Рубеж II—I вв. до н. э.	Середина — 2-я половина I в.
	225—175 гг.	1-я половина	2-я четверть — середина	Середина	2-я половина	
Милето-эфесская группа (30,5 %)	—	50 %	30 %	32,4 %	4,1 %	—
Чаши — 106	—	20	9	76	1	—
Ионийская группа (41,2 %)	—	42,5 %	50 %	41,7 %	54,2 %	—
Чаши — 140	—	17	14	98	13	—
Закрытые сосуды — 3	—	—	1	2	—	—
Афинская группа (4,9 %)	—	—	—	—	—	—
Чаши — 17	8	6	—	—	—	3
Пергамская группа (8 %)	—	—	3,3 %	7,6 %	37,5 %	—
Чаши — 23	—	—	1	15	7	—
Сосуды с накладными рельефами — 5	—	—	—	3	2	—
Ионийско-эолийская группа (7,8 %)	—	—	—	—	11,2 %	4,1 %
Чаши — 27	—	—	—	26	1	—
Самосская группа (3,5 %)	—	7,5 %	13,3 %	2,1 %	—	—
Чаши — 12	—	3	4	5	—	—
Сирийская группа (3,2 %)	—	—	—	3,3 %	3,8 %	—
Чаши — 11	—	—	1	9	—	—
Родосская группа (0,3 %)	—	—	—	—	0,4 %	—
Чаши — 1	—	—	—	—	1	—
Незвестные малоазийские центры (0,6 %)	—	—	—	—	0,8 %	—
Чаши — 2	—	—	—	—	2	—
Итого 3 47 (100 %)	8	7	40	30	235	24
						3

Приимечание. Светильники: тип XVIII — 4 (из них 3 — конец II в.; 1 — середина — 2-я половина I в.); тип XIX — 2 (последняя треть II в.).

Таблица 7

88

Лактиасий	225—175 гг.	II век				Рубеж II—I вв. до н.э.
		1-я половина	2-я четверть—середина	Середина	2-я половина	
Милето-Эфесская группа (34,1 %)	—	—	43,6 %	47,5 %	36,9 %	4,7 %
Чаша — 369	—	34	58	269	7	—
Закрытые сосуды — 3	—	—	—	3	—	—
Ионийская группа (38,4 %)	—	38,4 %	29,5 %	47,2 %	7,5 %	—
Чаша — 408	—	30	34	337	10	—
Закрытые сосуды — 11	—	—	2	8	1	—
Афинская группа (1,5 %)	—	1,3 %	—	0,3 %	—	—
Чаша — 16	6	7	—	2	—	—
Пергамская группа (3,9 %)	—	—	0,8 %	3,2 %	12,9 %	—
Чаша — 21	—	—	1	15	5	—
Сосуды с накладными рельефами — 23	—	—	—	9	14	—
Ионийско-Эолийская группа (3,4 %)	—	—	—	—	5 %	—
Чаша — 37	—	—	—	—	37	—
Самосская группа (7,2 %)	—	—	—	—	5,8 %	—
Чаша — 79	—	—	—	43	—	—
Родосская группа (0,2 %)	—	—	—	—	0,3 %	—
Чаша — 2	—	—	—	—	—	—
Сирийская группа (0,9 %)	—	—	—	—	0,8 %	—
Чаша — 10	—	—	—	—	—	—
Невизвестные малоазийские центры (0,5 %)	—	—	—	—	—	—
Чаша — 5	—	—	—	—	—	—
Боспорская группа (9,9 %)	—	—	—	—	—	—
Чаша — 108	—	—	—	—	—	—
Итого 1092 (100 %)	6	7	78	122	737	147
<i>Скенические</i>						
Киндский тип — 2	—	—	—	—	2	—
Тип XVII (по О. Броннику) — 3	—	1	—	—	1	1
Тип XIX (по О. Броннику) — 9*	—	—	—	—	—	4
Фанагорийский тип — 12**	—	—	—	—	—	—
Прочие — 4***	—	—	—	—	—	—

* Из них 3 — 1-я треть I в., 2 — середина — 2-я половина I в. ** Из них 2 — 1-я треть I в., 1 — середина — 2-я половина I в. *** Из них 1 — середина — 2-я половина I в.

Таблица 8

Мифический	225—175 гг.	II век			Рубеж II—I вв. до н. э.
		2-я четверть—середина	Середина	2-я половина	
Милето-эфесская группа (25,5 %)	—	54,5 %	36,4 %	36,6 %	1,8 %
Чаши — 81	—	12	8	59	2 %
Ионийская группа (28 %)	—	41 %	36,4 %	42,8 %	2,7 %
Чаши — 80	—	8	8	61	3 %
Закрытые сосуды — 9	—	1	—	8	—
Афинская группа (1,3 %)	—	—	—	—	—
Чаши — 4 (пата одной нисяна)	3	—	—	—	—
Пергамская группа (13,8 %)	—	—	—	—	20,2 %
Чаши — 15	—	—	—	—	3 %
Сосуды с накладными рельефами — 29	—	—	—	—	—
Ионийско-эолийская группа (0,9 %)	—	—	—	—	—
Чаши — 3	—	—	—	—	—
Самосская группа (1,2 %)	—	4,5 %	—	—	—
Чаши — 4	—	1	—	—	—
Родосская группа (0,3 %)	—	—	—	—	—
Чаши — 1	—	—	—	—	—
Сиракузская группа (3,1 %)	—	—	—	—	—
Чаши — 10	—	—	—	—	—
Боспорская группа (25,8 %)	—	—	—	—	—
Чашит — 82	—	—	—	—	82 %
И т о г о 318 (100 %)	3	22	22	161	109
Схематичные	—	—	—	1	—
Тип XVIII (по О. Брониру) — 1	—	—	—	—	—

Таблица 9

Местонахождение	II век			Рубеж II— I вв. до н. э.
	2-я четверть— середина	Середина	2-я половина	
Порфмий				
Милето-эфесская группа				
Чаши — 2	—	—	2	—
Ионийская группа				
Чаши — 9	2	1	6	—
Боспорская группа				
Чаши — 6	—	—	—	6
Тиритака				
Милето-эфесская группа				
Чаши — 1	—	—	1	—
Ионийская группа				
Чаши — 1	—	—	1	—
Пергамская группа				
Чаши — 1	—	—	1	—
Боспорская группа				
Чаши — 13	—	—	—	13

Таблица 10

Фанагория	II век				Рубеж II— I вв. до н. э.	Середи- на — 2-я половина I в.
	1-я по- ловина	2-я чет- верть— середина	Середина	2-я по- ловина		
Милето-эфесская группа						
(29,5 %)	—	—	52,4 %	23,8 %	—	—
Чаши — 28	—	2	11	15	—	—
Ионийская группа (48,4 %)	—	—	28,6 %	55,5 %	—	—
Чаши — 43	—	3	6	32	2	—
Закрытые сосуды — 3	—	—	—	3	—	—
Афинская группа (1 %)	—	—	—	—	—	—
Чаши — 1	1	—	—	—	—	—
Пергамская группа (4,2 %)	—	—	4,7 %	4,8 %	—	—
Чаши — 3	—	—	1	2	—	—
Закрытые сосуды — 1	—	—	—	1	—	—
Ионийско-эолийская группа						
(6,3 %)	—	—	4,7 %	7,9 %	—	—
Чаши — 6	—	—	1	5	—	—
Самосская группа (5,3 %)	—	—	9,5 %	4,8 %	—	—
Чаши — 5	—	—	2	3	—	—
Сирийская группа (1 %)	—	—	—	1,6 %	—	—
Чаши — 1	—	—	—	1	—	—
Родосская группа (1 %)	—	—	—	1,6 %	—	—
Чаши — 1	—	—	—	1	—	—
Боспорская группа (3,2 %)	—	—	—	—	—	—
Чаши — 3	—	—	—	—	3	—
И т о г о 95 (100 %)	1	5	21	63	5	—
Светильники						
Кнайдский тип — 2	—	—	—	—	2	—
Фанагорийский тип — 18	—	—	—	—	—	18

Таблица 11

Кепы	225— 175 гг.	II век			Рубеж II— I вв. до н. э.
		2-я четверть— середина	Середина	2-я половина	
Милето-эфесская группа (7,5 %)	—	—	—	7,9 %	—
Чаши — 3	—	1	—	2	—
Ионийская группа (72,5 %)	—	—	—	85,2 %	—
Чаши — 26	—	2	2	22	—
Закрытые сосуды — 3	—	—	2	1	—
Афинская группа (2,5 %)	—	—	—	—	—
Чаши — 1	1	—	—	—	—
Ионийско-эолийская группа (5 %)	—	—	—	7,4 %	—
Чаши — 2	—	—	—	2	—
Боспорская группа (12,5 %)	—	—	—	—	—
Чаши — 5	—	—	—	—	5
И т о г о 40 (100 %)	1	3	4	27	5

Таблица 12

Танайс	II век			Рубеж II— I вв. до н. э.
	2-я четверть— середина	Середина	2-я половина	
Ионийская группа (77 %)	—	—	80,2 %	—
Чаши — 80	12	7	61	—
Самосская группа (3,8 %)	—	—	5,3 %	—
Чаши — 4	—	—	4	—
Ионийско-эолийская группа (4,8 %)	—	—	6,6 %	—
Чаши — 5	—	—	5	—
Малоазийская группа (5,8 %)	—	—	7,8 %	—
Чаши — 6	—	—	6	—
Боспорская группа (8,6 %)	—	—	—	—
Чаши — 9	—	—	—	9
И т о г о 104 (100 %)	12	7	76	9

Второй половиной II в. до н. э. датируется наибольшая часть импортной рельефной керамики, обнаруженной в Северном Причерноморье. Это время расцвета деятельности многочисленных керамических мастерских, производивших рельефную керамику, и весьма активного вывоза их продукции в различные районы эллинистического мира. Керамический импорт второй половины II в. до н. э. характеризуется разнообразием ассортимента и большим количеством центров, поставлявших изделия в города Северного Причерноморья.

В дальнейшем примечательно постепенное снижение активности торговых связей крупнейших центров Северо-Западного Причерноморья — Тиры и Ольвии — с городами Ионийской Греции. Доля ионийской продукции здесь хотя и осталась преобладающей, но сократилась до 63,5 % в Тире и 63,1 % в Ольвии (табл. 1, 2). Несколько ниже, чем в середине II в. до н. э., она и в Херсонесе — 74,1 % (табл. 6). Напротив, возраст ионийский импорт на Боспор. В Пантикопее во второй половине II в. до н. э. он достиг наивысшего за все время уровня — 84,1 % (табл. 7). Заметно выше, чем в других районах Северного Причерноморья, была доля ионийского импорта в Фанагории (79,3 %), Мирмекии (79,4 %), Кепах (92,6 %), Танайсе (80,2 %). Почти абсолютно преобладали ионийские

изделия на скифских шампаках — чайкинском городище (98 %), в Неаполе (93,8 %) и Керкинитиде (98 %). Особенность ионийского импорта того времени — меньшая доля милето-эфесской продукции по сравнению со второй четвертью — серединой II в. до н. э., что можно объяснить значительным увеличением числа керамических мастерских-конкурентов в других центрах Ионии. Помимо чаш ввозились закрытые сосуды, кратеры, пелики, рельефные светильники.

Заметно возрос пергамский керамический импорт, представленный двумя основными категориями изделий — рельефными чашами и сосудами с накладными украшениями. В Ольвии (9,4 %) и Херсонесе (7,6) их доля значительно выше, чем в Пантике (3,2) и Фанагории (4,8 %). Вместе с тем она необычайно высока в Мирмекии (13 %), куда пергамские изделия, несомненно, поступали через Пантике. Единичные находки их сделаны в Тире и на Чайкинском городище.

Более активно в Северо-Западное Причерноморье поступали и чаши ионийско-эолийской группы. Это чаши, изготовленные в мастерских Кирбейя и Посидея, располагавшихся, вероятнее всего, в Смирне²⁴, и изделия кимских мастеров²⁵. Их доля в керамических комплексах Ольвии и Тире составляет соответственно 16,8 и 26 %, что не имеет аналогий в других центрах²⁶. Довольно высок удельный вес чащ из мастерских Кирбейя и Ким в Херсонесе — 11,2 %; в боспорских городах он существенно ниже — от 1,9 % в Мирмекии до 7,9 % в Фанагории (табл. 6—8, 10—12).

Во второй половине II в. до н. э. самосский импорт резко сократился, явно не выдержав конкуренции с увеличившимся потоком ионийских изделий. Традиционно к одному из центров с наибольшим количеством (5,8 %) самосских чащ того времени относится Пантике. В комплексе рельефной керамики из Тире они составляют 6,4 %.

Также редки находки чащ сирийско-южномалоазийской группы. Лишь в Херсонесе их удельный вес выше обычного — 3,8 % (табл. 6).

Любопытно, что во второй половине II в. до н. э. в Северное Причерноморье попадают отдельные поздние образцы афинского импорта, свидетельствующие о сохранении торговых связей с Афинами — единичные фрагменты рельефных чащ невысокого качества обнаружены в Ольвии, Пантике, Неаполе (табл. 2, 5, 7). Столь же редки, прежде всего на Боспоре, и находки других категорий аттической керамики²⁷.

Сосуды с рельефными украшениями составляли очень незначительную часть того огромного родосского импорта, которые шел в Северное Причерноморье во II в. до н. э., в частности в его второй половине²⁸. Доля родосских изделий в общем комплексе рельефной керамики различных северопричерноморских центров также ничтожно мала и редко поднимается выше 1 % (табл. 1, 6, 7, 10).

В конце II в. до н. э. импорт рельефной керамики в Северное Причерноморье резко сократился. Найдки поздних образцов мегарских чащ в северопричерноморских центрах немногочисленны, что, по-видимому, было связано со сложной внутриполитической и экономической обстановкой в Северном Причерноморье в конце II в. до н. э. Крупные северопричерноморские полисы вошли в состав Понтского царства Митридата Евпатора. И хотя они не были лишины внутренней автономии, во внешнеполитических делах их активность сошла на нет, экономически они были полностью включены в систему Понтского царства, проявлялась заинтересованность скорее во внутривосточных, нежели в средиземноморских торговых связях²⁹. Превращение Понта Эвксинского во внутреннее море державы Митридата предоставляло купцам причерноморских городов удобные и безопасные в военном отношении торговые пути. «Сосредоточение основных торговых интересов причерноморских городов в бассейне Черного моря привело к тому, что внутренний рынок вновь сложившегося государства поглощал абсолютное большинство товарной продукции, производимой городами»³⁰.

Кроме того, примерно в то же время начался упадок производства рельефных чащ. Точная дата прекращения производства мегарских чащ в различных центрах не совсем ясна. В Афинах это, видимо, середина I в. до н. э.: в Пергаме открыт строительный комплекс I в. н. э., который содержит поздние чаши типа

мегарских. Они или занесены из более ранних слоев, или использовались здесь дольше, чем в других местах. Верхней датой производства ионийских чащ А. Ламонье считал 69 г. до н. э. В Антиохии мегарские чаши изготавливали еще в I—II в. Вероятнее всего, в большинстве центров их производство прекратилось в первой половине I в. до н. э.³¹.

На Боспоре резкое уменьшение импорта рельефной керамики, видимо, привело к появлению местного производства такой посуды в Пантике, Мирмекии и Фанагории. Боспорские чаши составляют основную часть комплекса рельефной керамики рубежа II—I в. до н. э. в боспорских городах (табл. 7—12). Второе место по объему занимала в то время пергамская керамика, импорт которой на Боспор заметно увеличился. Следует также отметить, что находки поздних (конец II — первая треть I в. до н. э.) пергамских чащ и сосудов с накладными рельефами известны лишь в Пантике (12,9 %) и Мирмекии (20,7 %) и отсутствуют на других боспорских памятниках, где рельефная керамика представлена или исключительно боспорскими сосудами, или иногда, наряду с ними, отдельными находками поздних ионийских чащ (табл. 9—12). Такого рода чаши в незначительном количестве встречаются также в Пантике (12,2 %) и Мирмекии (1,9 %). О сохранении традиционных торговых связей Боспора свидетельствуют и находки рельефных светильников широко распространенных в Средиземноморье типов³².

Примечательно, что пергамская керамика продолжала поступать в то время и в другие северопричерноморские центры, правда, в Ольвию и Тиру, в отличие от Боспора, в меньшем, чем раньше количестве (табл. 1, 2). В Херсонесе ее доля также увеличилась (табл. 6) и занимала второе место после ионийской керамики, поступавшей в объеме, несравнимом с объемом во второй половине II в. до н. э. Любопытно, что из Херсонеса происходит один фрагмент поздней чаши ионийско-эолийской группы (№ 2509/08). Единичные фрагменты чащ конца II в. до н. э. из не определенных малоазийских центров обнаружены в Ольвии. Как и в Пантике, в Херсонесе и Ольвию ввозили в незначительных количествах поздние малоазийские светильники широко распространенных типов. О связях Северо-Западного Причерноморья и Боспора, носивших в то время, видимо, спорадический характер, свидетельствуют находки в Ольвин фрагмента фанагорийского светильника (№ 0-64/96) и обломков боспорских чащ в Тире (№ 3017). Малочисленные образцы боспорского импорта встречаются и на скифских поселениях в Северо-Западном и Центральном Крыму (табл. 3, 5). Хотя нам неизвестны находки боспорских чащ в Херсонесе, учитывая незначительный объем боспорского импорта в то время, можно считать его отсутствие здесь в какой-то степени случайным, тем более что на упомянутых выше скифских поселениях, которые снабжались импортными товарами в первой половине I в. до н. э., вероятно, через Херсонес, боспорские чаши есть.

Анализ структуры комплексов находок рельефной керамики в северопричерноморских центрах позволяет подойти и к решению вопроса о направлениях и механизме торговых связей внутри отдельных районов Северного Причерноморья во II—I вв. до н. э.

Ведущая роль Пантикея во внутренний и внешней торговле Боспора общеизвестна. Близость комплексов рельефной керамики столицы Боспорского царства и других боспорских городов, заметно отличавшихся по структуре от комплексов различных северопричерноморских центров, еще раз свидетельствует о существовании, по крайней мере во второй половине 2 в. до н. э., одного или двух крупных перевалочных пунктов, через которые импортные товары распределялись по менее значительным центрам, не имевшим выхода на внешний рынок. Не исключено, что наряду с Пантикеем роль такого транзитного торгового пункта могла выполнять и Фанагория, но все же главное место в этом процессе принадлежало Пантикею, где находки рельефной керамики наиболее многочисленны и представительны.

Известные нам комплексы рельефных сосудов скифских поселений (помимо Чайкинского городища и Неаполя к ним можно отнести и Беляусское поселение) отличает не имеющий аналогий на греческих памятниках высокий процент изделий, изготовленных в Ионии, и чрезвычайно малое разнообразие пред-

ставленных здесь центров производства (табл. 3—5) ³³. На наш взгляд, это могло быть обусловлено определенным отбором товаров, предназначенных для этих поселений, куда рельефная керамика, несомненно, попадала в результате внутренней торговли между греками и скфирами. Отбор, видимо, был основан на учете благосостояния основной массы скифского населения, и предпочтение отдавалось прежде всего недорогим сосудам среднего качества, в изобилии поступавшим в греческие города. Такими сосудами, надо полагать, были именно ионийские изделия, составлявшие в течение почти всего II в. до н. э. основную массу импорта подобного рода керамики. Какими путями она поступала в Северо-Западный и Центральный Крым?

Ближайшим к Чайкинскому поселению крупным морским портом была Керкинитида, около середины II в. до н. э. захваченная скифами ³⁴. Примерно в то же время в зависимости от скифских царей оказалась Ольвия, начавшая чеканку монет с именем Скилура ³⁵. Все обострявшаяся борьба скифов с Херсонесом, их основным противником в то время в Крыму ³⁶, не могла не ослабить давние связи Херсонеса — крупного северопричерноморского торгового центра — с Керкинитидой и Ольвией, особенно после того, как эти города попали под власть скифов. Например, по данным М.И. Золотарева, к первым десятилетиям II в. до н. э. относятся находки в Херсонесе четырех ольвийских монет, концом этого же столетия датируется лишь одна. Поступление вина в Ольвию в херсонесской керамической таре с конца III в. до н. э. резко сократилось и окончательно прекратилось в первой четверти II в. до н. э. ³⁷. Напротив, существовавшие и ранее отношения между Ольвией и Керкинитидой, оказавшимися в одинаковом положении «скифских» портов, должны были интенсивно развиваться ³⁸. Ольвия в качестве крупного центра с традициями многовековых торговых связей с различными районами античного мира, несомненно, играла особую роль во внешней торговле скифского государства как основной поставщик импортных греческих товаров в первую очередь днепровским скифам ³⁹. О тесной связи Ольвии со скифскими землями в Крыму также свидетельствуют археологические материалы и прежде всего находки из Неаполя Скифского ⁴⁰. Помимо известных надписей ольвиополита Посидея, сына Посидея, обращает на себя внимание комплекс амфорных клейм из Неаполя. Близость этого комплекса к набору клейм III—II вв. до н. э. из Ольвии дает возможность предполагать ее ведущую роль в снабжении скифской столицы вином, маслом и другими товарами. Керкинитида, занимавшая очень выгодное положение по отношению к внутренним районам Северо-Западного Крыма и довольно близко расположенная к Неаполю, могла служить одним из перевалочных пунктов, через которые поступавшая из Ольвии продукция расходилась по скифской территории ⁴¹. В пользу существования единого источника снабжения крымских скифов импортными товарами могут свидетельствовать и находки близких типов мегарских чащ на Чайкинском городище ⁴², в некрополе скифского времени у поселения Беляус ⁴³, Керкинитиде, Неаполе Скифском ⁴⁴.

Все это позволяет предположить, что именно через Ольвию и Керкинитиду начиная со второй четверти II в. до н. э. и до его последних десятилетий поступали в Северо-Западный и Центральный Крым греческие товары, в том числе и рельефная керамика.

Вероятно, ситуация изменилась в конце II — начале I в. до н. э., когда снабжение скифских поселений греческой продукцией осуществлялось через Херсонес. Выше указывалось на значительный рост поступлений сюда поздней пергамской керамики, в то время как в Ольвии ее импорт сходил на нет. Фрагменты поздних пергамских чащ, весьма близких к находкам в Херсонесе, известны на Чайкинском городище (табл. 3) и скифском городище Кара-Тобе ⁴⁵. Примечательна, кроме того, находка на Чайкинском поселении двух чащ предположительно херсонесского производства (№ Ч-71-294, Ч-87-2729). Эти факты, на наш взгляд, могут служить важным подтверждением переориентации в конце II — начале I в. до н. э. торговых связей некоторой части скифских поселений Северо-Западного Крыма на Херсонес.

Изучение позднеэллинистической рельефной керамики, обнаруженной в Северном Причерноморье, дает возможность, таким образом, полнее восстано-

вить картину многообразия разносторонних торговых связей этого региона в III—I вв. до н. э., проследить динамику их развития на протяжении большей части этого периода, уточнить некоторые вопросы, связанные с распределением импорта по внутренним районам Северного Причерноморья.

¹ Блаватский В.Д. О производстве «мегарских» чащ в Пантике // КСИИМК. — 1959. — Вып. 75. — С. 174—176; Лосева Н.М. Об импорте и местном производстве «мегарских» чащ на Боспоре // МИА. — 1962. — № 103. — С. 195—205; Забелина В.С. Импортные мегарские чаши из Пантике // Сообщения ГМИИ им. А.С. Пушкина. — М., 1984. — Вып. 7. — С. 153—172.

² Шургая И.Г. О производстве эллинистической рельефной керамики на Боспоре // МАСП. — Одесса, 1962. — Вып. 4. — С. 108—120; Он же. Позднеэллинистические рельефные кубки из Мирмекия // КСИА. — 1963. — Вып. 95. — С. 107—111; Гайдукевич В.Ф. Мирмекий. — Варшава, 1959.

³ Шелов Д.Б. Находки в Танаисе «мегарских» чащ // МИА. — 1969. — № 154.

⁴ Усачева О.Н. Рельефная керамика из Кеп // КСИА. — 1978. — Вып. 156.

⁵ Марченко И.Д. Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950—1951 гг. // МИА. — 1956. — № 57. — С. 102—127.

⁶ Мазарати С.Н. Мегарские чаши из раскопок Ольвии // Открытия молодых археологов Украины. — Киев, 1976. — Ч. 1. — С. 35—36.

⁷ Самойлова Т.Л. Рельефная керамика эллинистического времени из Тиры // Северное Причерноморье (материалы по археологии). — Киев, 1984. — С. 119—129.

⁸ Thompson H.A. Two centuries of Hellenistic Pottery // *Hesperia*. — 1934. — 3, № 4; Rotroff S. Hellenistic Pottery Athenian and imported moldmade bowls // *The Athenian Agora*. — Princeton, 1982. — Vol. XXII.

⁹ Edwards Ch.M. Corinth 1980. Moulded Relief Bowls // *Hesperia*. — 1981. — 50, № 2; Edwards Ch.M. Corinthian Moldmade Bowls: The 1926 Reservoir // *Ibid.* — 1986. — 55, № 4.

¹⁰ Excavations at Gozlu Kule. Tarsus. — Princeton, 1950. — Vol. I.

¹¹ Annuaire du Musée greco-romain (1933—1935; 1935—1939; 1946—1950). — Alexandrie, 1936, 1940, 1952.

¹² Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев, 1974; Максимова М.И. Артюховский курган. — Л., 1979; Дащевская О.Д., Михлин Б.Ю. Четыре комплекса с фибулами из Беляусского могильника // СА. — 1983. — № 3. — С. 129—147 и сл.

¹³ О начале производства рельефных штампованных чащ в Афинах см.: Rotroff S. Op. cit. — Р. 7, 12.

¹⁴ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 233.

¹⁵ О производстве ионийской рельефной керамики: Schäfer J. Hellenistische Keramik aus Pergamon. — Berlin, 1968. — S. 21; Hellstrom P. Labraunda. Pottery of Classical and later date, terracotta lamps and glass. — Lund, 1971. — P. 21; Laumonier A. La céramique hellénistique à reliefs // Exploration archéologique de Delos. Ecole française d'Athènes. Fasc. XXXI. — Paris. 1977. — Р. 3—4; Коваленко С.А. О так называемой «делосской» рельефной керамике в Северном Причерноморье. — В печати.

¹⁶ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. — 1939. — № 3. С. 264—265, № 35.

¹⁷ Там же. — С. 266; № 37.

¹⁸ Там же. — С. 266—267; № 38, 39.

¹⁹ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — Киев, 1964. С. 152—153; № 74.

²⁰ О милето-эфесской керамике в ионийской продукции см.: Коваленко С.А. Указ. соч.

²¹ О самосской керамике см.: Забелина В.С. Указ. соч. — С. 166; Technau A. Griechische Keramik im Samischen Heraion // AM, LIV. — 1929. — С. 46—49.

²² Antioch-on-the-Orontes. — Princeton, 1934. — Vol. I. — P. 67—68; Excavations at Gozlu Kule. — Р. 163. — Табл. 128—131, 138—142; Christensen A.P., Johansen Ch.F. Hama: Fouilles et recherches 1931—1938. — Copenhagen, 1971. — Vol. III, № 2. — P. 24—25.

²³ Характеристика пергамской продукции: Горончаровский В.А. Пергамская керамическая мастерская и ее продукция на Боспоре // СА. — 1983. — № 2. — С. 117—124; Courby F. Les vases grecs à reliefs. — Paris, 1922. — P. 452; Hepding H. Eine hellenistische Topferwerkstatt in Pergamon // Nachrichten der Giessener Hochschulgesellschaft. — 1952. — 21. — S. 49—60; Schafer J. Op. cit.

²⁴ Коваленко С.А. К вопросу о происхождении рельефных чащ с надписью «KIPBEI» // Вестник МГУ. Сер. 8. История. — 1987. — № 6. — С. 70—80.

- ²⁵ Bousek J., Jansova L. Megarian bowls // Anatolian Collection of Charles University. — Praha, 1974. — P. 13—76.
- ²⁶ Чрезвычайно интересна в этой связи находка в Ольвии декрета II в. до н. э. о проксении жителю Смирны — первое эпиграфическое свидетельство связей Ольвии со Смирной в позднеэллинистический период: Надписи Ольвии (1917—1965 гг.). — Л., 1968. — С. 33—34, № 271.
- ²⁷ Книпович Т.Н. К вопросу о торговых сношениях античных колоний Северного Причерноморья в эпоху эллинизма // СА. — 1949. — IX. — С. 282.
- ²⁸ О родосской рельефной керамике см.: Забелина В.С. Указ. соч. — С. 167; Courby F. Op. cit. — Р. 264—265.
- ²⁹ Молев Е.А. Митридат Евпатор. — Саратов, 1976. — С. 53—54; Кац В.И. Внешняя торговля в экономике античного Херсонеса (V—II вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1967. — С. 17—18.
- ³⁰ Молев Е.А. Указ. соч. — С. 57.
- ³¹ Bousek J., Jansova L. Op. cit. — Р. 15; Hellstrom P. Op. cit. — Р. 19—21.
- ³² Арсеньева Т.М. Светильники Танаиса. — М., 1988. — С. 25. — Табл. IV.
- ³³ Дащевская О.Д., Михлин Б.Ю. Указ. соч. — Рис. 6.
- ³⁴ Коваленко С.А. Мегарские чаши Чайкинского городища // Из истории культуры и общественной мысли народов СССР. — М., 1987. — С. 10—11.
- ³⁵ Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 131.
- ³⁶ Щеглов А.Н. Указ. соч. — С. 128.
- ³⁷ Золотарев М.И. Херсонес и Ольвия в конце VI—II вв. до н. э. (проблемы взаимоотношений): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1986. — С. 15—16.
- ³⁸ Щеглов А.Н. Указ. соч. — С. 123.
- ³⁹ Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА. — 1958. — № 64. — С. 239.
- ⁴⁰ Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скіфов. — Київ, 1979. — С. 150—151.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Коваленко С.А. Мегарские чаши Чайкинского городища. — С. 11.
- ⁴³ Дащевская О.Д., Михлин Б.Ю. Указ. соч. — Рис. 3Б; 6; 2,а, б; 3.
- ⁴⁴ Высотская Т.Н. Указ. соч. — Рис. 61, 1, 7, 10, 12, 13, 15.
- ⁴⁵ Внуков С.Ю. Отчет об археологических исследованиях на городище Кара-Тобе в 1985 г. // Архив кафедры археологии МГУ. — С. 25.

Одержано 08.10.1997

С.А. Коваленко

ПРО СТРУКТУРУ ТА ДИНАМІКУ ІМПОРТУ ПІЗНОЕЛЛІСТИЧНОЇ РЕЛЬЄФНОЇ КЕРАМІКИ ДО ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Статтю присвячено встановленню динаміки імпорту елліністичної рельєфної кераміки до північнопричорноморських центрів. На основі великої кількості матеріалів проаналізовано імпорт з Афін та відомих малоазійських центрів — Пергами, Ефеса, Самоса тощо, а також його відсоткове співвідношення у різних центрах регіону. Встановлено роль Ольвії, Панти-калея та, можливо, Фанагорії у транзитному постачанні рельєфної кераміки до інших центрів, що не мали власного виходу на зовнішній ринок.

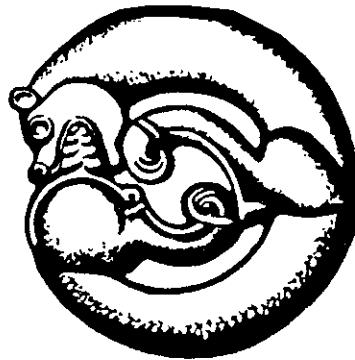
S.A. Kovalenko

THE STRUCTURE AND DYNAMICS OF THE LATE-HELLENISTIC EMBOSSED POTTERY IMPORT TO THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

The structure and dynamics of the late-Hellenistic embossed pottery import to the northern Black Sea territories are described in this paper. Import from Athens and known Minor Asian centres (Perham, Ephes, Samos and others) and its percentage ration in different centres of the region are analyzed on the basis of the great stuff. The role of Olbia, Panthycapeum and, probably, of Phanagoria in a transit supply of embossed pottery to other centres which had no their own entrance to the outer market is described.

Публікації археологічних матеріалів

Ю.І. Ярошевич

КЕРАМІКА З ОКОЛИЦЬ ГОРОДИЩА БІЛЯ с. ОРЛІВКА

У статті розглянуто різночасові археологічні матеріали з пам'яток поблизу городища біля с. Орлівка (Ренійський р-н Одеської обл.).

Археологічні матеріали з багатошарового поселення на «Кам'яній горі» у с. Орлівка (Ренійський р-н Одеської обл.) поки що недостатньо повно відображені в науковій літературі. Разом з тим давно відомо, що ця пам'ятка багато в чому унікальна для Південно-Західної України в цілому. Поселення на «Кам'яній горі» по суті є телем балканського типу і містить матеріали археологічних культур Нижнього Подунав'я в дуже широкому хронологічному діапазоні — від енеоліту до середньовіччя¹.

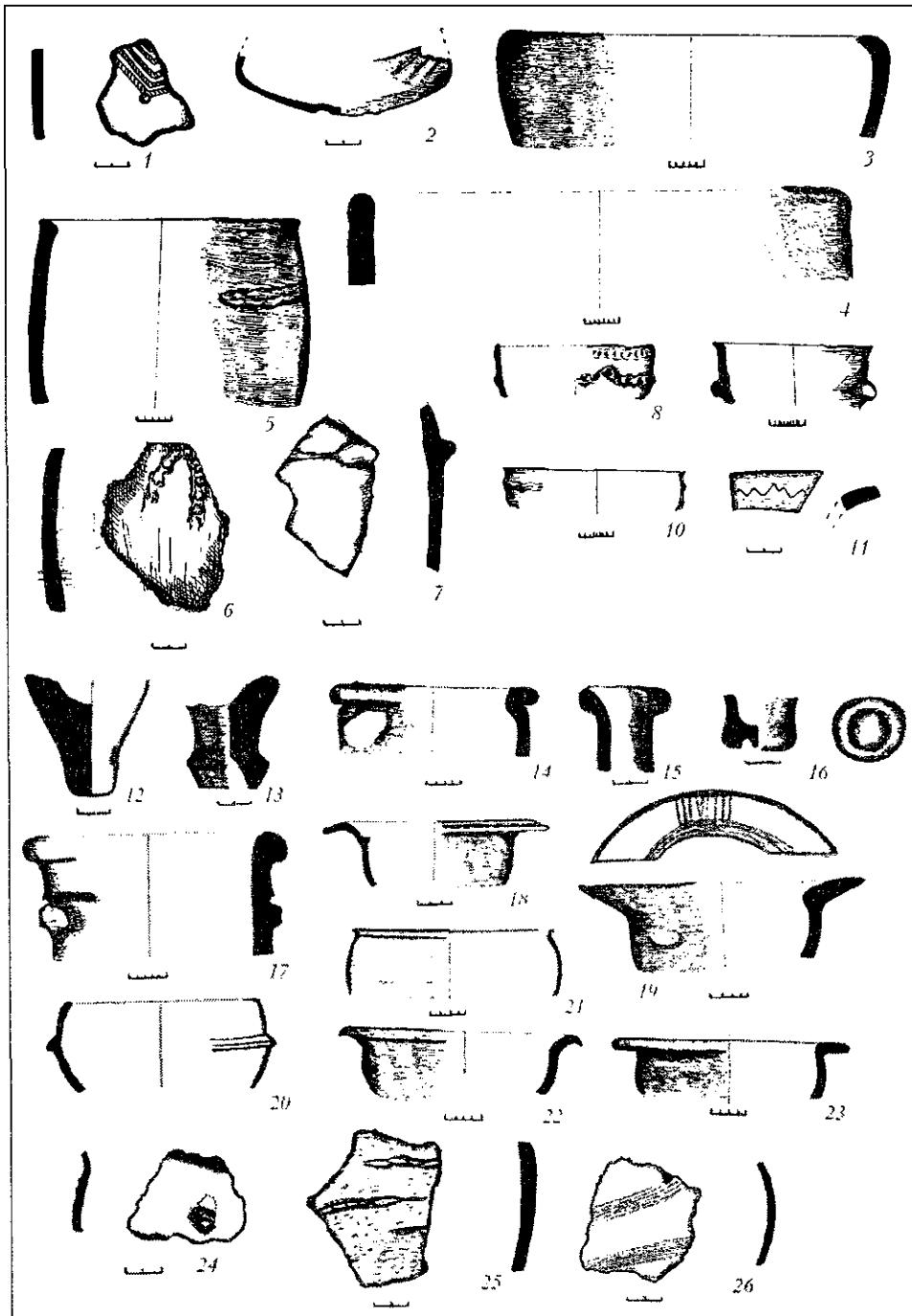
З огляду на безумовну важливість пам'ятки, нам здається, що публікація невеликої колекції кераміки, зібраної на території передмістя городища в різні роки, становитиме інтерес².

У науковій літературі з часів першої публікації матеріалів з городища у с. Орлівка пам'ятка фігурує, по-перше, як така, що має культурний шар епохи фракійського гальштату (культура Бассарарабі), а по-друге, як велике поселення (фортеця) римсько-дакійського часу³. Проте навіть побіжне вивчення нашої колекції показує, що в ній є фрагменти кераміки більш ранніх культур фракійського гальштату, ніж культура Бассарарабі. Орнаментований зубчастим штампом уламок стінки жовтоглиняної посудини з підлощеною поверхнею (рисунок, 1) належить до групи культур так званої класичної штампований кераміки Нижнього Подунав'я і Молдавії⁴. Найвідомішими у цій групі є культури: Бабадаг-II у Нижньому Подунав'ї, Козія в румунській Молдові і Сахарна-Солончени в Дністровсько-Прутському лісостеповому межиріччі. Усі вони приблизно синхронні і датуються X—IX ст. до н. е.⁵. До того самого чи трохи пізнішого періоду епохи середнього гальштату НаВ—З (VIII ст. до н. е.) належать ще кілька фрагментів. Нижня частина приосадженого із заокругленим дном чорнолощеного кубка прикрашена косими канелюрами (рисунок, 2). Подібний тип столової кераміки був розповсюджений у культурі Бабадаг, ступені II і III (X—VIII ст. до н. е.) і культури Бассарарабі епохи середнього гальштату (VIII—VII ст. до н. е.)⁶. Про відносно ранній вік фрагменту свідчить наявність на дні увігнутої всередину посудини округлого виступу — умбона.

Так само досить широко в межах НаВ—З (X—VII ст. до н. е.) можна датувати фрагмент глибокої миски із загнутим усередину краєм (рисунок, 1). Поверхня фрагменту темно-коричневого кольору і покрита лощінням. Найближчими аналогіями є миски нижньодунайської культури Бабадаг⁷.

Становить інтерес уламок верхньої частини дуже великої ліпної посудини типу зерновика — піфоса (рисунок, 4). Посудину виготовлено з грубої глиняної маси з додаванням соломи і слабко обпалено. Діаметр устя перевищує 50 см. Близькі за типом посудини, а точніше їх фрагменти, відомі на найближчому до с. Орлівка поселенні в с. Новосільське; вони походять із комплексу VIII—VII ст. до н. е.⁸.

© Ю.І. ЯРОШЕВИЧ, 2002

Кераміка з поселення «Кам'яна гора»

Як відомо, кухонна кераміка морфологічно вкрай слабко змінюється в часі. Це повною мірою стосується й фракійської кераміки. Типи ранньої, гальштатської, посудинн іноді майже неможливо відрізнити від більш пізньої, гетьської. Тому фрагменти з нашої колекції (рисунок, 5—10) можна датувати сумарно першою й другою добами заліза, за термінологією румунських археологів, що в абсолютних (ізотопних) датах відповідатиме X(IX)—IV ст. до н. е. Мабуть, лише фрагмент великого горщика закритого типу з відтягнутим назовні віночком і горизонтальним валиком з пальцевими вдавленнями можна більш-менш упев-

нено зарахувати до гальштатського періоду. Аналогій йому дуже численні на фракійських пам'ятках Нижнього Подунав'я періоду НaB—C (X—VII ст. до н. е.)⁸. Інші фрагменти могли належати як до гальштатської, так і до гетської кераміки. Наприклад, фрагменти кухонних посудин (рисунок, 8—10) відомі серед фракійської (гетської) кераміки городища Ніконій, де їх датовано в основному V ст. до н. е.¹⁰.

На гетських пам'ятках Молдови IV—III ст. до н. е. відома серія знахідок гончарних сіроглинняних мисок із хвильстим пролошеним орнаментом по краю¹¹. Фрагмент подібної миски знайдено і в передмісті «Кам'яної гори» (рисунок, 11).

Про те, що на поселенні в Орлівці має бути представлений гетський горизонт V—III ст. до н. е., свідчать знахідки фрагментів грецьких амфор. Одним із таких фрагментів є ніжка хіоської амфори кінця V — початку IV ст. до н. е. (рисунок, 13)¹¹. Інша ніжка (рисунок, 12) — від амфори виробництва Синопи, за класифікацією С.Ю. Монахова, належить до типу II-D чи II-I синопських амфор і може бути датована серединою IV — початком III ст. до н. е.¹³.

Найбільш репрезентативну групу кераміки датовано першими століттями нашої ери. Це пояснюється тим, що римсько-дакійський період в історії поселення на «Кам'яної горі» — найбільш пізній і, до того ж, найбільш інтенсивний. У той період городище в с. Орлівка було включено до складу нижньодунайського лімесу Римської імперії як передмостове укріплення, що захищало підступи до переправи через Дунай¹⁴.

Серед численних знахідок фрагментів амфорної тарі, безперечно, виділяються найбільш розповсюжені у Північному Причорномор'ї так звані світлоглинняні з вузьким горлом амфори зі складнопрофільованими ручками (рисунок, 15, 16). Центр їх виробництва точно не встановлено, датовані вони II—III ст. н. е.¹⁵. Один фрагмент горловини червоноглинняної амфори можна датувати II—III ст. н. е.¹⁶.

До імпортних посудин належать фрагменти тонкостінного червонолакового (рисунок, 21) і червоноглинняного (рисунок, 20) посуду.

Продукцією місцевого римсько-дакійського виробництва є уламки гончарних сіроглинняних чащ на високому піддоні з широко відігнутим красм (рисунок, 18, 19, 22, 23). Цей тип кераміки надзвичайно широко представлений на пам'ятках римського часу в Нижньому Подунав'ї. Прекрасний зразок такої чащі було знайдено під час перших розкопок на «Кам'яної горі»¹⁷.

Крім численних фрагментів і навіть цілих екземплярів ліпної дакійської кераміки, відомих і на «Кам'яної горі»¹⁸, і в її передмістях¹⁹, привертає увагу віночок ліпної посудини з налепом (рисунок, 24). Судячи з численних аналогій, він належить до місцевої північночорноморської кераміки так званого пізньо-скіфського типу²⁰.

У цілому матеріали римсько-дакійського періоду датуються досить широко: I—III ст. з виправленням на зруйнування городища у середині III ст. н. е.²¹.

Окремі фрагменти кераміки доби енеоліту (рисунок, 25; культура Гумельнича) і раннього середньовіччя (рисунок, 26; балкано-дунайська культура) підтверджують існування поселення Орлівка і в ті історичні періоди.

Отже, навіть ця невелика колекція підйомного матеріалу з території орлівського поселення дає змогу виділити три основні періоди його заселення, коли тут жили фракійські племена Нижнього Подунав'я: гальштатський (приблизно X(IX)—VIII(VII) ст. до н. е.); гетський (V(IV)—III ст. до н. е.); римсько-дакійський (I—III ст. н. е.).

Автор висловлює особливу подяку І.В. Бруяко, а також В.М. Кожокару за надану можливість публікації підйомного матеріалу.

¹ Бондарь Р.Д. Археологические раскопки у с. Орловка // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — Киев. — 1971. — С. 66—80; Она же. Городище у с. Орловка // Античные государства Северного Причерноморья. — М. 1984. — С. 31—32.

² Збирання підйомного матеріалу проводили в різні роки І.В. Бруяко, а також члени археологічного гуртка «Істрос» Ренійського будинку пionerів (керівник В.М. Кожокару).

³ Головко І.Д., Бондарь Р.Д., Загинайлло Л.Г. Археологические исследования у с. Орловка Болградского района Одесской области // КС ОГАМ 1963. — Одесса, 1965. — С. 68—80.

⁴ Hansel B. Beitrage zur regionalen und chronologischeu blickerung der alteren Hallstattzeit an der unteren Donai. — Bonn, 1976. — T. 1. — S. 210; T. 2, taf. 51.

⁵ Смирнова Г.И. Основы хронологии пред斯基фских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 37 (таблица).

⁶ Hansel B. Op. cit. — Taf. IX /15,22; 46/4.

⁷ Juganaru G., Topoleanu F. Gropi funerare in asezareo hallstattiano de lo Niculitel-Cornet (Jud. Tulcea) // Istros. — 1994. — T. VII. — Pl. V.

⁸ Bruiako I.V., Novitki E.Jy. Gradisteia Novoselskoe — II (Satu-Nou - II) — un nou complex tracic la Dunarea de Jos // Aserarii archeologice in aria Nord — Thraca.; Bucuresti, 1996. — T. 2. — Fig. 15/5.

⁹ Morintz S. Noi date si probleme privind perioodele hallstattiana timpurie si mijlocie in zona istropontica (Cercetarile de la Babadag). — Thraco; Dacica, 1987. — T. 8. — P. 55. — Fig. 11/9.

¹⁰ Бруяко И.В. Лепная керамика греческого Никония // Древности причерноморских степей. — Киев, 1993. — Рис. 3, 15, 16, 19.

¹¹ Никулице И.Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э. — Кишинев, 1987. — С. 116. — Рис. 38.

¹² Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. — Саратов, 1999. — Табл. 51/2. — С. 147—148.

¹³ Монахов С.Ю. Динамика форм и стандартов синопских амфор // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — Табл. 9, 10. — С. 186, рис. 1.

¹⁴ Бондарь Р.Д. Некоторые проблемы нижнедунайского лимеса // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 154.

¹⁵ Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — 83. — Табл. XXXVII, 91, 92; XXXVIII, 97. — С. 135—136.

¹⁶ Там же. — Табл. XXXVI, 86.

¹⁷ Головко И.Д., Бондарь Р.Д., Засинайло Л.Г. Археологические исследования у с. Орловка Болградского района Одесской области // КС ОГАМ 1963. — Одесса, 1965. — Рис. 2, 1.

¹⁸ Там же. — Рис. 2, 4—7, 9.

¹⁹ Ванчугов В.П., Бруяко И.В., Сырбу В., Никулице И.Т. Раскопки Нижнедунайской археологической экспедиции в 1997/98 гг. // Охрана и исследование памятников археологии в Одесской области. — Одесса, 1999. — Рис. 2, 8, 9.

²⁰ Гудкова А.В. I—IV века в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 253, рис. 3.

²¹ Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. — М., 1984. — С. 32.

Одержано 13.10.2000

Ярошевич Ю.И.

КЕРАМИКА ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ ГОРОДИЩА У С. ОРЛОВКА

Статья посвящена анализу группы керамики, найденной на территории поселения и в его окрестностях в различное время. Коллекция разделена на культурно-хронологические периоды. Впервые выделен горизонт «штампованной керамики» X—IX вв. до н. э. (Бабадаг-II—Козия). Найдки фрагментов керамики, которую можно отнести к средневековой культуре I Болгарского царства, также представляют собой огромный интерес.

Ю.И. Yaroshevich

POTTERY FROM THE NEIGHBORHOOD OF THE HILLFORD NEAR THE VILLAGE OF ORLIVKA

The article describes the analysis of the pottery group, found on the territory of the settlement and its surroundings in different times. The author divided it according to the cultural and chronological periods. This division enabled the defining a new horizon of «stamped ceramics» of the 10th—9th centuries BC (Babadag-II — Kozia). The finds of the fragments of ceramics, which may be referred to the medieval culture of the I Bulgarian kingdom are also of great interest.

ПРЕТОРІЙ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ХЕРСОНІ

У статті проаналізовано значення терміна «преторій» (*πραιτώριον*), браму якого було споруджено у 1059 р. стратигом Херсона Левом Аліатом. Ймовірно, «преторієм» називали укріплення у північно-східній частині цього міста, тепер відане як «цитадель».

Середньовічний напис, у якому йдеться про «преторій» (*πραιτώριον*), було відкрито у 1894 р. К.К. Косцюшко-Валюжиничем і згодом видано В.В. Латишевим¹. Дослідники неодноразово намагалися ототожнити цей документ зі спорудами, відкритими на городищі під час археологічних розкопок. Для того щоб локалізувати «преторій» на карті середньовічного Херсона, спочатку слід з'ясувати значення цього терміна у джерела X—XI ст. Не здивим буде також означити особливості адміністративного устрою візантійської Таврики на той час, які, у свою чергу, були зумовлені загальними тенденціями адміністративного розвитку імперії.

Друга половина X—XI ст. стали часом змін в адміністративному устрої Візантійської імперії. Раніше основною військово-адміністративною одиницею імперії був округ (фема) під управлінням спеціального воєначальника (стратига), який мав усю необмежену військову і цивільну владу на доручений йому території². У X ст. в імперії виникають численні адміністративно-територіальні округи, що також називалися фемами, але відрізнялися від традиційних структур обмеженими розмірами та функціями. Нові феми складалися, як правило, з одного міста та його найближчих околиць. Декілька дрібних фем зазвичай були об'єднані в одну велику на чолі з намісником — стратигом, катепаном чи дуксом; від цього походять інші назви великих округів — катепанаті або дукати. Основним завданням малих фем була організація стягнення податків та мита, тоді як оборонна функція була чи не єдиним завданням великих фем³.

За імператора Феофіла (829—842) у Тавриці було створено фему, яка з середини IX ст. називалася фемою Херсона⁴. До її складу входили міста Херсон та Боспор⁵, південно-західна частина півострова — Клімати або Готія⁶, а в часи найбільшого розквіту її північно-західні кордони сягали гирла Дніпра⁷. У другій половині X ст. адміністративно-територіальна структура візантійських володінь у Тавриці змінилася. Так, в імперському табелі про ранги (тактиконі) 934—944 рр. візантійських чиновників Таврики репрезентовано єдиним стратигом Херсона⁸, а в наступному тактиконі 971—975 рр. поряд з цим чиновником з'являється стратиг Боспора⁹. Отже, між 934 та 975 рр. зі складу феми Херсона в самостійний адміністративно-територіальний округ було відокремлено фему Боспора. Ще одним свідченням щодо цієї реформи є печатка стратига Боспора кінця X — початку XI ст¹⁰. Після цього новий військово-адміністративний округ було засновано в Сугдеї¹¹. Відомо три печатки стратига Сугдеї XI ст.¹². У херсонському написі 1059 р. намісника феми названо «стратигом Херсона та Сугдеї»¹³. Судячи з відсутності стратига Сугдеї у візантійському табелі про ранги 971—975 рр., фему Сугдеї було створено між 971 та 1059 рр.

Зі змісту напису 1059 р. можна з'ясувати, що в Херсоні існував «преторій», зализну браму котрого було збудовано стратигом Херсона та Сугдеї Левом Аліатом (Ἐγένοντο αἱ πόρται τοῦ πραιτώριου σιδηραῖ... διὰ Λέοντος πατρικίου καὶ στρατηγοῦ Χερσωνοῦ καὶ Σουνύδαιος τοῦ Αλιάτου...)¹⁴. На думку В.В. Латишева, у цьому контексті *πραιτώριον* означає палац правителя провінції, тобто стратига¹⁵. О.Л. Бертьє-Делагард, не розглядаючи прямо питання про преторій, припустив, що згадана у написі зализна брама знаходилася у середині 18-ї куртини та об'єдувала так звану цитадель Херсона з містом (рис. 1, 2)¹⁶. Як свідчать розкопки І.А. Антонової, у період середньовіччя на цьому місці існувала не бра-

ма, а лише вузька хвіртка ». Проаналізувавши залишки великого громадського комплексу, гіпотетично — адміністративного центру феми в цитаделі, І.А. Антонова припустила, що «преторієм» називали або цю споруду, або браму до цитаделі, що зберегла таку назву з римської доби¹⁸. Проте інші дослідники вважають, що «преторієм» називали середньовічну адміністративну будівлю в цитаделі, можливо резиденцію стратигів¹⁹. Отже, у більшості дослідників немає сумнівів щодо зв’язку херсонського «преторія» з укріпленням у південно-східній частині городища, так званою цитаделлю, тим більше, що напис було знайдено неподалік від цього місця, «кіз зовнішнього боку оборонних мурів»²⁰. Утім, існує й інший погляд.

На думку Н.М. Богданової, «преторій» — ділянка міста, де знаходилась резиденція стратига, інших візантійських чиновників та солдатів. Частиною «преторія» був розкопаний в центрі городища комплекс споруд з термами та водосховищем (рис. 1, 1)²¹. Підставою для такого висновку стало зарахування цих монументальних будівель громадського характеру до IX—XIII ст.²². Проте нещодавні археологічні дослідження басейну виявили, що цей комплекс було засипано у першій половині IX ст.²³.

Виходячи з того що єдиного погляду на місце «преторія» в Херсоні не існує, треба звернутися до аналізу значення цього терміна в джерелах. Грецьке слово *πραιτώριον* утворено від латинського *praetorium*. З плином часу сенс цього терміна змінювався. Одне з його основних значень — намет або штаб римського воєначальника, а згодом — комплекс службових і побутових споруд у центрі римського військового табору. У перші століття нашої ери поняття *praetorium* означало тільки приміщення для життя, дозвілля та свят старших офіцерів; службові приміщення мали назву *principiūm*²⁴. За візантійських часів слово *πραιτώριον* набуло нового значення, яке найдоцільніше трактувати як «цитадель». Такого висновку дійшов А. Гийу після вивчення комплексу археологічних, епіграфічних та наративних джерел, пов’язаних з іншим візантійським провінційним містом — Барі.

У середньовічному Барі «преторієм» (*πραιτώριον*) називали укріплення в центрі міста, посередині якого знаходилися резиденція намісника, його штаб, казарми та в’язниця²⁵. Беручи до уваги це спостереження, місце херсонського преторія на плані міста (рис. 1) відшукати не так уже й важко. Певно, так називали

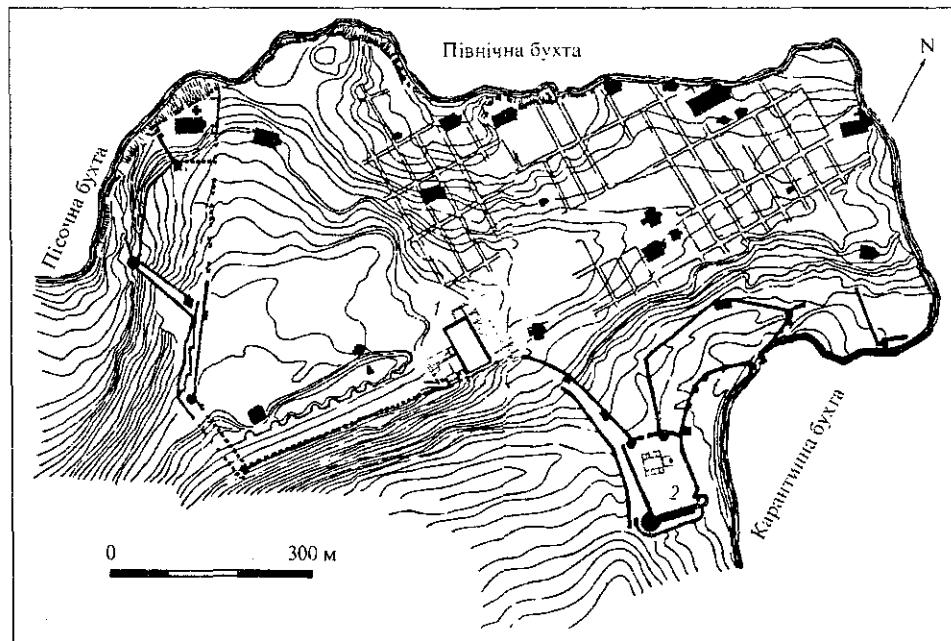

Рис. 1. План Херсонського городища: 1 — «комплекс з басейном»; 2 — «цитадель» із фемним будинком

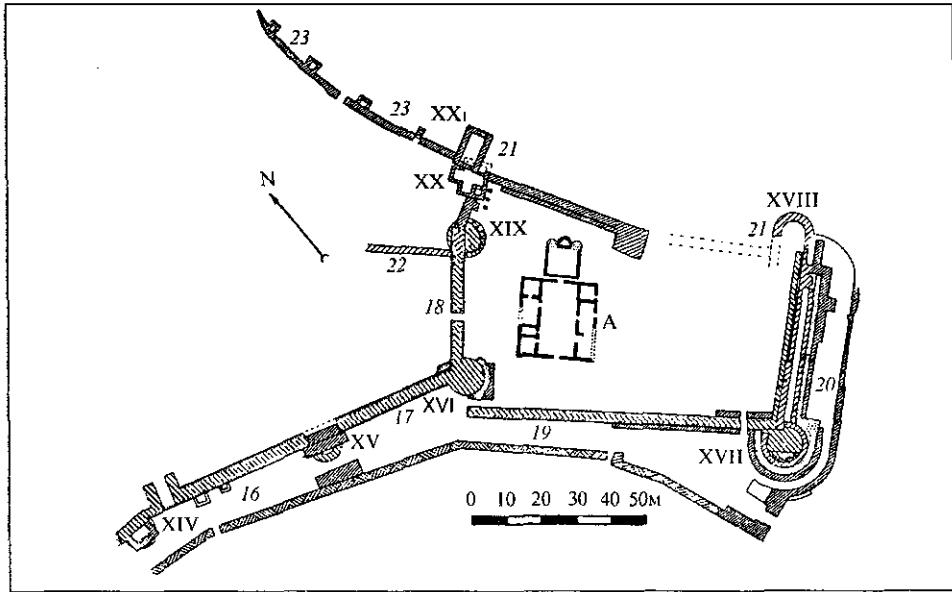

Рис. 2. План Херсонської «цитаделі»: XIV—XX — вежі; 16—23 — куртини; А — «фемний будинок»

всю південно-східну частину міста, тепер відому як «цитадель» (рис. 2, 3). Що-правда, на відміну від Барі, херсонський преторій був розташований не в центрі міста, а на його південно-східній околиці, у стратегічно важливому районі — біля порту. У пізньоантичний період тут знаходився римський гарнізон Херсонеса. Розкопками зафіксовано залишки казармених приміщень, терм та інші будівлі, але питання про їх функціональне призначення залишається дискусійним. Інфраструктура комплексу охоплювала також резиденцію командира гарнізону, штаб, табірний майдан і господарські приміщення²⁶. У IX ст. тут було збудовано великий громадський будинок, можливо резиденцію стратига феми²⁷.

Слід підкреслити, що укріплення у північно-східній частині Херсона в середні віки, безумовно, мало винятково військово-адміністративне призначення. Так, 18-та куртина відокремлювала його від міста; тут немас житлових будинків, а тільки споруди громадського характеру.

Отже, аналіз «напису Лева Аліата» дає змогу виявити, що у фемний період південно-східну частину Херсона називали «преторієм» (*πραιτοριον*). До середньовічного херсонського преторія вели дві хвіртки та одна брама, улаштована всередині приморської 21-ї куртини²⁸. Імовірно, саме в цьому разі стратиг Лев Аліат спорудив залину браму.

На розкопаній частині херсонського преторія IX—XI ст. відкрито центральний адміністративний комплекс (можливо, резиденцію візантійського намісника), до якого входили два будинки, розділені внутрішнім двором, та невелика церква. Уздовж мурів фортеці було розташовано будівлі господарського призначення. І.А. Антонова припускає, що у зв'язку зі змінами у комплектації візантійської армії найбільшу в ті часи частину херсонської цитаделі (преторія) було перетворено на незабудовану площа — плац для проведення військових занять із фемним ополченням²⁹. Проте такий погляд навряд чи правильний. Справа в тому, що звичайна кількість війська однієї феми становила 3—4 тис. людей³⁰. Вишикувати їх на порівняно невеликій території херсонської цитаделі, мабуть, і було можливо, але власне для занять у такому випадку місця не залишалось. Виходячи з цього, стройова підготовка ополчення феми Херсона, швидше за все, могла відбуватися за мурями міста.

У 1066 р. у джерслах з'являється назва посади нового херсонського чиновника — *категор*³¹. Беручи до уваги епіграфічні дані, можна припустити, що посаду категора було введено в Херсоні у 1059—1066 рр. У X—XI ст. «категорами» називали різних офіцерів візантійської армії та флоту. У цьому разі йдеться про категора (*κατεπάνων*) провінційної армії, тобто про посаду, рівнозначну «дук-

Рис. 3. Сучасний вид на північну частину середньовічного преторія Херсонеса з адміністративною будівлею

су» (δούξ). Так називали намісника великого адміністративного округу, до якого входило декілька малих фем. Головним завданням намісника було підтримування безпеки дорученої йому адміністративної структури³². Отже, після того як у другій половині X — першій половині XI ст. у Таврії виникли феми Боспора та Сугдеї, Візантія зробила спробу централізувати свої північні володіння. Першим етапом стало об'єднання повноважень стратигів Херсона та Сугдеї в руках однієї особи (напис 1059 р.), а на другому етапі, між 1059 та 1066 рр., було засновано катепанат, до якого увійшли три таврійські феми.

Назва нової адміністративної одиниці поки що невідома. Очевидно, вона мала назву «катепанат Херсона», тому що, по-перше, давньоруські джерела пов'язують катепана саме з Корсунем (Херсоном)³³, а по-друге, центр візантійських володінь у Таврії завжди знаходився в Херсоні. Наприклад, коли імператор Феофіл вирішив заснувати у Таврії фему, він призначив стратига саме до Херсона³⁴. Про це наочно свідчить і вищеприведений аналіз напису 1059 р.

Існування Херсона як центру катепанату ставить питання про те, як ця подія відбилася на посаді місцевого стратига. Існують дві можливі інтерпретації: або посаду катепана було створено замість посади стратига Херсона, або Херсон зберіг свого стратига як підлеглого катепану. Друга гіпотеза здається більш вірогідною, оскільки вона краще співвідноситься із загальними принципами розвитку візантійських округів від феми до катепанату. Приклад такого розвитку можна було знайти на півдні Апенінського півострова, де в другій половині X ст. існував катепанат Італії, що об'єднував феми Лангобардії, Луканії та Калабрії. Центром і катепанату, і феми Лангобардії було одне місто — Барі³⁵. Здається, до 60-х років XI ст. намісником візантійського Криму був катепан, якому підпорядковувались три адміністративні округи: Херсон (із південно-західною Таврікою), Боспор та Сугдея. Резиденція катепана була розташована у Херсоні. Фемами Херсона, Боспора та Сугдеї, які увійшли до структури нового військово-адміністративного округу, керували їхні власні стратиги, які певною мірою були підлеглими катепана.

Підіб'ємо підсумки. Феми Херсона, Боспора та Сугдеї, які з'явилися в IX—XI ст., у 1059—1066 рр. було об'єднано в єдину структуру на чолі з катепаном. Ймовірно, з того часу повноваження стратигів фем були обмежені громадською сферою, а на катепана Херсона було покладено організацію оборони візантійських володінь у Таврії. За традицією, резиденція цього чиновника була розташована в Херсоні. Укріплення в південно-східній частині цього міста, де знаходилась інфраструктура, пов'язана з діяльністю візантійської адміністрації Тавріки, називали преторієм (*πραιτώριον*). Відтепер ця частина городища відома як «цитадель».

¹ Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896. — № 8.

² Ostrogorsky G. History of the Byzantine State. — New Brunswick, 1969. — P. 97, 98, 133, 134; Ahrweiler H. Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe — XIe siècles

Bul. de Correspond. hellénique. — 1960. — 84; reprint, in *eadem*. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance. — London, 1971. — P. 10—13; Ahrweiler H. Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe—XVe siècles. — Paris, 1966. — 22—31; Obolensky D. The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500—1453. — New York, 1971. — P. 75, 76; Haldon J. Recruitment and consumption in the Byzantine Army c. 550—950. — Vienna, 1979. — P. 41—83; Kaegi W.E. Byzantine military unrest, 471—843: An interpretation. — Amsterdam, 1981. — P. 174—180; Treadgold W. Byzantium and Its Army, 284—1081. — Stanford, 1995. — P. 24, 172—177; Успенский Ф.И. История Византии. — М., 1996. — Т. 1. — С. 504—511.

³ Ahrweiler H. Recherches... — P. 81—88; Oikonomides N. L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle // TM. — 1976. — Vol. 6. — P. 141—150; Cheynet J.-C. Du Stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle // TM. — 1985. — Vol. 9. — P. 181—194; Cheynet J.-C. La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène // ЗРВИ. — 1991. — Т. 29—30. — С. 61—74; Kühn H.-J. Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organization der Tagmata. — Wien, 1991. — S. 158—170.

⁴ Про призначення першого стратига до Херсона при Феофілі: Константин Багрянородний. Об управлении империей. — М., 1989. — С. 172, 173; Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей. — СПб., 1992. — С. 56; Ioannis Scylitzas. Synopsis historiarum / Ed. J. Thurn. — Berlin, 1973. — S. 73; Georgius Cedrenus. Synopsis / Ed. Immanuel Bekker. — Bonn, 1838. — Vol. 2. — P. 129, 130. Хоча термін Θέμα Χερσόνεως єдиний раз з'являється в джерелі Х ст. (*Constantinus Porphyrogenitus. De provinciis regni byzantini* / Ed. et comp. Fr. Tafel. — Tübingen, 1847. — Р. 9), у IX ст. стратиг (στρατηγός) — це завжди військовий правитель феми, а тому очевидно, що фему було засновано імператором Феофілом (Васильевский В.Г. О построении крепости Саркел // ЖМНП. — 1889. — Окт. — С. 273—289). Про назву феми та її перейменування далі див: Nesbitt J. *Oikonomides N. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. — Washington, 1991. — Vol. I. — P. 182; Цукерман К. К вопросу о ранней истории фемы Херсона // Бахчисар. истор.-археол. сб. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 316—320.

⁵ Photius patriarchus Constantinopolitani. Epistulae et amphilogiae / Ed. B. Laourdas, L.G. Westerink. — Leipzig: B.G. Teubner, 1983. — Vol. I. — P. 132; Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 222.

⁶ На думку К. Цукермана, Клімати входили до складу феми тільки в перші роки її існування, а до середини IX ст. Візантія втратила контроль над ними. і територію феми було скорочено до Херсона (Цукерман К. К вопросу... — С. 316, 317, 320). Цей погляд суперечить відомим особливостям візантійської фемної системи, визначеною рисою якої було відокремлення армії від міста (*Ostrogorsky G. History...* — Р. 97, 98, 133, 134, 193—195; Ahrweiler H. Recherches... — P. 10—13; Obolensky D. The Byzantine... — P. 75—78; Haldon J. Recruitment... — P. 41—83; Kaegi W.E. Byzantine... — P. 174—180; Treadgold W. Byzantium... — P. 24, 172—177; Treadgold W. The Byzantine Revival, 780—842. — Stanford, 1998; Успенский Ф.И. История... — С. 504—511). Слід ураховувати, що населення Херсона в досліджуваний період, певно, не перевищувало 6—7 тис. осіб (Якобсон А.Л. О численности населения средневекового Херсонеса // ВВ. — 1961. — 19. — С. 161), отже, набрати з його мешканців 3—4 тис. стратотів, що було звичайною кількістю армії однієї феми (Ahrweiler H. Recherches... — Р. 34; Кучма В.В. «Тактика Льва» как исторический источник // ВВ. — 1972. — 33; репрінт. в idem. Военная организация Византийской империи. — СПб., 2001. — С. 273; пор. Treadgold W. Byzantium... — P. 75—86), неможливо. За археологічними даними, у другій половині IX ст. на кількох фортецях Кліматів запроваджували значні будівельні роботи під керівництвом візантійських офіцерів. Це фортеці Ескі-кермен, Бакла, можливо — Мангуп: ще одне укріплення було споруджено на плато Сюрень (Айбабин А.И. Основные этапы истории городища Эски-кермен // МАИЭТ. — 1991. — Вып. 2. — С. 47, 48; Сазанов А.В. К хронологии цитадели Баклинского городища IX—XI вв. // Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 56; Герцен А.Г. Крепостной ансамбль Мангупа // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — С. 134, 137, 138; Айбабин А.И. Этническая история... — С. 216—219. У будь-якому випадку із писемних джерел другої чверті — середини X ст. виходить, що Південно-Західний Крим належав Візантії (Константин Багрянородний. Об управлении... — С. 36, 37; Голб Н. Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. — М.; Іерусалим, 1997. — С. 141; Айбабин А.И. Этническая история... — С. 227). Відомі печатки турмарху (тобто правителя турми — адміністративно-територіального підрозділу феми) Готії другої половини X ст. (Алексеенко Н.А. Готія в структуре візантійської адміністративної системи в Таврії во второй половине X века // ХСБ. — 1998. — Вып. 9. — С. 233).

⁷ Ahrweiler H. Les Relations entre les Byzantines et les Russes au IX siècle // Bul. d'Information et de Coordination de l'Association des Études Byzantines. — 1971. — Vol. 5; reprint. in *eadem*. Byzance: le pays et les territoires. — London, 1976. — P. 53.

⁹ *Oikonomidae N. Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siecles.* — Paris, 1972. — P. 246, 247.

¹⁰ *Ibid.* — P. 266—269.

¹⁰ Зайбт Н., Зайбт В. Печати стратигов византийской фемы Херсона // АДСВ. — 1995. — Вып. 27. — С. 95.

¹¹ Статут Сугдеї до середини XI ст. незрозумілій. З одного боку, немає ніяких свідчень про те, що це місто стало частиною візантійських володінь у Тавріці раніше. Гіпотеза І.А. Баранова про те, що в X ст. в Сугдеї було засновано фему Егейського моря (*Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)*). — Київ, 1990. — С. 154) не переважає (див.: *Oikonomidae N. Les listes...* — Р. 358). З іншого боку, стратегічне положення Сугдеї між Боспором та південно-західною Таврикою змушує припустити, що візантійці щонайменше спробували взяти її під свій контроль набагато раніше XI ст. На території Сугдеї знайдено безліч візантійських печаток (*Sandrovskaja V.S. Die Funde der byzantinischen Bleisiegeln in Sudak // SBS*. — 1993. — Vol. 3. — S. 85; *Баранов И.А., Степанова Е.В. Церковная и военная администрация византийской Сугдеи // Археология Крыма*. — 1997. — Т. 1, вып. 1. — С. 83, 85; *Степанова Е.В. Судакский архив печатей // Археология Крыма*. — 1997. — Т. 2, вып. 2. — С. 171). Оскільки легенди цих печаток не фіксують чиновників адміністрації Сугдеї, вони з'явилася в місті внаслідок торговельних контактів. Знахідка на території городища свинцевих заготівок для печаток (*Степанова Е.В. Судакский архив...* — С. 171) означає, що тут жили чиновники, котрі використовували заготівки для виготовлення власних молідовулів. Датувати заготівки неможливо. Отже, немає прямих даних про те, що Сугдея ввійшла до складу візантійських володінь у Тавріці до середини XI ст.

¹² *Баранов И.А., Степанова Е.В. Церковная и военная администрация...* — С. 86.

¹³ *Латышев В.В. Сборник...* — № 8.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.* — С. 19.

¹⁶ *Бертье-Делагард А.Л. О Херсонесе. Крестообразный храм.* — Крещальня. — Крепостная ограда. — СПб., 1907. — С. 145.

¹⁷ *Антонова И.А. Юго-восточный участок оборонительных стен Херсонеса. Проблема датировки // ХСБ.* — 1996. — Вып. 7. — С. 118.

¹⁸ *Антонова И.А. Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму. 1993 год.* — Симферополь, 1994. — С. 27; у подальшому від атрибуції брами як преторія дослідник відмовився: *Антонова И.А. Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму. 1994 год.* — Симферополь, 1997. — С. 23.

¹⁹ *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.А. Жизнь и гибель Херсонеса.* — Харьков, 2000. — С. 537, 538.

²⁰ *Латышев В.В. Сборник...* — С. 16; ср.: *Бертье-Делагард А.Л. О Херсонесе...* — С. 145.

²¹ *Богданова Н.М. Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века.* — М., 1991. — Вып. 1. — С. 92, 150, прим. 34.

²² *Пятышева Н.В. Раскопки Государственного исторического музея в Херсонесе // Экспедиции Государственного исторического музея.* — М., 1966. — С. 4, 5; *Пятышева Н.В. Раскопки Государственного исторического музея в Херсонесе // Там же.* — 1969. — С. 142—156.

²³ *Седикова Л.В. Столовая посуда первой половины IX в. из засыпи водохранилища в Херсонесе // МАИЭТ.* — 1993. — Вып. 3. — С. 135; *Седикова Л.В. Раскопки водохранилища в Херсонесе // Археологические исследования в Крыму. 1993 год.* — Симферополь, 1994. — С. 135; *Седикова Л.В. Раскопки водохранилища в Херсонесе // Археологические исследования в Крыму. 1994 год.* — Симферополь, 1997. — С. 239. Зазначимо також припущення В.І. Кадеєва про те, що згаданий комплекс репрезентував залишки античного гімнасія (*Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н. э.).* — Харьков, 1996. — С. 34, 35), однак ця гіпотеза суперечить археологічним даним (*Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.А. Жизнь...* — С. 673—675).

²⁴ *Johnson A. Römische Kastelle.* — Mainz, 1987. — S. 152—162; *Johnson A. Roman Forts of the 1st 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces.* — New York, 1983. — P. 132—142; *Webster G. The Roman Imperial Army of the Sekond Centuries A. D.* — London, 1969. — P. 191.

²⁵ *Guillou A. Un document sur le gouvernement de la province. L'inscription historique en vers de Bari (1011) // Idem. Studies on Byzantine Italy.* — London, 1970. — P. 11, 12.

²⁶ *Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя.* — Київ, 1994. — С. 44—48; *Антонова И. А. Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона (по материалам раскопок 1989—1993 гг.) // ХСБ.* — 1997. — Вып. 7. — С. 17; про стратегічне значення цитаделі див.: *Антонова И.А. Юго-восточный участок...* — С. 118, 119; див. також.: *Зубарь В.М., Антонова И.А. О времени и обстоятельствах возникновения так называемой цитадели Херсонеса // Бахчисар. истор.-археол. сборник.* — Симферополь, 2001. — Вып. 2.

²⁷ Антонова И.А. Административные здания... — С. 14—18; Антонова И.А. Раскопки... — 1994. — С. 20—24.

²⁸ Антонова И. А. Раскопки... — 1994. — С. 19.

²⁹ Антонова И.А. Административные здания... — С. 17, 18.

³⁰ Ahrweiler H. Recherches... — Р. 34; Кучма В.В. Тактика... — С. 273; пор.: Treadgold W. Byzantium... — Р. 75—86.

³¹ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания. — Петроград, 1916. — Т. 1. — С. 210; Абрамович Д. А. Киево-Печерський патерик. — К., 1930. — С. 45. Існує дві печатки Х — початку XI ст., які, на думку І.В. Соколової, належали катепану Херсону (Соколова И.В. Монеты и печати византийского Херсона. — Л., 1983. — № 50, 57). На погляд Н. Зайбт та В. Зайбта, у першому випадку невірно прочитано назву посади чиновника, а в другому — місце його служби (Зайбт Н., Зайбт В. Печати... — С. 94). Як би то не було, свідчення писемних джерел є достатнім аргументом на користь того, що в 60-х роках XI ст. у Херсоні існувала посада катепана. Отже, аналіз джерел відхиляє тезу Ж.-К. Шене про те, що, на відміну від усіх інших прикордонних фем, які наприкінці царювання Василя II (976—1025) увійшли до складу округів на чолі з катепаном або дуксом, стратиг Херсону залишався верховним правителем області до кінця XI ст. (Cheynet J.-C. Du Stratège... — Р. 193).

³² Cheynet J.-C. Du Stratège... — Р. 181—194; Oikonomidès N. L'évolution... — Р. 148—150; Ahrweiler H. Recherches... — Р. 53, 54; Treadgold W. Byzantium... — Р. 35, 36, 114, 115.

³³ Шахматов А.А. Повесть... — С. 210; Абрамович Д.А. Киево-Печерський... — С. 45.

³⁴ Константин Багрянородный. Об управлении... — С. 172, 173; Продолжатель Феофана. Жизнеописания... — С. 56, 57; Ioannus Scylitzas. Synopsis... — С. 73; Georgius Cedrenus. Synopsis. — Р. 130.

³⁵ Guillou A. La Lucanie byzantina. Etude de géographie historique // Byzantion. — 1960. — Vol. 35; reprint, in idem. Studies on Byzantine Italy. — London, 1970. — Р. 127—134.

Одержано 04.02.2002

Н.И. Храпунов

ПРЕТОРИЙ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ХЕРСОНЕ

В статье анализируется вопрос о местонахождении «претория» в Херсоне. Император Феофил (829—842) учредил в Крыму новый военно-административный округ (фему) с центром в Херсоне. В юго-восточной части города находится укрепление, ныне именуемое «цитаделью». У стен этого укрепления обнаружена надпись 1059 г., указывающая на то, что здесь существовал «преторий», ворота которого были построены наместником (стратигом) фемы.

Слово *praitorion*, по Гийу, в средние века обозначало цитадель, укрепление внутри города, центр византийской администрации.

Таким образом, анализ надписи XI в. позволяет определить, что в фемный период юго-восточная часть Херсона называлась преторием и что именно Херсон был столицей фемы. Отсюда византийская администрация осуществляла управление владениями империи в Крыму.

N.I. Khrapunov

THE PRAITORION IN MEDIEVAL CHERSON

The article analyses the question of location of the *praitorion* in Cherson. During the reign of Theophilos (829—842) the empire established a new administrative unit (*theme*) in Crimea with the capital in Cherson. In the South-Eastern part of the town locate the fortification which is called «citadel». There is an inscription of 1059 according to which the governor (*strategos*) of the *theme* built an iron gate of the *praitorion* in Cherson.

During the Middle Ages the word *hraiwrion* by Gey had defined the citadel, fortification inside of the town, a centre of the Byzantine administration.

Thus, the analysis of the 11th century inscription allows one to find how the citadel of Cherson was called during the *theme* period, and is one more evidence for the fact, that Cherson was the capital of the *theme*. From there the Byzantine administration governed of the imperial territories in Crimea.

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ НА ШЛЯХУ З ЧЕРНІГОВА ДО БІЛОЇ ВЕЖІ Й ТМУТОРОКАНІ *

У статті наведено додаткові аргументи для ототожнення городища та селища на струмку Торговиця (права притока р. Ромен у верхів'ї) з літописним Глеблем.

У IX—X ст. міжнародна торгівля у Східній Європі набула значного розмаху й відіграла помітнішу роль в економіці Русі, ніж пізніше, коли зросла питома вага місцевих ремісничих виробництв, які змогли з часом взяти на себе задоволення попиту на престижні речі, культові предмети, прикраси, зброю, спорядження вершників. Разом з тим потреба у шовкових та інших тканинах, кольорових металах і дешевших за місцеві вироби з них, у різних видах намиста, серед них — із каменів, змушувала вже в часи укріплення ранньофеодальної монархії вдатися до впорядкування зовнішньої торгівлі. Саме з часів Володимира письмові джерела повідомляють про встановлення шляху по суходолу Київ — Булгар¹, який доповнив існуючий водний по Десні, Сейму, Оці у Волгу. Певно, не останню роль у завоюванні Святославом Хозарського каганату відіграла посередницька торгівля, яка займала значне місце в економіці степової держави, адже купці платили десятину за проходження по його території². Доцільно пригадати відоме з літопису порівняння Києва з Переяславцем, яке зробив Святослав незадовго до смерті княгині Ольги.

Одним із важливих центрів міжнародної торгівлі у Хозарії був Саркел (тут не так важливо, з яким із трьох об'єктів його можна ототожнити, адже всі вони — і досліджена експедицією М.І. Артамонова фортеця, і Правобережне Цимлянське городище, і щойно відкриті залишки білокам'яних стін — знаходяться поряд)³. У майбутньому він став Білою Вежею. Протягом тривалого часу в Приазов'ї існував анклав Русі — Тмуторокань і Біла Вежа. Як свідчать письмові джерела, великий хронологічний відрізок припадає на підпорядкованість Приазов'я Чернігово-Сіверщині. Спершу це було за Мстислава (не пізніше 1010—1034 рр.), потім за Гліба й Олега Святославовичів (від 60—70-х років XI ст. до смерті останнього князя). Не випадковим виглядає й те, що вже наступного року після смерті Гориславича половці витіснили торків і печенігів у Русь, до Володимира Мономаха, а ще через рік біловежці також були змушені переселитися в лісостепові райони Лівобережжя. Саме з цим переселенням традиційно пов'язують появу міста Біла Вежа у Чернігівському Задесенні. Однак археологічні джерела дають змогу стверджувати, що Біла Вежа як населений пункт у згаданому районі існувала задовго до цього⁴. Оскільки дослідження укріплень на городищі Білої Вежі не проводили, важко сказати, коли вони з'явилися. Однак не можна виключати, що до певного часу тут існувало лише селище, а пізніше було побудовано фортецю. Динаміка розвитку цього населеного пункту може дати й відповідь на питання про те, чи два міста — у Задесенні й Приазов'ї — співіснували у часі, чи перше виросло до масштабів міста вже після 1117 р. Певною мірою це дозволило говорити й про витоки назви міста. Чернігівським археологам вдалося знайти надійні археологічні свідчення присутності у зазначеному регіоні пов'язаних з Приазов'ям груп поселення. Поряд з відомим ще за дослідженнями Д.Я. Самоквасова похованням з Гущинського некрополя було відкрито нові також в околицях Чернігова. Біля с. Березанка досліджено поховання, які орієнтуванням та специфічними рисами обряду нагадують одну з груп інгумацій Сар-

*Автори не ставлять перед собою завдання вичерпного аналізу всієї проблеми, включаючи повний історіографічний огляд.

кела — Білої Вежі. Поховання Березанки датовано кінцем XI—XII ст.⁵. У світлі нових даних слова Святослава Ольговича про засилля псаřів та половців у містах, що знаходяться в Чернігівському Задесенні й прилеглих до них (належать до часу перебування Ізяслава Давидовича на київському столі), як і тюркізми «Слова о полку Ігоревім», набувають реального змісту. Варто додати, що кочівницький прошарок серед населення Гочевського, Ніцахського, Зарічненського і Городненського археологічних комплексів був досить значним⁶, усі вони знаходяться на межах Чернігово-Сіверщини (а до середини XII ст. — Переяславщини) зі степом, водночас вони були і проміжними пунктами на шляхах із Києва у Волзьку Болгарію і до Білої Вежі й Тмуторокані відповідно. Є тут і поховання, подібні до березанківських.

На теоретичному рівні археологічної науки зазначено, що фрагментарність повідомлень письмових джерел висуває на перший план археологічні, притому саме у тих сферах, де особливо великі прогалини перших: економіки, екології, взаємодії світів та ін.⁷ Реконструкція шляхів також можлива за археологічними даними, з урахуванням свідчень письмових джерел. Проходження через Білу Вежу (Чернігівське Задесення) шляху від Липового до Чернігова, можливість зв'язку зі столицею землі по Сейму та Десні, сусідство літописного Глебля з Бахмачем (цим шляхом, через Тиницю, у 1659 р. йшла переможна армія гетьмана Виговського з кримськими татарами до Соснівки) та Батурином, де також відоме давньоруське селище, зумовили багатоваріантність маршрутів зв'язку між комплексом пам'яток біля с. Шевченкове і головним містом князівства. На схід — південний схід можна було рухатися до Зартія і Вира або до В'яжаня і Зеленого Гаю. У першому випадку був забезпечений вихід до верхів'їв Сіверського Дінця через степовий коридор, по суті, маршрутом Київ — Булгар, а в другому — через одну з приток Ворскли до Журавного, Зарічного чи Ніцахі або Хотмизька, щоб далі потрапити до Городного і просуватися в глиб степу, спершу до Сіверського Дінця, а ним — до Дону. У будь-якому з багатьох варіантів доріг до Саркела — Білої Вежі й Тмуторокані вигідніше було їхати через Глебль, оскільки інші варіанти, зокрема через Липове, подовжували дорогу від Чернігова до степу. Можна припустити, що Липове, як і Зелений Гай та Журавне, відігравали значну роль у торгівлі, були її регіональними центрами. Не виключено, що і знаменитий Іллінський ярмарок недарма функціонував у Ромнах як спадкоємець неподалік розташованого Липового.

Зв'язки Лівобережжя зі степом були особливо інтенсивними на першому етапі обігу арабських дирхемів (межа VIII—IX ст. — 833 р.), коли вони здійснювалися Хозарським шляхом, один із варіантів якого проходив Сіверським Дінцем. На другому етапі (833—900) інтенсивність зв'язків цим шляхом зменшилася, але вони не припинилися зовсім⁸. Основним став водний шлях по Десні або Сейму до Оки та Волги. Очевидно, переорієнтація шляхів, загибель городища Ново-тройцького і поява на його майданчику кремацій у великих ямах, які могли належати уграм⁹, прихід останніх у степи Північного Причорномор'я — це вияви причинно-наслідкових зв'язків, а не випадкове збігання. Дивним уявляється й існування городищ роменської культури на Сіверському Дінці, якщо вони не були пов'язані із забезпеченням торгового шляху в глиб Лівобережжя¹⁰. Зрозумілім, проте, є факт їх безпосереднього сусідства з салтівськими городищами лише за умови згоди з боку володарів каганату. Симптоматично, що час загибелі роменського Донецького городища на початку X ст. хронологічно збігається з печенізьким вторгненням у Хозарію, що спричинило остаточний занепад каганату. Розташований неподалік Верхньосалтівський археологічний комплекс існував аж до походу Святослава, а однотипний за укріпленнями Саркел став Білою Вежею. Відсутність проміжних пунктів між останнім і сіверянським Городним нагадує ситуацію на степовій ділянці за межами Русі й Волзької Болгарії по шляху Київ — Булгар¹¹. Як і попередній, він мав бути в центрі уваги влади — чи то київської, чи чернігівської і переяславської. На роздоріжжі шляху Булгар — Київ — у Липовому й Зеленому Гаї — розміщуються найбільші комплекси пам'яток, де виразно представлені матеріали XI ст. На всіх пам'ятках уздовж шляху на Саркел — Білу Вежу й Тмуторокань подібні матеріали є, притому їй у Журавному — найближчому до Липового й Зеленого Гаю, а тому його можна розгля-

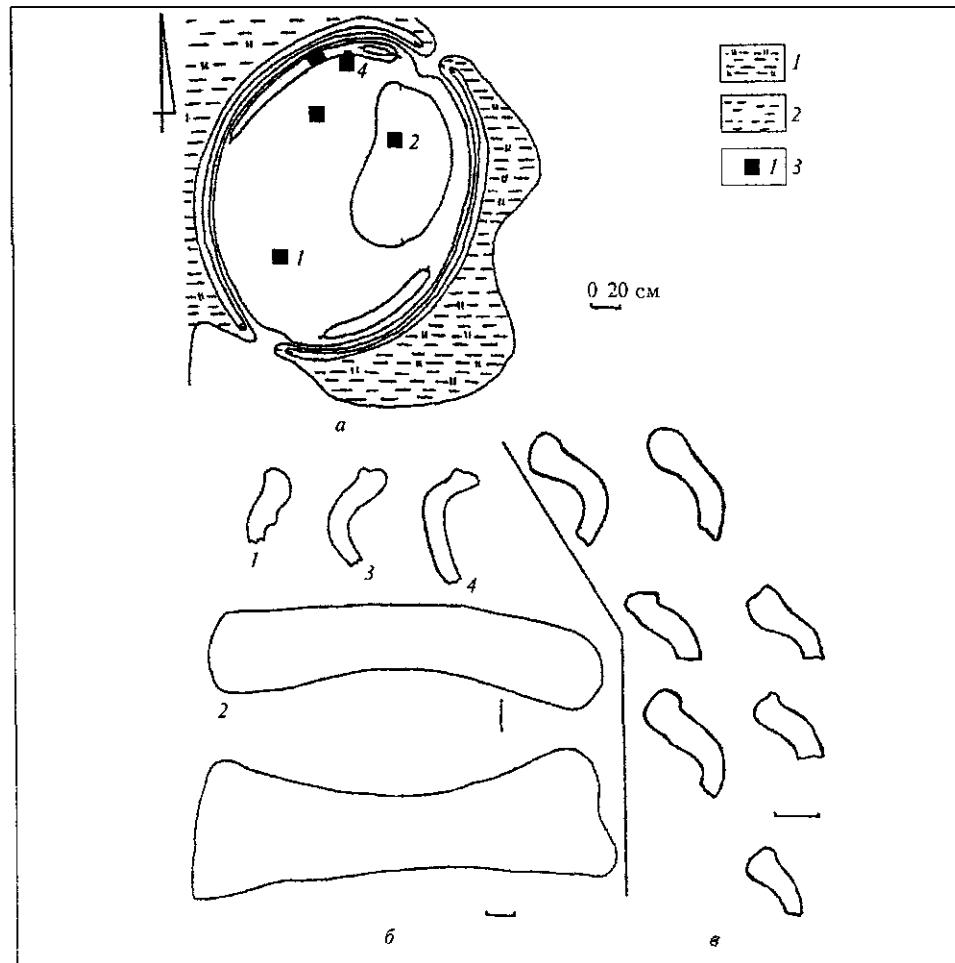

Рис. 1. План городища біля с. Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл. (за Ю.Ю. Моргуновим): а — городище: 1 — болото; 2 — вал, рів; 3 — шурф і його номер; 4 — фрагменти кераміки; б — знахідки з розкопу (1, 3, 4 — фрагменти кераміки; 2 — точильний брускок); в — знахідки із селища

дати як один із головних по дорозі на Білу Вежу. Протягом XI ст. ця територія в адміністративному плані, мабуть, підпорядкування не міняла, однак у XII ст. була аrenoю тривалої боротьби між Черніговом і Переяславом. Урешті, після смерті останнього Давидовича — Ізяслава — влада опинилася у руках Ольговичів, унаслідок чого, очевидно, й сформувалися більш-менш стабільні межі уділів у Новгород-Сіверському князівстві. Путівльський уділ охоплював саме ті території, які пролягали вздовж дороги на Тмуторокань: крім власне Путівльської і, мабуть, Глухівської волостей-сотень до уділу (волості-тисячі, які позначася їх П.П. Толочко) входили також Вирська та дві волості, що знаходилися на стадії формування — по Пслу та Ворсклі. Путівльська і дві останні волості-сотні являли собою реорганізованій поповнені гнізда роменських пам'яток, а Вирська й Глухівська утворилися на малолюдних місцях наприкінці X — кінці XI ст.¹². Освоєння територій, ешелонування оборони, підтримання зв'язків між зонами, де вже була твердою влада Києва, і сприяння торгівлі — усе це було б складно здійснити без налагодження мережі шляхів, які слід було поєднувати у добре продуману систему. Опорними пунктами на таких шляхах були міста-фортеці. На східній межі Чернігівського Задесення центральну роль відігравав комплекс пам'яток біля с. Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл.

Цей комплекс (городище й селище) розташований на мисі першої надзаплавної тераси правого берега струмка Торговиця (права притока р. Ромен) у

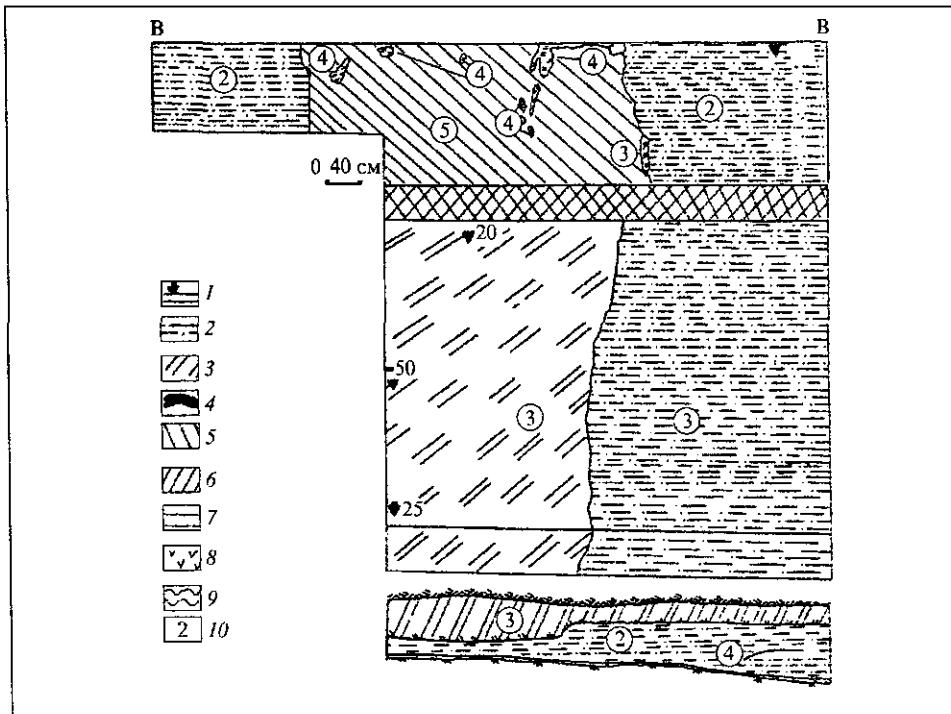

Рис. 2. Розкоп на городищі Шевченкове. Умовні позначення: 1 — дерен; 2 — чорноземоподібний супісок; 3 — передматерик; 4 — горілій ґрунт; 5 — чорноземоподібний супісок із включеннями світло-сіро-жовтуватого супіску; 6 — чорноземоподібний супісок із включеннями попелу; 7 — коричнево-сірий ґрунт; 8 — світло-сірий пухкий ґрунт; 9 — суміш чорноземоподібного супіску з коричнево-сірим ґрунтом; 10 — знахідки (номери на рисунках 2 і 3 ідентичні). Інші позначення ті самі, що і на рис. 1

верхів'ї останньої). Мис глибоко вдається у заплаву струмка, його розмір 200×300 м (захід—схід), висота над рівнем осушеного болота 0,5—1,0 м. Городище має округлу форму, його площа 2,1 га, висота над рівнем заплави 1,0—1,2 м. Майданчик городища рівний, задернований, як і укріплення, у східній частині є зниження (рис. 1). Укріплення городища збереглися найкраще у північній частині, тут висота валу понад 2 м над рівнем майданчика, ширина підошви до 18 м. Рів городища використовують для дренажу заплави. У північній і південній частинах городища є два в'їзди, очевидно, північний пробито пізніше, а південний зв'язував віддалене на 200 м у заплаву городище з корінним берегом струмка.

Городище неодноразово було обстежено археологами та краєзнавцями. найбільш масштабні розвідувальні роботи у 1972 р. було проведено Ю.Ю. Моргуновим. У 1985 р. укріплення було зруйновано на значній ділянці, про що державні органи охорони пам'яток історії та культури повідомив краєзнавець І.А. Лисий. Тоді ж пам'ятку оглянули працівники Міністерства культури України Б.М. Зверобоєв і В.М. Погорельй, у 1988 р. — співробітники республіканської областної організації УТОПІК Д.Я. Телегін і А.Я. Підопригора. На той час пошкоджена ділянка була частково задернована, але високий розріз валу досить сильно осипався внаслідок того, що він складений із супіску. Стало зрозумілим, що для припинення руйнувань укріплень унаслідок ерозії потрібно засипати цю ділянку ґрунтом, але попередньо дослідити залишки укріплень. Доцільність проведення такого дослідження підтверджив під час консультації і М.П. Кучера. У 1990 р. на пам'ятці було проведено охоронні роботи. Розбивка розкопу відбувалася за контурами руйнувань, а тому він виявився зорієнтованим за сторонами світу кутами. Поверхня на місці зруйнованих укріплень була нерівною; це спричинили наслідки роботи бульдозера і пізніша ерозія та господарська діяльність (існування стежки до водопою стада місцевого радгоспу).

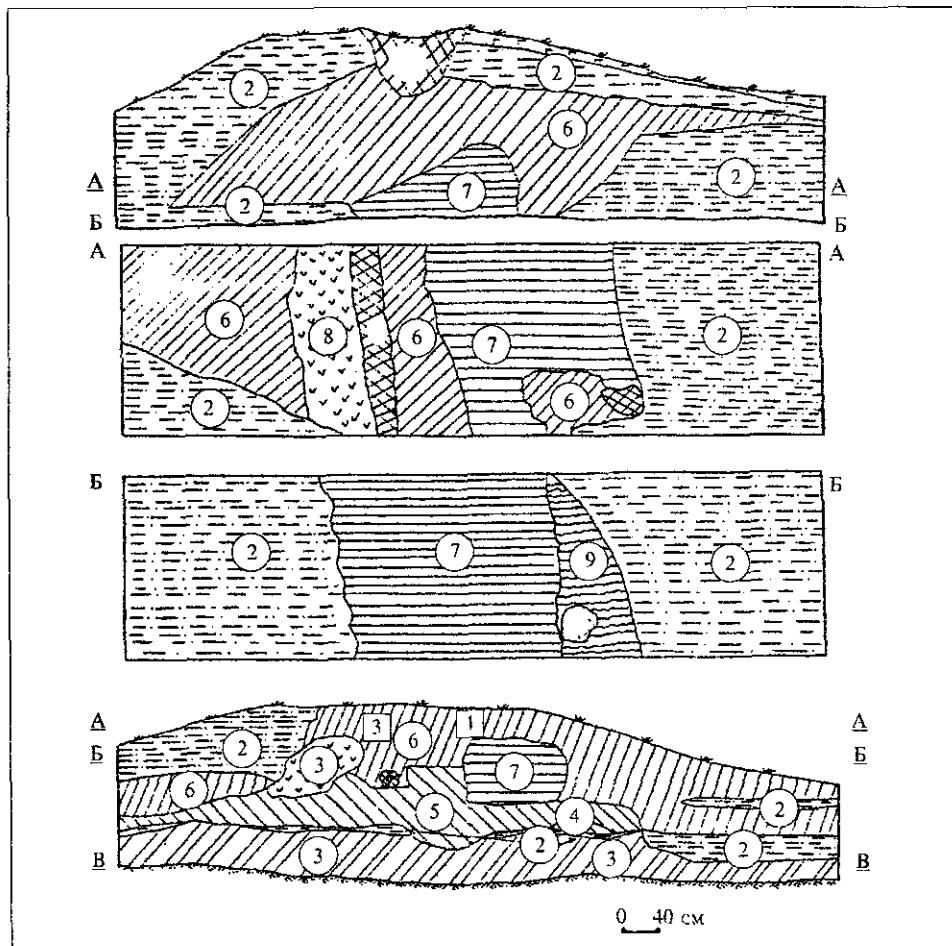

Рис. 3. Профілі і зачистки між ними на ділянці осипання валу. Умовні позначення ті самі, що і на рис. 1, 2

Площа розкопу становила близько 34 m^2 , тут не лише знімали ґрунт і проводили зачистки площині між профілями, а й фіксували профілі бровок (рис. 2). Щоб не допустити дальнього руйнування валу, яке було б неминучим у разі отримання його повного розрізу, для одержання профілю було проведено два зачищення схилу, що утворився внаслідок ерозії. Зачищення проводили через 2 м.

У кв. 3-4-В-Г-Д бульдозер завдав найбільших руйнувань пам'ятці, ніяких слідів клітей в центральній частині ділянки розкопу прослідкувати не вдалося. У південному куті розкопу вдалося виявити незначні залишки у вигляді плям на глибині 0,35—0,4 м тонкого (1,5—2,5 см) прошарку горілого ґрунту в стінці розкопу, однак важко сказати, належали вони до укріплень чи до слідів якоєсь споруди, що стояла неподалік останніх. Плями простежено на фоні чорноземоподібного супіску, що займав приблизно половину ділянки під час зачищення. Друга половина зайнята передматериком. Було прослідковано різке падіння рівня передматерика; можливо, це сталося внаслідок підчищення прилеглих до укріплень ділянок, щоб використати цей ґрунт для насипу валу. На розрізі валу такого падіння передматерикового рівня не спостерігалося.

У квадратах, що безпосередньо прилягали до першого профілю (який фіксував нижню частину валу) збереженість залишків укріплень була кращою. Траншея завширшки 1,6 м (залишилася бровка, на якій, проте, слідів укріплень не зафіксовано, напевно, унаслідок руйнувань) і 1 м у кв. 2-Д-Е під час зачищення на глибині 0,25 м (від східного кута розкопу) показала наявність плям чорного горілого ґрунту і обугленого дерева, приурочених винятково до чорноземопо-

дібного супіску із включеннями світло-сіро-жовтуватого супіску. Ці прошарки помітні також на профілі, вони перекриваються зверху шаром зазначеного ґрунту. Товщина їх відповідно 1,2—2,5 см і 0,8 м у центрі й 0,1—0,3 м по краях. Ці залишки слід пов'язувати з першими укріпленнями городища.

Другий період у функціонуванні укріплень городища пов'язують із набагато потужнішим шаром чорноземоподібного супіску із включеннями сіруватого супіску, очевидно, сильно насиченого попелом. У першому профілі зафіксовано цікаві деталі: потужний шар зазначеного ґрунту різко обривається з напільного боку, а з внутрішнього — чітко видно прямокутну пляму коричнево-сірого ґрунту. Можна припустити, що тут знаходився додатковий ряд зрубів, які підпирали оборонну стіну з внутрішнього боку. Зовнішню стіну клітей завширшки 2 м також укріпили з внутрішнього боку кліті, тут могли покласти масивні стовбури дерев. Про це свідчить пляма світло-сірого рихлого ґрунту, яка добре читається на першому профілі, а також на рівні першої зачистки у вигляді смуги. Друга зачистка виявилася менш інформативною (рис. 3). Профіль 2, який зафіксував верхню частину насипу валу, в основному підтверджує спостереження. На цій ділянці руйнування кліті відбувалося назовні, внутрішня стіна обрушилася всередину, до майданчика городища, перекривши допоміжну кліті і частково зберігшись у нахиленому положенні. Потужність шару ґрунту, з якого споруджено другу укріплення городища, досягає 1,7—1,8 м, що свідчить про міцність укріплень на той час. Розгляд цього ж профілю змушує припустити наявність і третього періоду у функціонуванні укріплень. Про це свідчить той факт, що шар чорноземоподібного супіску із включеннями попелу, з якого складаються залишки укріплень другого періоду, перекритий зверху товстим прошарком чорноземоподібного супіску. Коли б мало місце підсипання ґрунту з зовнішнього боку валу, то і характер залягання ґрунту під час руйнування зовнішньої стіни кліті був би іншим: стіна не могла б безперешкодно власті назовні, не перекривши хоча б небагато підсипаного ґрунту. Оскільки ж нижній профіль фіксує таке підсипання (його складають шар ґрунту, аналогічний за складом внутрішньому заповненню кліті, а також шар чорноземоподібного супіску загальною товщиною близько 0,8 м), а на верхньому профілі прослідковано перекривання згаданої вище підсипки розвалом кліті, то стає зрозумілим, що тут були якісь укріплення третього періоду. На жаль, наявні дані не дають змоги про них дізнатися.

Важливим є питання про датування укріплень. Під час досліджень було застосовано систему індивідуальної фіксації кожної знахідки на планах і профілях. Знахідок трапилося небагато. Це точильний брусоочок, усі поверхні якого сильно спрацьовані. Виразних фрагментів кераміки лише три. Один фрагмент знайдено в шарі ґрунту, який міг бути порушенним бульдозером, тому його треба виключити з числа датуючих речей. Два інші фрагменти належать до другого періоду існування укріплень. Їх слід датувати часом не пізніше кінця XI — першої половини XII ст. Урахувавши знахідки Ю.Ю. Моргунова, погодимося із запропонованою ним датою XII — перша половина XIII ст.¹³. Перший період функціонування укріплень почався в другій половині XI ст., укріплення третього періоду, судячи з відсутності матеріалів післямонгольського часу на городищі, також датуються до середини XIII ст.

За численними матеріалами з майданчика городища надійно обґрунтовано його датування в межах кінця X — середини XIII ст.¹⁴. Безпосередній зв'язок зазначеного комплексу пам'яток з дорогою на Тмуторокань додас аргументів на користь його ототожнення з літописним містом Глебль. А осідання в басейні Ворскли групи кочовиків, пов'язаних, очевидно, із Саркелом, дає змогу зrozуміти причини пізнішого переходу цього регіону під владу Чернігово-Сіверщини, керованої Ольговичами.

¹ Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар — Київ. Пути — связи — судьбы. — Київ, 1997. — С. 66–73.; Толочко П.П. Киевская Русь и Волжская Булгария (вместо предисловия) // Там же. — С. 4.

² Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 44–45.

³ Семенов А.И. Третий Саркел? (К истории изучения комплекса памятников хазарского времени) // Поселение: среда, культура, социум: Материалы темат. науч. конф. — СПб.:

Изд-во СПб. ун-та, 1998. — С. 122—125.; *Плетнева С.А.* Саркел и «шелковый» путь. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. — 167 с.

⁴ *Літопис Руський.* — К., 1989. — С. 67, 85, 100—101, 121—122, 125, 137, 178.; *Коваленко В.П., Ситий Ю.Н.* Летописная Белавежа (К вопросу о локализации) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 59—66.

⁵ *Воремійчик О.М., Коваленко В.П.* Грунтовий могильник XII ст. поблизу Чернігова // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 66—72.; *Покас П.М.* Антропологічні матеріали з середньовічного могильника поблизу с. Березанка Чернігівської обл. // Там само. — С. 74.

⁶ *Шинаков Е.А.* «Восточные территории» Древней Руси в конце X — начале XIII вв. (Этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 88—89.

⁷ *Клейн Л.С.* Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 127.

⁸ *Кропоткин В.В.* О топографии кладов монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне. — М.: Наука, 1978. — С. 112, 114—115, 118.

⁹ *Приймак В.В.* Ямні поховання городища Новотроїцького // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 93—100.

¹⁰ *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1962. — С. 314.; *Степи Евразии в эпоху средневековья.* — М.: Наука, 1981. — С. 64.

¹¹ *Моцк А.П., Халиков А.Х.* Указ.соч. — С. 134—136.

¹² *Приймак В.В.* Давньоруське місто Вир. — Білопілля, 1997. — С. 3—10.

¹³ *Моргунов Ю.Ю.* Два городища XI—XIII вв. на р. Ромен в Посулье // КСИА. — 1982. — С. 65.; *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские городища течения р. Ромен // КСИА. — 1983. — № 175. — С. 78—79.; *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1996. — Вып. 2. — С. 38—42.; *Приймак В.В.* Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських пам'яток Посейм'я в 1990 р. // НА ІА НАН України. — 1991. — С. 14—19, 24; Табл. 19—22; *Приймак В.В.* Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. // НА ІА НАН України. — 1993. — С. 14—19; *Белінська Л.І., Загальський В.Б., Борошнєв В.О., Нога М.П.* Розвідки в середньому Посейм'ї // СС. — № 3—4. — С. 41.

¹⁴ *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. — С. 25. — Рис. 7.

Одержано 20.04.2000

B.B. Приймак, V.A. Порядніова

НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ НА ПУТИ ИЗ ЧЕРНИГОВА ДО БЕЛОЙ ВЕЖИ И ТЬМУТОРОКАНИ

Статья посвящена публикации известного памятника — городища у с. Шевченково Конотопского р-на Сумской обл., где авторами были проведены охранно-спасательные работы. Раскопки позволили уточнить стратиграфию и хронологию городища. Авторы рассматривают это городище в контексте проблемы, связанной с торговыми магистралями Руси с югом и востоком, в частности с Тьмуторканью и Волжской Булгарией, которые поддерживали постоянные экономические связи. Сделан вывод о том, что городище можно предварительно отождествлять с Глеблем.

V.V. Pryimak, V.O. Poriadniova

THE POPULATED AREAS ON THE WAY FROM CHERNIGOV TO BILA VEZHA AND TMUTOROKAN'

The article include the publication the famous monument - the hillfort near the village of Shevchenkove, Konotop district, Sumy region, where the authors held the rescue excavations. The excavations allowed specifying the stratigraphy and chronology of the hillfort. This hillfort is considered by the authors through the context of problem about the trade mains of Rus with the South and East, and in particular with Tmutarakan' and Bulgaria on the Volga river, which established the constant economic contacts. The authors consider this hillfort to be an annalistic town of Glebl'.

До історії стародавнього виробництва

Г.О. Вознесенська,
Н.Ф. Козловська, С.А. Корецька

ПРО ТЕХНІКУ ВИГОТОВЛЕННЯ САРМАТСЬКИХ МЕЧІВ ТА КИНДЖАЛІВ ІЗ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

У статті наведено результати технологічного вивчення п'яти клинків сарматських мечів та кинджалів із колекції КДІМ.

Продукція ковальського ремесла в пам'ятках матеріальної культури сарматських племен представлена переважно мечами та кинджалами. Типологічна характеристика, хронологія та розповсюдження основних типів мечів та кинджалів давно стали об'єктом пильної уваги археологів. І тільки техніку та технологію їх виробництва до цього часу не було вивчено належним чином, тобто методами металографічного дослідження. Значною мірою ця обставина пов'язана з тим, що клинки, які добре збереглися і придатні для структурного аналізу, знаходяться в музеїчних колекціях, звідки важко отримати експонат для дослідження¹.

Опубліковано лише кілька праць, в яких розглянуто техніку виготовлення сарматських мечів та кинджалів. Зокрема, О.М. Хазанов у 1968 р. опублікував результати технологічного вивчення кинджала з с. Куліковка Саратовської обл., яке провела Г.О. Вознесенська². У 1974 р. вийшла стаття Б.О. Шрамка та його колег, де було повідомлено про детальне технологічне вивчення чотирьох сарматських мечів та кинджалів. Наслідком цього стала реконструкція технологічної схеми виготовлення клинків. Автори дійшли попереднього висновку, що виробництво зброї сарматів сприйняло і розвивало традиції скіфських попередників³.

Предмет нашого дослідження — 5 клинків мечів та кинджалів з кільцевим навершям на руків'ї і прямим перехрестям із колекції КДІМ. Усіх їх знайдено на території Середнього Подніпров'я. Цей тип мечів та кинджалів у I ст. до н. е. — I ст. н. е. був широко розповсюджений і потрапив разом із сарматськими племенами далеко на захід. Існує погляд, що означений тип клинкової зброї є найбільш одноманітним за формою, технікою виготовлення і навіть за розмірами.

Морфологічні особливості та хронологію цього типу сарматських мечів та кинджалів було детально розглянуто в працях О.М. Хазанова і О.В. Симоненка⁴.

Металографічне дослідження клинків із колекції КДІМ полягало в мікроскопічних дослідженнях проб і вимірюванні мікротвердості структурних складових. На цій самій основі проведено реконструкцію технологічних схем виготовлення клинків.

Результати дослідження такі (таблиця; рис. 1).

Ан. 1/3006, № Б 1290; АС 23628 (Васильків, Київська обл.). Шліф виготовлено на 1/2 поперечного лінзоподібного перерізу клинка. Мікроскопічне дослідження виявило на всій поверхні шліфа феритну структуру з різною величиною зерна: від дрібного до крупного (№ 7—2 за стандартною восьмибаловою шкалою зернистості). Дрібні зерна фериту відмічено переважно в поверхневому шарі шліфа. Мікротвердість фериту 100—122 кг/мм². На тій частині шліфа, яка є серединою загального перерізу клинка, відмічено феритно-перлітну структуру, мікротвердість якої 151—170 кг/мм². Метал досить чистий щодо неметалевих включень: шлаків мало, вони дрібні; іноді спостерігаються ланцюжком у напрямку кування.

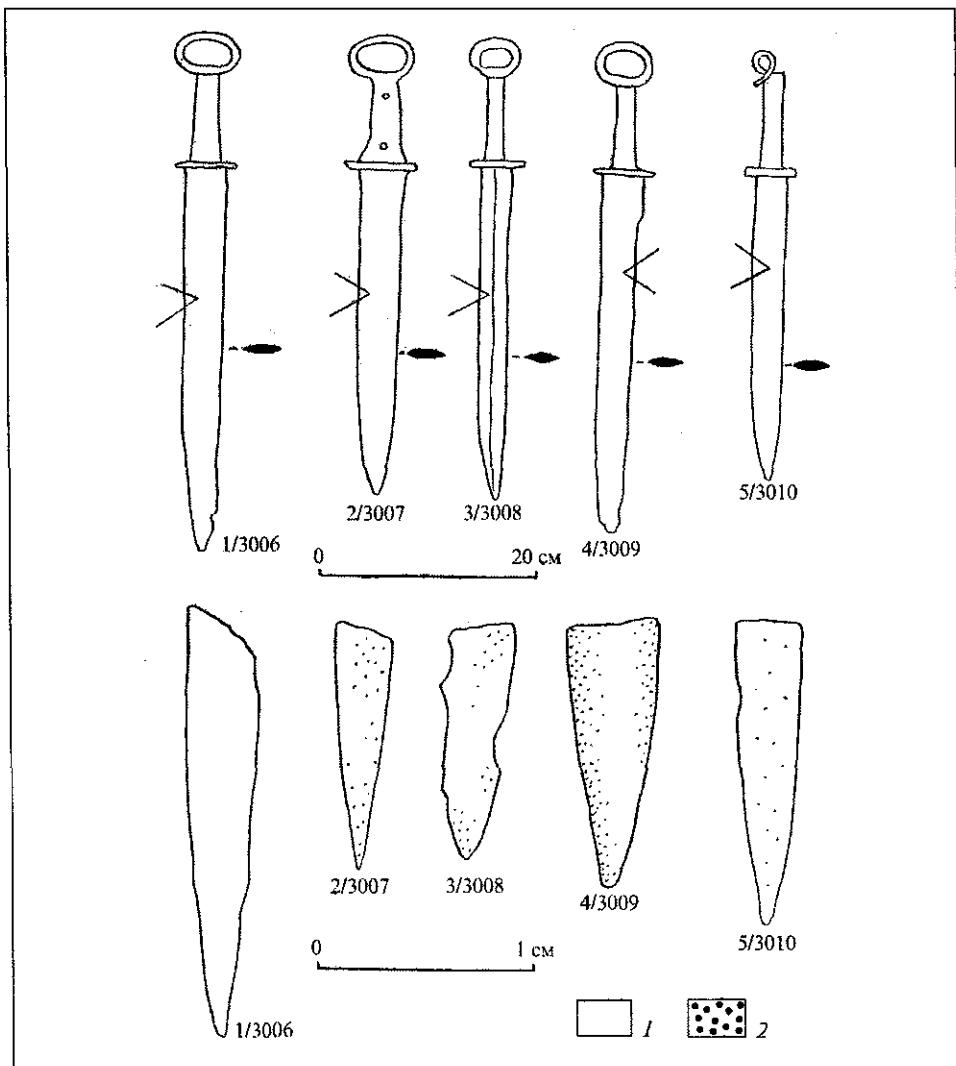

Рис. 1. Технологічні схеми виготовлення клинків сарматських мечів (номери аналізів відповідають номерам технологічних схем): 1 — залізо; 2 — сталь відпалена

Розміри мечів і кінджалів, знайдених на території Середнього Подніпров'я

Паспорт	Номер аналізу				
	1/3006	2/3007	3/3008	4/3009	5/3010
Загальна довжина	48	42,6	42,5	46	40
Довжина клинка	36	30,2	31,2	33,7	29
Ширина клинка біля перехрестя	4,2	4,5	2,5	4	3,2
Довжина перехрестя	5,3	5,8	3,8	5,7	4,2
Довжина руків'я з кільцевим навершям	11,6	11,6	10,9	12	10,5
Довжина руків'я без навершя	7,5	8,2	7,5	8	6,7
Ширина металевого стрижня біля перехрестя	2,5	4,6	1,4	2,6	1,4
Ширина металевого стрижня руків'я біля кільцевого навершя	1,9	1,9	1	1,6	1,4

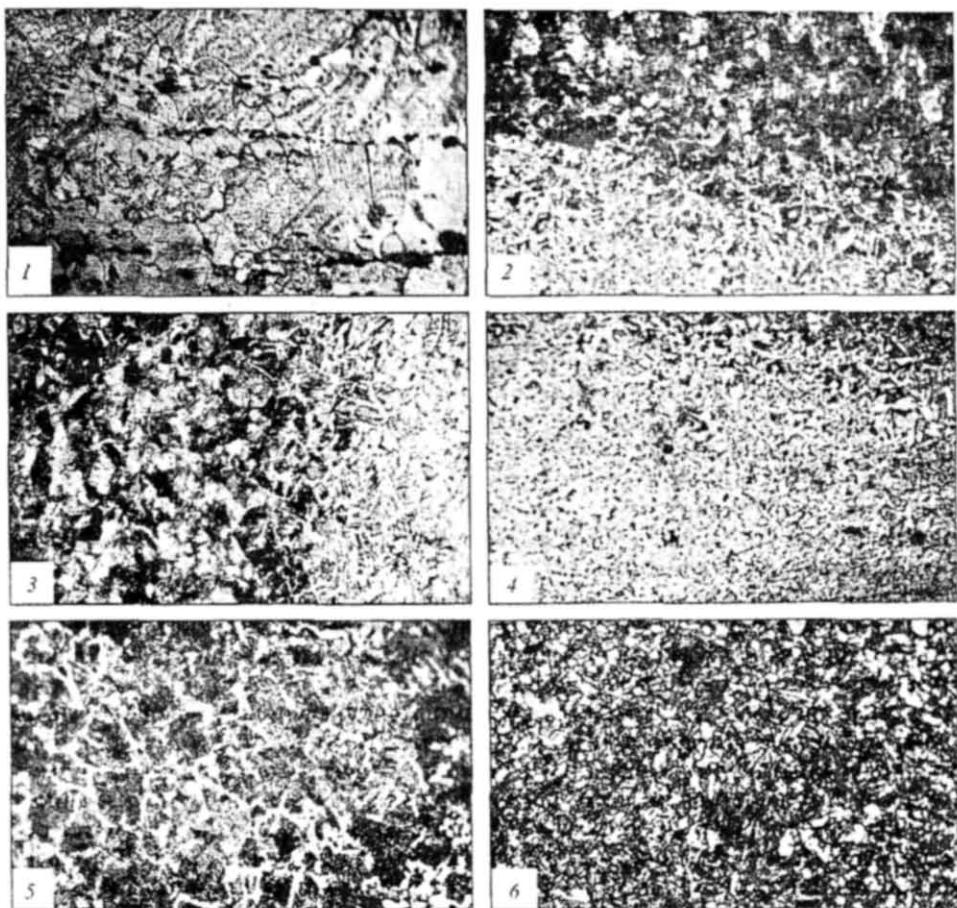

Рис. 2. Мікроструктури клинків сарматських мечів: 1 — ан. 3006; 2 — ан. 3009; 3 — ан. 3007; 4 — ан. 3009; 5 — ан. 3008; 6 — ан. 3010; збільшення: ан. 1—4 — 70, ан. 5, 6 — 200

Клинок викувано з кричного заліза зі слідами незначного первинного навуглецовування. Заготівку різновідно проковано, поверхню клинка дороблено ретельним легким куванням.

Ан. 2/3007, № Б 208, 5878 (Курилівка, Київська обл.). Шліф виготовлено на 1/2 поперечного лінзоподібного перерізу клинка. На поверхні шліфа виявлено дрібнозернисту феритно-перлітну структуру з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю: від 0,1—0,3 до 0,7—0,8 %. Деякі ділянки чисто феритні. Мікротвердість фериту 143—160, перліту — 21 кг/мм². Шлакових включень у металі небагато.

Клинок викувано з сирцевої сталі з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю. Ковальська робота відзначається ретельністю. Температурний режим кування вибрано оптимальний.

Ан. 3/3008, № Б 1288 (із колекції Бобринського). Мікроскопічне дослідження S поперечного ромбоподібного перерізу клинка виявило на поверхні шліфа дрібнозернисту феритно-перлітну структуру з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю (від 0,1 до 0,7 %). Деякі ділянки чисто феритні. Мікротвердість фериту 135—160, перліту — 221—254 кг/мм². Шлакові включення дрібні, їх небагато.

Клинок викувано з сирцевої сталі з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю. Метал кували у правильному температурному режимі, техніка виконання ковальських робіт висока.

Ан. 4/3009, № Б 1291, 21967 (Березінці, Таращанський р-н Київської обл.). Шліф виготовлено на 1/2 поперечного лінзоподібного перерізу клинка. Під час мікроскопічного дослідження на поверхні шліфа виявлено дрібнозернисту

феритно-перлітну структуру. З одного боку клиноподібного шліфа у його поверхневому шарі відзначено характерне для процесу вторинної цементації зменшення вмісту вуглецю: від 0,7—0,5 до 0,1—0,2 % до центру клинка (рис. 2, 4). З другого боку цементаційний шар зберігся гірше, але його характерність не викликає сумнівів (рис. 2, 2). Перліт має сфероїдизовану поверхню (сорбітоподібний характер), структура дрібнодисперсна. Мікротвердість перліту 274—383, фериту — 128—193 кг/мм². Шлакових включень мало.

Смугу-заготовку для виковування клинка зброй піддавали двобічній цементації навуглєцьовування. Під час остаточного виковування клинка під час нагрівання та різnobічного і ретельного кування відбулося подрібнення зерна (звичайно крупного безпосередньо після цементації). Сфероїдизовані форма перліту і підвищення мікротвердості структури могли бути пов'язані з остиганням клинка після кування на відкритому повітрі.

Ан. 5/3010, № Б 1286. Шліф виготовлено на 1/2 поперечного лінзоподібного перерізу клинка. Мікроскопічне дослідження виявило на більшій частині його поверхні дрібнозернисту структуру фериту зі слідами перліту. Мікротвердість фериту 160—181 кг/мм². У центрі клиноподібного шліфа, близче до однієї з його поверхонь, зафіковано зону дрібнозернистої феритно-перлітної структури. Перліт має сорбітоподібний характер. Мікротвердість 193—254 кг/мм². Шлакових включень у металі мало, вони дрібні.

Клинок зброй викувано з кричного заліза, подекуди дещо навуглєцьована сфероїдизовані форма перліту свідчить про те, що можливе остигання предмета після кування відбувалося на відкритому повітрі. Якість попередньої обробки заготовки та відковування виробу висока.

Отже, проведені дослідження дають змогу дійти висновку, що клинки мечів було виготовлено за прийомами вільного ковалського кування зі смуг кричного заліза, які мали сліди незначного первинного навуглєцьовування, або зі смуг сирцевої сталі з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю. Аналіз клинка № 4/3009 дає змогу стверджувати, що сарматські ковалі (у крайньому разі в середньосарматський час) використовували операцію вторинної цементації (навуглєцьовування) заготовки для поліпшення робочих якостей клинків. Свідомого застосування термічної обробки клинків зафіксувати не вдалося. Сфероїдизовані форма перліту в сталі може свідчити про досить швидке остигання поковки, яке відбувалося на відкритому повітрі.

Крім результатів наших досліджень, опубліковано дані структурного вивчення трьох клинків мечів з кільцевим навершям на руків'ї (згадані праці О.М. Хазанова та Б.О. Шрамка). Меч із с. Куликівка також викувано зі смуги-заготовки, яку було піддано вторинній крізняй цементації. Про те, що цементували не сам виріб, а заготовку, свідчать дрібнозерниста структура та досить однорідний вміст і розподіл вуглецю (0,6—0,7 %) у навуглєцьованій частині смуги.

Досліджені групою Б.О. Шрамка два клинки мечів з кільцевим навершям мають технологію виготовлення зовсім іншу, ніж шість описаних вище. Автори дійшли висновку, що клинки виготовлено за складною і цілеспрямованою технологічною схемою із застосуванням зварювання смуг низько- та високонавуглєцьованої сталі. В одному разі (меч із Середнього Подніпров'я, з колекції КДІМ) клинок двошаровий: наварювання високонавуглєцьованої пластини сталі на низьконавуглєцьовану; в іншому (меч із хут. 8 Березня Сумської обл.), Ахтирський краєзнавчий музей, — клинок тришаровий: у центрі — смуга високонавуглєцьованої заєвтектоїдної сталі, по боках — смуги високонавуглєцьованої доєвтектоїдної сталі. На думку дослідників, ковалі діяли «... за добре відомою технологічною схемою виготовлення мечів зі зварними клинками із заліза і сталі». Виходячи з того що два клинки мечів більш ранніх типів, досліджені ними, виготовлено за найпростішою технологічною схемою, автори вважають, що можна говорити про поступовий прогресивний розвиток ремесла із виготовлення зброї сарматів і про відчутний вплив на нього скіфського ковалського виробництва³.

На жаль, подані в публікації фотографії мікро- та макроструктур клинків (ідеться про мечі з кільцевим навершям) примушують вагатися щодо такого однозначного тлумачення технології їх виготовлення.

На рисунку технологічних схем виготовлення клинка автори зобразили чіткі зварювальні шви, але ніде у тексті про них не згадали і на мікрофотографії ці шви також не прослідковуються. Розташування темних та світлих смуг, які видно на макрошлифі (рис. 2), зовсім не є критерієм зварювання металів, різних за складом. Крім того, і особливо це стосується тришарового клинка з хут. 8 Березня, не можна говорити про технологічну цілеспрямованість у цьому виробі, тому що стародавній майстер не мав уявлення про вміст вуглецю у зварюваних сталевих смугах. Якість та характер металу він визначав за його твердістю. Твердість смуг у клинку така, що практично не відчутина під час емпіричного визначення (за мікроскопічного вимірювання мікротвердість становить 270—290 і 210—230 кг/мм² у різних смугах).

Загалом можна говорити про відпрацьовану схему виготовлення виробів, основою технології яких є конструктивне зварювання різних за складом металів (тут заліза зі сталлю), лише тоді, коли є переконання в тому, що стародавній коваль чітко знов, у чому полягає основна перевага сталі над залізом. А вона полягає у здатності тільки сталі сприймати гартування, завдяки якому твердість її різко зростає. Поки що загартовування, і взагалі термооброблення, у сарматських виробах не зафіксовано. Серед скіфської ковалської продукції термічно оброблені (загартовані) вироби трапляються, але дуже рідко.

Вважаємо, що мечі, про які йдеється у статті Б.О. Шрамка, у кращому разі треба розглядати як пакетні, а зварювання смуг до блока — для виготовлення заготовки потрібної товщини.

Не виключено, що тут неоднорідність будови клинка пов'язана з процесом вторинного навуглецовування, але ми не наполягаємо на цьому, оскільки не маємо змоги дослідити самі проби.

Отже, стає зрозуміло, що у складній проблемі розвитку ковалського виробництва в сарматів і навіть в окремому питанні про технологію розвитку клинкової зброї зроблено, як і раніше, тільки перші кроки. З яким рівнем техніки обробки заліза і сталі прийшли сармати на правий берег Дніпра, чи сприйняли вони досвід своїх попередників-скіфів, чи самі істотно вплинули на поступовий розвиток ковалського виробництва наступних поселенців — на ці питання дадуть відповідь подальші дослідження.

¹ Автори статті щиро вдячні співробітникам КДІМ за можливість отримати проби для металографічного аналізу.

² Хазанов А.М. Сарматский кинжал из Саратовского музея // СА. — 1968. — № 1. — С. 249—250.

³ Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Степанская Р.Б., Фомин Л.Д. К вопросу о технике изготовления сарматских мечей и кинжалов // СА. — 1974. — № 1. — С. 181—190.

⁴ Хазанов А.М. Сарматские мечи с кольцевым навершием // СА. — 1967. — № 2. — С. 169—180.

⁵ Симоненко А.В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — Киев, 1981. — С. 52—69; Симоненко А.В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — Киев, 1984. — С. 129—147.

Одержано 10.12.1997

Г.А. Вознесенская, Н.Ф. Козловская, С.А. Корецкая

О ТЕХНИКЕ ИЗГОТОВЛЕНИЯ САРМАТСКИХ МЕЧЕЙ И КИНЖАЛОВ ИЗ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Авторы исследовали 5 клинков мечей и кинжалов с кольцевыми навершиями на рукояти и прямым перекрестием из коллекции КГИМ. Все они найдены на территории Среднего Поднепровья и датируются I в. до н. э. На основе металлографических исследований проведена реконструкция технологических схем изготовления клинков. В итоге можно заключить, что клинки мечей были изготовлены приемами свободной кузнецкой ковки из полос кричного железа, которые имели следы незначительной первичной науглероженности, или из полос сырцовой стали с неравномерным содержанием и распределением углерода. Анализ клинка из с. Березинцы позволяет утверждать, что сарматские кузнецы, по крайней мере

в среднесарматское время, использовали операцию вторичной цементации заготовки с целью улучшения качества клинка.

Критически относясь к выводам Б.А. Шрамко и его коллег, которые исследовали 4 сарматских клинка, авторы статьи считают, что только дальнейшие исследования позволят ответить на вопрос о путях формирования производственных традиций кузнечного производства сарматов.

G.A. Voznesenskaya, N. F. Kozlovskaya, S. A. Koretskaya

ON THE TECHNOLOGY OF MANUFACTURE OF THE SARMATIAN SWORDS AND DAGGERS FROM THE MIDDLE DNIEPER TERRITORY

The authors have analyzed five blades of the swords and daggers with the circled tops of the handles and with the straight cross from the collection of Kiev National Historical Museum. All of them are found on the territory of the Middle Dnieper territory and are dated to the 1st-century BC – the 1st-century AD. On the grounds of the metallographical investigations, the reconstruction of the technological schemes of blade manufacturing was made. Consequently, a conclusion may be done that the blades of swords were manufactured by the methods of free smithery either from the lines of bloom iron, which had been slightly primarily carbonated, or from the lines of raw steel with the uneven contents and distribution of carbonate. The analysis of the blade from the village of Berezintsy allows to confirm that the Sarmatian blacksmiths at least at the Middle Sarmatian phase used the operation of secondary cementation of the half-manufactured product, aiming to improve the working qualities of the blade.

Being critical towards the conclusions of B.A. Shramko and his colleagues, who had analyzed four Sarmatian blades, the authors of the article consider that only the further investigations will manage to solve the problem of the ways of forming the manufacturing traditions of the Sarmatian smithery.

С.А. Горбаненко

ЗЕРНОТЕРКИ ВОЛИНЦЕВСЬКО-РОМЕНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті розглядають відомі нині зернотерки волинцевсько-роменського періоду. Наведено показники та деякі розрахунки їх продуктивності.

Дослідженням знарядь переробки врожаю в науковій літературі приділено загалом достатньо велику увагу. Так, М.О. Пономарьов видав монографію з історії техніки борошномельного та круп'яного виробництва, в якій подано значний обсяг археологічного та етнографічного матеріалу. Дослідник розглянув зернотерки, знайдені в тому числі й на території сучасної України, від трипільських часів до початку I тис. н. е.¹.

В археологічній, етнографічній та технічній літературі було розроблено класифікацію зернотерок². За способом роботи виділяють одно- або дворучні зернотерки, якими працювали відповідно однією або двома руками³. З виникненням зернотерок їх використовували для подрібнення продуктів рослинного походження, а також для переробки злаків на крупу та борошно. Зернотерки складалися з двох каменів — нижнього, на який насыпали зерно, і верхнього (куранта, або розтирача), яким обробляли зерно. В одноручних зернотерках ку-

ранти — це невеликі заокруглені камінці діаметром 5—15 см, зручні для захоплення однією рукою. У дворучних зернотерках курантами слугували більші камені завдовжки 15—25 см, зручні для захоплення двома руками, що мали, як правило, одну робочу грань (рис. 1). Імовірно, варто погодитися з думкою Ю.О. Краснова, що дворучні зернотерки виникли пізніше одноручних; не викликає сумніву, що вони були продуктивнішими⁴. В археологічній літературі існує чимало повідомлень про використання зернотерок від часу виникнення землеробства. Так, достеменно відомо, що їх використовували за часів існування трипільської культури⁵ та пізніше. У матеріалах скіфської культури дослідники знаходять безліч зернотерок⁶. Надалі, під час існування зарубинецької культури, зернотерки також були у широкому вжитку⁷. Рідко, але трапляються вони і на пам'ятках черняхівської культури⁸. У зв'язку з тим що в черняхівських матеріалах такі знахідки поодинокі, вважають, що зернотерки могли використовувати не за призначенням.

За останніми даними, час використання зернотерок на теренах сучасної України можна продовжити до періоду існування волинцевської та роменської культур⁹.

Наприклад, нижній камінь зернотерки волинцевсько-роменського періоду було знайдено у 1950 р. під час досліджень поблизу с. Волинцево (Сумська обл.) у заповненні приміщення житлового призначення № 1 (розкопки Д.Т. Березовця)¹⁰. Проте І.І. Ляпушкін категорично зарахував цю зернотерку до матеріалів скіфського часу, зазначивши, що такі знаряддя праці не характерні для слов'янських матеріалів VIII—Х ст.¹¹. Це твердження було зумовлене тим, що на той час була відома лише одна зернотерка, яку можна було б датувати кінцем I тис. н. е.

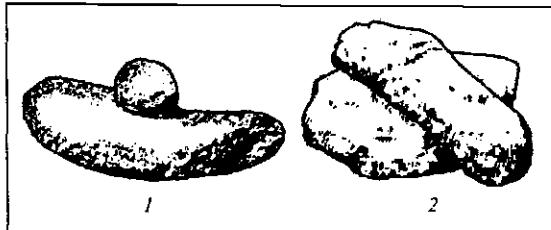
Як показав час та спеціальні дослідження із зазначеної теми¹², думка І.І. Ляпушкіна була помилковою: зернотерки співіснують на слов'янських пам'ятках із жорнами, хоч і не викликає сумніву їх другорядна, допоміжна роль. На підтвердження цього можна також навести приклад з матеріалів із суміжних територій — боршівської культури, де зернотерки також трапляються разом з ручними ротаційними жорнами. Автор монографії, дослідник боршівської культури, вважає, що це не збіг обставин, а свідчення того, що слов'яни наприкінці I тис. н. е. у домашньому господарстві використовували зернотерки для повсякденних потреб¹³.

Підлягає сумніву твердження, що зернотерки під час співіснування з ручними ротаційними жорнами використовували якимось іншим чином — не за призначенням¹⁴. Велика кількість загаданого матеріалу на Битицькому городищі¹⁵ та переважання зернотерок над жорнами в матеріалах Мокнечанського городища змушують погодитися з тим, що зернотерки використовували саме для переробки врожаю. Імовірно, ними не перемелювали зерно на борошно, як робили раніше, а використовували лише для виготовлення крупи.

Також сумнівним відається припущення, висловлене Ю.О. Красновим, що дворучні зернотерки були своєрідною перехідною формою від одноручних зернотерок до жорен¹⁶. Таке припущення є виправданим лише у тому разі, якщо мати на увазі механічну заміну зазначених типів.

Загалом варто визнати, що зернотерок волинцевсько-роменського періоду, відомих із публікацій в археологічній літературі, небагато. До них належить уже згадана зернотерка із поселення поблизу с. Волинцево, з Опішнянського, Мокнечанського та Битицького городищ. Окрім того, знахідка курантів трьох зернотерок відома з матеріалів городища Курган-Азак колочинської культури¹⁷ (рис. 2).

Найбільш цінним є матеріал з останніх двох городищ волинцевсько-роменського періоду. Наприклад, на городищі Мокнеч за час польових сезонів 1999—2001 рр. було знайдено два фрагменти ручних ротаційних жорен, шість фрагментів

Rис. 1. Види зернотерок: 1 — одноручна (за М.О. Пономаревим); 2 — дворучна (за С.П. Пачковою)

викликав сумнів, що вони були продуктивнішими⁴. В археологічній літературі існує чимало повідомлень про використання зернотерок від часу виникнення землеробства. Так, достеменно відомо, що їх використовували за часів існування трипільської культури⁵ та пізніше. У матеріалах скіфської культури дослідники знаходять безліч зернотерок⁶. Надалі, під час існування зарубинецької культури, зернотерки також були у широкому вжитку⁷. Рідко, але трапляються вони і на пам'ятках черняхівської культури⁸. У зв'язку з тим що в черняхівських матеріалах такі знахідки поодинокі, вважають, що зернотерки могли використовувати не за призначенням.

За останніми даними, час використання зернотерок на теренах сучасної України можна продовжити до періоду існування волинцевської та роменської культур⁹.

Наприклад, нижній камінь зернотерки волинцевсько-роменського періоду було знайдено у 1950 р. під час досліджень поблизу с. Волинцево (Сумська обл.) у заповненні приміщення житлового призначення № 1 (розкопки Д.Т. Березовця)¹⁰. Проте І.І. Ляпушкін категорично зарахував цю зернотерку до матеріалів скіфського часу, зазначивши, що такі знаряддя праці не характерні для слов'янських матеріалів VIII—Х ст.¹¹. Це твердження було зумовлене тим, що на той час була відома лише одна зернотерка, яку можна було б датувати кінцем I тис. н. е.

Як показав час та спеціальні дослідження із зазначеної теми¹², думка І.І. Ляпушкіна була помилковою: зернотерки співіснують на слов'янських пам'ятках із жорнами, хоч і не викликає сумніву їх другорядна, допоміжна роль. На підтвердження цього можна також навести приклад з матеріалів із суміжних територій — боршівської культури, де зернотерки також трапляються разом з ручними ротаційними жорнами. Автор монографії, дослідник боршівської культури, вважає, що це не збіг обставин, а свідчення того, що слов'яни наприкінці I тис. н. е. у домашньому господарстві використовували зернотерки для повсякденних потреб¹³.

Підлягає сумніву твердження, що зернотерки під час співіснування з ручними ротаційними жорнами використовували якимось іншим чином — не за призначенням¹⁴. Велика кількість загаданого матеріалу на Битицькому городищі¹⁵ та переважання зернотерок над жорнами в матеріалах Мокнечанського городища змушують погодитися з тим, що зернотерки використовували саме для переробки врожаю. Імовірно, ними не перемелювали зерно на борошно, як робили раніше, а використовували лише для виготовлення крупи.

Також сумнівним відається припущення, висловлене Ю.О. Красновим, що дворучні зернотерки були своєрідною перехідною формою від одноручних зернотерок до жорен¹⁶. Таке припущення є виправданим лише у тому разі, якщо мати на увазі механічну заміну зазначених типів.

Загалом варто визнати, що зернотерок волинцевсько-роменського періоду, відомих із публікацій в археологічній літературі, небагато. До них належить уже згадана зернотерка із поселення поблизу с. Волинцево, з Опішнянського, Мокнечанського та Битицького городищ. Окрім того, знахідка курантів трьох зернотерок відома з матеріалів городища Курган-Азак колочинської культури¹⁷ (рис. 2).

Найбільш цінним є матеріал з останніх двох городищ волинцевсько-роменського періоду. Наприклад, на городищі Мокнеч за час польових сезонів 1999—2001 рр. було знайдено два фрагменти ручних ротаційних жорен, шість фрагментів

зернотерок та кам'яний товкач (табл. 1)¹⁸. На Битицькому городищі протягом 1985—1991 рр. було знайдено близько 10 фрагментів зернотерок у розкопах 2, 3, 46, 6а та 6б (табл. 2). Практично всі вони походять з приміщень житлового та господарського призначення, що майже виключає можливість випадкового потрапляння зернотерок, тим більше в такій кількості, у зазначені комплекси з більш ранніх культурних нашарувань.

Для аналізу розповсюдженості зернотерок варто також навести дані щодо співвідношення кількості пам'яток, на яких було знайдено жорна, і пам'яток із зернотерками. Нині відомо близько 10 пам'яток волинецько-роменського періоду, де було виявлено ручні ротаційні жорна¹⁹. Отже, співвідношення пам'яток зі знахідками жорен і пам'яток із зернотерками також свідчить про високу їмовірність використання зернотерок.

Як зазначають дослідники, знаряддя переробки врожаю виготовляли із доступного матеріалу, не надаючи особливої переваги тим чи іншим гірським породам²⁰. Таке твердження, правильне для характеристики використуваної сировини під час виготовлення жорен, неприпустиме для характеристики зернотерок. Жорна дійсно могли виготовляти з найрізноманітніших гірських порід, що майже не впливало на якість переробки продуктів харчування. Під час роботи легкими ручними ротаційними жорнами простір між нижнім каменем та бігуном можна було регулювати за допомогою рухомого «веретина», відповідно впливаючи у такий спосіб на якість розмелювання продуктів урожаю. Okрім того, простір, що існував між жорновими каменями, запобігав тертию цих каменів між собою і, таким чином, зменшував зношуваність знарядь переробки врожаю та потрапляння неорганічних речовин у перероблювані продукти харчування.

Зернотерки виготовляли з різних гірських порід. Проте під час вибору матеріалу для виготовлення зернотерки люди, імовірно, керувалися двома обставинами: по-перше, наявністю матеріалу неподалік від місця проживання, а по-друге, властивостями цього матеріалу. Для зернотерок майже завжди використовували тверді породи: граніт, кварцит, гнейс, граніогнейс та ін. Адже під час використання зернотерок їх робочі поверхні, на відміну від жорен, знаходяться в безпосередньому щільному контакті, що в разі використання нетвердих порід призводило б до швидкого зношування та значного погіршення якості перероблюваних продуктів харчування.

Зернотерки виготовляли з урахуванням анатомічної будови руки. На підтвердження цього можна навести опис розтирача зернотерки, знайденої в 2001 р. на Більському городищі. Експериментальним шляхом автор установив, що розтирач було розраховано для роботи правою рукою. Із внутрішньої сторони (зі сторони долоні) курант був майже заокруглений настільки, що щільно лягав у

Таблиця 1. Знахідки знарядь переробки врожаю з Мокначанського городища, розкоп V

Рік	Інв. №	Знахідка
1999	138	Фрагмент кварцитового жорна
1999	160	Те саме
1999	196	Фрагмент кварцитової зернотерки
2000	246	Фрагмент зернотерки
2000	247	Фрагмент кварцитової зернотерки
2000	265	Те саме
2000	332	»
2000	361	»
2000	362	Кам'яний товкач

Таблиця 2. Зернотерки, знайдені на Битицькому городищі

Рік	Місце	Знаряддя
1985	р. 3, п. 6	Розтирач
1986	р. 2, я. 3	»
1986	р. 46, п. 12	2 фрагменти зернотерок
1986	р. 46, п. 20	Розтирач
1987	р. 6а, я. 10	»
1988	р. 6б, п. 35	Фрагмент зернотерки
1988	р. 6б, п. 41	Розтирач
1989	р. 6б, п. 47	2 зернотерки
1990	р. 6б, п. 51	Зернотерки, розтирач

П р и м і т к и: р. — розкоп; я. — яма; п. — приміщення.

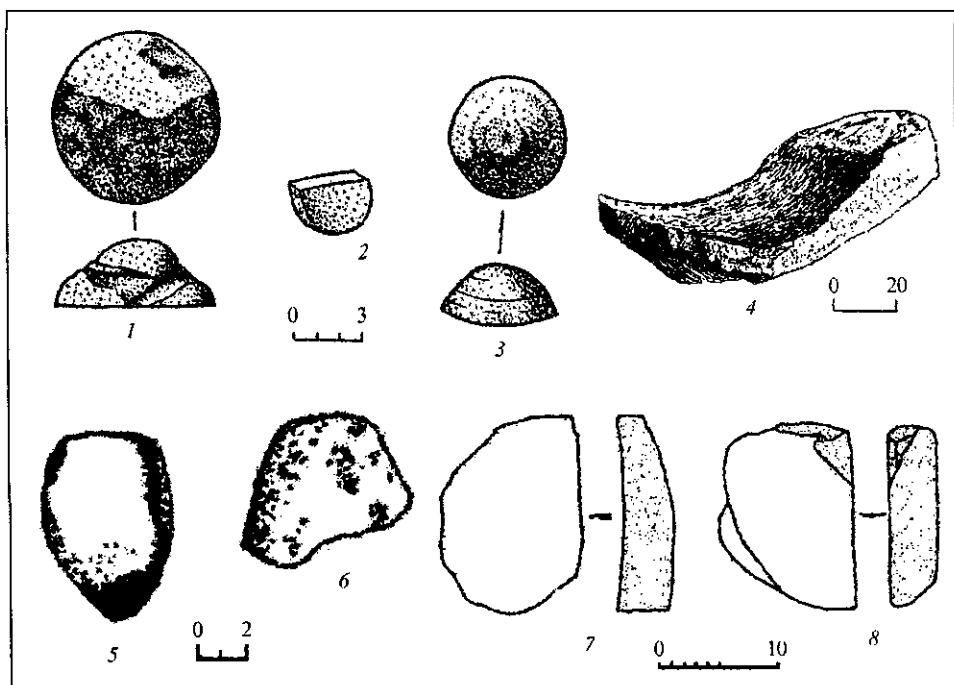

Рис. 2. Слов'янські зернотерки: 1—3 — Курган-Азак (за О.В. Сухобоковим, 1975); 4 — Путівль (за Д.Т. Березовцем, 1952); 5, 6 — Битиця; 7—8 — Мохнач. 1—3, 5, 6 — розтирачі; 4, 7, 8 — нижні камені

заглиблення долоні, яке збільшувалося за рахунок напівзігнутого положення кисті руки. На зовнішній стороні верхнього каменя (з боку пальців) було передбачено площинку з невеликим заглибленням, розраховану на чотири пальці, за винятком великого, для якого було зроблено окреме заглиблення, розташоване приблизно під кутом 120° до вже описаного. Отже, розтирач було виготовлено з урахуванням анатомічної будови кисті правої руки, завдяки чому ним було зручно працювати. За описами та малюнками розтирачі слов'янських зернотерок також мають зручну для роботи конструкцію.

У науковій літературі наведено показники продуктивності зернотерок. На жаль, нам невідомі такі розрахунки щодо власне слов'янських знарядь переробки врожаю. Утім зважаючи на те, що зернотерки не зазнавали принципових змін у своїй конструкції за весь період їх існування, видається цілком можливим навести такі показники розрахунків продуктивності зернотерок інших періодів, а також застосувати етнографічні матеріали.

Серед учених немає одностайності щодо продуктивності зернотерок. Так, Г.Б. Федоров повідомляє, що жорна були в 3—4 рази продуктивнішими від зернотерок²¹. С.В. Кисельов, спираючись на етнографічні джерела, стверджував, що навіть добра зернотерка за умови абсолютно сухого зерна дає змогу отримати не більше 10—12 кг борошна за 12 годин праці²², що у разі перерахунку на сім'ю, наприклад, із 10—12 осіб за умов уживання в їжу лише продуктів рослинного походження має становити один день (12 годин). Проте якщо врахувати, що зернотерки для виготовлення борошна навряд чи могли застосовувати при існуванні ручних ротаційних жорен, а отже використовували їх лише для виготовлення крупи, то час, витрачений на переробку продуктів землеробства, скоро-чується приблизно вдвічі. Також слід враховувати те, що в їжу слов'яни вживають продукти не лише землеробства, а й тваринництва, бортництва, полювання та рибної ловлі. Тому можна стверджувати, що крупи, виготовлені із зернових, становили не більше однієї третини денного раціону слов'ян, що загалом підтверджується етнографічними джерелами²³. З урахуванням цих даних підготовка крупи на сім'ю з 10—12 осіб могла забирати приблизно 2 год за добу.

Інші свідчення подано А.О. Моруженко та З.В. Янушевич: за їхніми розрахунками, що ґрунтуються на експерименті, попередньо замочене на 10 годин пшено (1 кг) можна розтерти до однорідної маси (тіста) за 15 хв. Таким чином, щоб розмолоти 8—10 кг зерна, потрібного для денного раціону сім'ї з 10—12 осіб, слід затратити 2,5—2 години праці²⁴; якщо ж раціон слов'ян складався з рослинної їжі лише на одну третину, то час приготування просяної крупи зменшується до 1 години.

У цьому випадку варто врахувати те, що пшено (просо, очищене від плівок) уже фактично є кроупою, майже підготовленою до вживання, і тому не потребує ретельної переробки.

Спираючись на етнографічні джерела, Л.П. Потапов приводить зовсім інші свідчення. Так, за його спостереженнями для виготовлення 2—2,5 кг борошна на дворучній зернотерці розміром (45—55) × (20—25) см люди племен Північного Алтаю витрачають один день праці²⁵. На противагу цьому можна згадати дані, наведені Г.Дж. Кларком із посиланням на експеримент, проведений А.Дж. Річардсом. Він стверджує, що на зернотерці, за описом та макетом подібній тим, які використовували північноалтайські племена, приготування борошна на одну сім'ю займало, імовірно, близько 1 години за день²⁶.

На жаль, ані свідчення Л.П. Потапова, ані приклад, наведений Г.Дж. Кларком, не можуть бути враховані. Л.П. Потапов разом з уже відомими даними наводить також свідчення продуктивності ручних ротаційних жорен: за день на них можна змолоти до 8 кг зерна²⁷. Однак такі низькі показники як для продуктивності зернотерок, так і для ефективності застосування жорен не підтверджено іншими дослідами. Дані ж, наведені Г.Дж. Кларком, багато в чому втрачають свою інформативну цінність через їх нечіткість. Адже, окрім часу роботи, не зазначено конкретно, на скільки осіб вистачить продуктів переробки врожаю або яку кількість зерна можна переробити.

На знайденому в Більську знарядді праці, як уже зазначалося, було проведено експеримент з розтирання злакових²⁸. Для цього було взято пшеницю, яку широко культивували слов'яни²⁹ і яка відома з матеріалів пам'яток, де знайшли зернотерки.

Для проведення експерименту було відібрано кілька проб по 50 г. У середньому кожну з таких проб до стану крупи потрібно було розтирати 1—2 рази протягом 10 хв; щоб отримати борошно, зернівки треба було розтирати 3—4 рази, на що витрачалося удвічі більше часу — приблизно 20 хв. Основні розрахунки витрат часу на приготування крупи та борошна для різної кількості осіб подано в табл. 3.

Отже, процес підготовки зернівок до вживання в їжу на згаданій зернотерці займав досить багато часу. Однак якщо враховувати, що їжа рослинного походження могла становити приблизно третину денного раціону людей волинцевсько-роменського періоду, то, відповідно, час, потрібний на розтирання злаків, зменшується приблизно втрічі і має становити близько 1 години для підготовки крупи на одну особу (і так далі).

Загалом наведені вище дані не суперечать одне одному, а швидше, взаємо доповнюють. Слід лише зауважити, що результат прямо залежить від того матеріалу, що розтирається, від консистенції, до якої його треба довести, а також від площин робочих частин нижнього каменя та розтирача.

Отже, жорна дійсно співіснували з менш прогресивними знаряддями переробки врожаю — зернотерками, але, ймовірно, поступово витіснили їх. Такий висновок підтверджується зіставленням кількості знайдених на Битицькому городищі жорен та зернотерок. Залежно від розмірів та форми продуктивність цих зна-

Таблиця 3. Продуктивність «більської» зернотерки

Кількість осіб	Кількість зерна, кг	тис. ккал	Час роботи, хв	
			Крупа	Борошно
1	1 *	3,5 *	200	400
3	3	10,5	600	1200
6	6	21	1200	2400
12	12	42	2400	4800

* За даними праці [30].

рядъ праці коливається в доволі значних рамках. Однак здебільшого переробка продуктів харчування рослинного походження до стану крупи займала, усупереч широко розповсюдженій думці, не так уже й багато часу. Цілком логічно припустити використання зернотерок для щоденних незначних потреб сім'ї, тоді як легкі ручні ротаційні жорна могли використовувати для суттєвих переробок продуктів землеробства на борошно. Тому можна впевнено говорити, що зернотерки могли використовувати, незважаючи на наявність жорен.

- ¹ Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупыяного производства. — М.: Заготиздат, 1955. — Ч. 1. — 132 с.
- ² Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА. — 1971. — № 174. — С. 83.; Пономарев Н.А. История техники... — С. 17—19.
- ³ Краснов Ю.А. Раннее земледелие ... — С. 83.
- ⁴ Там же. — С. 83—85.
- ⁵ Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 312.
- ⁶ Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — Киев; Краков, 2001. — С. 110. — Рис. 80—82; Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — Киев, 1961. — С. 88—89. — Рис. 59—60; Гаврилюк Н.А., Пашкевич Г.А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов конца V—IV вв. до н. э. // СА. — 1991. — С. 58. — Рис. 4, 1, 2, 4; Крушељницька Л.І. Черноліська культура Середнього Придніпров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). — Львів, 1998. — Фото 20; Шрамко Б.А. Бельське городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 87. — Рис. 36, та ін.
- ⁷ Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974. — С. 41—42.
- ⁸ Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964. — С. 83; Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — С. 123; Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — С. 90.
- ⁹ Сухобоков О.В., Юрченко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995. — С. 27; Березовець Д.Т. Дослідження на території Путівльського району Сумської обл. // АП УРСР. — 1952. — № 3. — С. 247; Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-І // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності, культурі. — Переяслав-Хмельницький, 2001 (у друку).
- ¹⁰ Березовець Д.Т. Зазн. праця. — С. 247.
- ¹¹ Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VII — первая половина XI в.) // МИА. — 1968. — № 152. — С. 138.
- ¹² Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.; Минасян Р.С. Раннеславянский хозяйственно-бытовой инвентарь в лесной зоне Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1980. — С. 9.
- ¹³ Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 67; Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995. — С. 40—41.
- ¹⁴ Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава... — С. 102.
- ¹⁵ Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Зазн. праця.
- ¹⁶ Краснов Ю.А. Указ. соч. — С. 84.
- ¹⁷ Сухобоков О.В. Славянское Днепровское Левобережье (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975. — С. 88—89.
- ¹⁸ Горбаненко С.А. Про землеробство жителів Мохначанського городища (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнарод. наук. конф. 17—18 травня 2002 р. Секція «Археологія». — Луганськ, 2002. — С. 70—71.
- ¹⁹ Підрахунки носять попередній характер.
- ²⁰ Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава... — С. 103.
- ²¹ Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА. — 1960. — № 89. — С. 106.
- ²² Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири // МИА. — 1949. — № 9. — С. 320.
- ²³ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — С. 25—57 та ін.
- ²⁴ Моруженко А.А., Янушевич З.В. Новые данные о развитии земледельческого хозяйства на поселениях VII—III вв. до н. э. в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — С. 137.

²⁶ Потапов Л.П. Разложение родового строя у племен Северного Алтая. I. Материальное производство // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 128. — С. 78.

²⁶ Кларк Г.Дж. Доисторическая Европа: Экон. очерк. — М., 1953. — С. 120.

²⁷ Потапов Л.П. Указ. соч.

²⁸ Принагідно автор висловлює щиру вдячність О.Б. Супруненку та І.М. Кулатовій за надану можливість працювати з відповідними матеріалами.

²⁹ Сухобоков О.В. Славянское Днепровское Левобережье... — С. 88—89; Шрамко Б.А. Хорошевское городище // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 58; Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — М., 1958. — № 74. — С. 69—150; Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.: Каталог II. — К., 1991. — С. 14—16; Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дис. ... д-ра биол. наук в форме научного доклада. — К., 1992. — С. 33—34; Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков // Максимова Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 133; Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хутора Монастырек // Использование методов естественных наук в археологии. — Киев, 1978. — С. 86—96; Горбаненко С.А. Зазн. праця. — С. 66—69.; Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—Х ст. // Археологія. — 1982. — № 42. — С. 46—54; Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // СА. — 1992. — № 1. — С. 208—210; Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 40—51.

³⁰ Розрахунки взято: Томашевский А.П., Гаврилухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-1. — К., 1992. — С. 27.

Одержано 12.12.2001

С.А. Горбаненко

ЗЕРНОТЕРКИ ВОЛЫНЦЕВСКО-РОМЕНСКОГО ПЕРИОДА

В статье рассмотрены зернотерки волынцевско-роменского периода. Сделаны выводы о том, что зернотерки в конце I тыс. н. э. использовались в быту наравне с более продуктивными легкими ручными ротационными жерновами, хотя постепенно и вытеснялись ими. Вероятно, зернотерки применялись для незначительных ежедневных потребностей семьи, в то время как жернова — для переработки продуктов земледелия на муку.

S.A. Gorbanenko

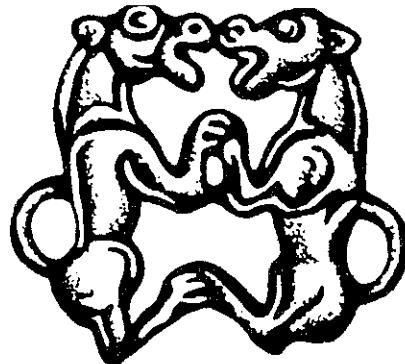
QUERNS OF THE VOLYNTSEVSKO-ROMENSKIY PERIOD

The querns of the Volyntsevsko-Romenskiy period are considered in the article. The conclusions have been done, that at the end of the I millennium AD the querns coexisted with the more productive light rotary hand-millstones, though they were gradually ejected by the latter. The querns could have been used for the secondary everyday family needs, while the millstones could have been used for the significant flour-grinding needs.

Дискусії

И.Е. Сафонов

О РЕКОНСТРУКЦИЯХ КАЛЕНДАРНЫХ СИСТЕМ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЙ СТЕПИ И ЛЕСОСТЕПИ ЭПОХИ БРОНЗЫ

В статье предложен критический анализ существующих реконструкций календарных систем населения Восточной Европы в эпоху бронзы. Особое внимание уделено освещению этого вопроса в книгах Н.А. Чмыхова и Ю.А. Шилова.

На рубеже 1980—1990-х годов заметно возрос интерес к сюжетам, связанным с культовой и астрально-календарной символикой орнаментов. Причиной послужило накопление источниковой базы — появление новых данных об истории развития естественнонаучных представлений у людей прошлого. Основной смысл заключается в том, что в орнаменте отражены определенные календарные представления или сам орнамент — это календарь.

Начало направления заложили работы Б.А. Рыбакова. Анализируя сосуды черняховской культуры (Лепесовка, Малаешты, Ромашки) и опираясь прежде всего на соотношение количества элементов орнамента (12, 7 и др.) и их идеографического изображения, ученый пришел к выводу о функционировании данных сосудов в качестве своеобразных календарей, использовавшихся в период новогодних святок для гаданий¹. Несколько позже подобным образом Б.А. Рыбаков интерпретировал и северокавказский сосуд VIII—VII вв. до н. э. Ключевым было предположение о связи 12 элементов орнамента с 12 месяцами в году, встречающихся, по его мнению, на ритуальных сосудах в различных семантических обозначениях начиная с эпохи бронзы и заканчивая средневековьем².

После публикации этих статей вышел в свет цикл работ по сходной проблематике, преимущественно украинских археологов, применительно к эпохе бронзы. В 1979 г. В.П. Андриенко сопоставил изображение на сосуде из Владимиировка (10 элементов) с аграрным календарем срубной общности, связав его с так называемым календарем Ромула³. И.Ф. Ковалева также выделяет группу календарной керамики в срубной культуре, связанной с аграрным культом⁴. Земледельческий календарь зафиксирован В.Н. Корпусовой и С.Н. Ляшко на сосуде из погребения катакомбной культуры кургана 8 у с. Филатовка в Крыму. Орнаментальная композиция, состоящая из четырех треугольников, могла обозначать четыре солнечные фазы (весна, лето, осень, зима)⁵. Солнечный календарь реконструирован и В.В. Никитиным на одном из миниатюрных острореберных сосудиков Пепкинского кургана. В основу календаря был положен троллический год из 365 суток⁶. Во всех перечисленных случаях речь идет о календарях, имеющих солнечную ориентацию.

В.В. Отрощенко при изучении материалов из кургана срубной культуры у с. Юбилейное (Поднепровье) обратил внимание на 13 разнообразно заполненных ромбов на одном из сосудов, соответствующих, по его мнению, 13 месяцам лунного года. Элементы лунного счисления времени отмечены им и на костяных деталях плетки, происходящей из того же погребения⁷. Помимо этого, Ю.В. Балакин, А.И. Петров и А.Я. Труфанов обнаружили лунный календарь и

астральную символику, выраженную солярными и лунарными символами, в орнаменте керамики Еловского II могильника (андроновская культура)⁸.

Календарная символика встречается не только на сосудах, но и в росписях гробниц. С.А. Дворянинов прослеживает ее на Нальчикской подкурганной гробнице, у сел Староселье и Великодолинское. Роспись гробниц, выложенных каменными плитами, представлена черточками и линиями. Наиболее часто встречаются числовые группировки из 7, 14, 28, 336 насечек или линий, что позволяет говорить автору о преимущественно лунном счислении времени. Число 336 раскладывается им как 24×14 , что означает количество дней, когда наблюдается луна. Оно же лежит и в основе лунного года при разных образующих его сочетаниях⁹.

Нетрудно заметить, что большинство примеров, хронологически ограниченных эпохой бронзы, относится к срубной культурно-исторической общности. Наверное, это вызвано тем обстоятельством, что орнаментация ее керамики помимо преобладающей геометричности зачастую представлена различного рода знаками, символами, «письменами», большинство из которых, даже в отрыве от орнаментальной композиции, составляет отдельный сюжет для исследования. Очевидна их определенная смысловая нагрузка, что, впрочем, неоднократно подчеркивалось исследователями¹⁰. Орнамент других культур (в первую очередь катакомбной и абаевской) как-то менее привлекался для анализа и интерпретации с этой точкой зрения.

Вследствие того что анализируется, а потом интерпретируется незначительное количество сосудов (обычно один-два), т. е. выборка не репрезентативная¹¹, имеет место огромный разброс в типах календарей, их продолжительности, системах счисления времени. Поэтому не идет речь об изучении какой бы то ни было календарной системы и заключения подчас носят интуитивный характер. Пожалуй, только Н.А. Чмыхов, а вслед за ним Ю.А. Шилов предприняли более или менее целенаправленную попытку выявить и систематизировать закономерности отражения календарной символики в орнаменте.

Н.А. Чмыхов, занимавшийся проблемами отражения в орнаменте космогонических представлений, сделал заслуживающие дальнейшей разработки наблюдения: в орнаменте воплощено важнейшее для человека представление о движении мира; результатом систематизации представлений о времени стал календарь; календарная система связана с мифологией и отражает стихийно-диалектическое восприятие мира; каждый символ орнамента может нести в себе целый ряд смысловых нагрузок, что позволяет человеку выразить необходимый комплекс понятий ограниченным числом знаков, и др.¹². В дальнейшем Н.А. Чмыхов несколько сузил изучение календарной основы орнамента до ее солнечно-зодиакальных особенностей. Он предложил новый метод определения хронологии памятника в абсолютных (изотопных) датах на основании соотношения определенного количества элементов орнамента с числом зодиакальных созвездий между точками равноденствий и солнцестояний¹³. Однако при этом Н.А. Чмыхов допустил ошибку, поскольку в своих исследованиях отталкивался от современного понятия Зодиака, не учитывая динамики происхождения зодиакальных созвездий.

Современный Зодиак — греческая традиция. Знакомство с ним приписывают Энопидесу Хиосскому (ок. 430 г. до н. э.), хотя несомненен факт появления 12 знаков из вавилонской астрономии¹⁴. В самой Вавилонии такое деление было проведено только в Нововавилонский период, по крайней мере, достаточно точно установлено, что около 450 г. до н. э. при Артаксерксе I круг движения Солнца по эклиптике уже был разделен на 12 частей по 30 градусов каждый¹⁵. В более древнем периоде выделялось еще 18 созвездий (к известным 12 зодиакальным созвездиям добавлялись еще 6: Орион, Персей, Плеяды и др.). Причем первоначально существовали различные вариации: к примеру, знак Тельца мог обозначаться двумя именами в равной мере¹⁶. Звездный каталог *mul APIN*, из которого почерпнуты эти сведения, датируется по последним данным ок. 2300 г. до н. э.¹⁷.

Это означает, что фактически на протяжении всего бронзового века (конец III — начало I тыс. до н. э.) понятия о Зодиаке в Месопотамии не было, а тем более у населения восточноевропейской степи и лесостепи. О. Нейгебауэр отмечал,

что это понятие было введено «... только чисто из математических соображений... Зодиак вряд ли когда-либо был более чем математической идеализацией, нужной и используемой исключительно для вычислений»¹⁸. Сомневаюсь, чтобы катаомбные или срубные племена были более сведущи в астрономии, чем вавилонские жрецы, имевшие не только длительный опыт систематических наблюдений, но и глубокие математические познания, обусловленные развитием государства.

Кстати, Ю.А. Шилов достаточно часто обращается к наследию Н.А. Чмыхова, считая последнего наиболее сведущим в астрономии отечественным археологом¹⁹. Более того, свою трактовку календарной символики он зачастую объясняет с позиции зодиакального метода датирования²⁰. Но в отличие от Н.А. Чмыхова, Ю.А. Шилов не подкрепляет свое изучение календарных систем массовым археологическим источником. Первоначально он ограничился исследованием орнаментации на кеми-обинских гробницах (как обычно — несколько памятников), интерпретируя ее знаковую систему как своеобразный лунный календарь (354 дня в году и 11 дополнительных для согласования с солнечным годом)²¹. Наибольшей силы концепция Ю.А. Шилова относительно календарей древности достигает в книгах «Космические тайны курганов» и «Праордина ариев: история, обряды и мифы». Ю.А. Шилов по сравнению с его предшественником в гораздо большей степени допускает грубейшие ошибки, неточности, неточное цитирование и толкование литературы.

Проиллюстрирую изложенное примером из монографии Ю.А. Шилова «Праордина ариев. История, обряды, мифы» (Киев, 1995). В этой книге содержится толкование орнамента на сосудах эпохи энеолита — бронзы (таблица).

Календарные системы эпохи бронзы по Ю.А. Шилову

Куль-тура	Памятник	Сочетание элементов	Интерпретация	Стр.
Ямная	Каменная могила, 1/3	12 + 1; 6 + 1	Количество месяцев полно-го лунного годового цикла, месяцев благоприятного полуходия	440
	Каменная могила, пл. 4	11 + 11 + (5 × 3)	11-месячный годовой цикл	440
	Высокое, 19/6	11(5 + 2 + 1 + 1 + 2)	11-месячный «аттический» календарь	452—453
Ката-комбная	Бурлацкое, 3/4	3 × 4; 4	Месяцы солнечного годового цикла, времена года	445
	Богачевка, 10/7	7, 4, 4 + 4	4-, 8- и 11-частные майские календари	446
	Богдановка, 7/2	11	11-месячный «аттический» календарь	452—453
	Пелагеевский, п. 12	9	Половина лет сароса	455
	Макеевка, 3/16	7 + 1; 6 + 1; 11 + 1	Солнечно-зодиакальный календарь	458
	Привольное, 1/16	(6 × 3) + 1 = 19; 7	Продолжительность сароса	459
	Балабинский I, мог. 34/6	21; 6	21-частный солнечный год	464
Срубная	Малая Белозерка, 1/6	9 + 3	Календарный вегетативный период	465
	Перещепино I, 1/2	11	11-месячный «майский» календарь	465, 467
	Артемовск, 1/1	5 + 4 = 9	Вегетативный период сева озимых и яровых	466
	Лузановка, 7/7	5 + 6 = 11	Вегетативный цикл озимых	466
	Владимировка, 1/1	6; 12	Вегетативный календарь	466, 468

Обращает на сеяя внимание тот факт, что в оольшинстве случаев Ю.А. Шилов интерпретирует сочетания элементов орнамента с точки зрения 11-месячного «майского» календаря, по мнению автора, наиболее распространенного в Древней Греции и потому еще иногда называемого им «аттическим» календарем. Определенным образом календарь связан с вегетативным периодом произрастания культурных растений.

Ю.А. Шилов ссылается при этом на работу А.Ф. Лосева «Античная мифология в ее историческом развитии»²². Но А.Ф. Лосев никогда не писал в цитируемой книге об 11-месячном календаре. Исследуя зарождение и развитие культа Аполлона, он упоминал лишь о месяцах, посвященных этому богу. Так, начало года приходилось на первое полнолуние после летнего солнцестояния, т. е. приблизительно на июль. Первые четыре месяца — с начала июля по вторую половину ноября — считались месяцами Аполлона. Далее следовали четыре зимних месяца (вторая половина ноября — конец марта), затем еще два посвящались Артемиде (март—май) и лишь со второй половины мая следовал еще один месяц Аполлона. Всего таких месяцев было в году пять²³. Действительно, в итоге получается, что перечислено 11 месяцев, но при более внимательном прочтении обнаруживается лакуна до летнего солнцестояния величиной как раз в целый месяц. Ю.А. Шилов почему-то не учитывает этого факта, как, впрочем, и того, что культ Аполлона реализовывал идею вечного возвращения к жизни, и именно такой аспект интересовал прежде всего А.Ф. Лосева-исследователя²⁴. Более того, связанная со светом природа бога отражалась в разделении года на 12 месяцев и на 7- или 10-дневные недели. Ему посвящались 7-е и 20-е число каждого месяца. Не знаю, почему Ю.А. Шилов не заметил несколько ранее написанного этого замечания А.Ф. Лосева в той же книге²⁵, а также в работе Э. Бикермана, которую он неоднократно цитирует и которая наиболее полно освещает ситуацию с календарными представлениями Древней Греции²⁶.

Точно также 11 знаков на позднеямном сосуде из погребения 6 кургана 19 у с. Высокое не могут символизировать братьев Адитьев²⁷. В ведийской период их всего было 7—8 (соотносились с днями недельного цикла), а позднее, уже во второй половине I тыс. до н. э., в послеведийское время, становится 12, по числу месяцев в году. Промежуточных форм не было²⁸.

И в земледельческой направленности календаря также отмечаются неточности. Как показывают данные палеоботаники, в эпоху бронзы на территории Украины и Молдавии в посевах преобладали полба-двузернянка и просо²⁹. Вегетативный период этих растений достаточно короткий: он не превышал 3 мес для пшеницы-двузернянки (*Triticum dicoccum*), как, впрочем, и для других ее видов³⁰. Небольшой вегетационный период имеет и просо (тоже около 3 мес)³¹. Указанное не согласуется с 5—6 мес вегетации «майского» календаря Ю.А. Шилова³². Да и основой хозяйства ямной, кеми-обинской, катакомбной и срубной культур (именно на эти материалы в большей степени опирается Ю.А. Шилов) было все же не земледелие, а пастушеское скотоводство.

Такие, на первый взгляд, мелкие неточности впоследствии приводят к грубым просчетам и сводят на нет любые построения.

Причина здесь кроется, на мой взгляд, в подходе Ю.А. Шилова к анализу археологического источника. Исследователь полностью отвергает возможность статистических методов в изучении как духовной культуры в целом, так и семантики орнамента в частности³³. Причем когда Ю.А. Шилов указывает на невозможность решения проблем изучения духовной культуры с помощью ЭВМ и статистических методов, он ссылается на с. 4 из работы Э. Бикермана: «ведь даже в календарях первобытных и древних народов, по признанию наиболее авторитетного исследователя их Э. Бикермана, заключены подчас такие «причу́ды» магических представлений, что с ними не справляются современные логика и математика»³⁴. Самое интересное, что указанная страница пустая! По всей видимости, Ю.А. Шилов хотел процитировать следующее: «календарь — это такая вещь, которую не в силах объяснить ни логика, ни астрономия»³⁵. Однако это касается только проблемы определения даты начала существования египетского календаря, а не магии или, тем более, математики.

Но Ю.А. Шилов, вооруженный методами «семантики» и «психоанализа»,

которые он считает наиболее результативными «для выяснения духовных представлений»³⁶, приходит к выводу, что около середины III тыс. до н. э. произошло вытеснение лунного и утверждение солнечного календаря, носившее общеевропейский характер³⁷. Он не приводит источников, послуживших основанием для столь серьезного заявления.

Как результат в реконструкциях Ю.А. Шилова можно встретить не только 11-месячный «аттический» календарь, но и лунный, различные типы солнечных (связанный с саросом, зодиакальный, 21-частный и т. д.). Эти календари состоят из различных сочетаний элементов орнамента на сосудах: упомянуты числа 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 18, 21 (табл. 1). Причем первые пять чисел в приведенной подборке имеют примерно одинаковую частоту употребления. Простор для интуитивной комбинаторики весьма широк.

Исследования, проведенные с помощью статистических методов показывают: лунное счисление времени в бронзовом веке доминировало над солнечным³⁸. И это вполне понятно, поскольку для степных скотоводов, не имевших развитой системы фиксации астрономических явлений, луна с ее регулярными сменами фаз представляла собой естественные «часы». Корректировки были необходимы только для согласования разницы между тропическим и лунным годом, что легко было сделать один раз в году.

Ю.А. Шилов предлагает ограничиться чистой интуицией. Видимо, никто не будет отрицать значительной роли интуиции в творчестве исследователя. Но и абсолютизировать ее не стоит. Результатом может стать подгонка материалов под «интуитивную» концепцию, появившуюся в целом в угоду времени.

Одна из характерных черт нашего времени — возросший интерес современников к астрологии, магии и другим оккультным наукам, а также, по меткому выражению М.Ю. Видейко, — к «здоровым сенсациям»³⁹. Но одно дело, когда подобный интерес удовлетворяется за счет бульварной литературы, к которой мало кто относится серьезно, другое — когда различного рода домыслы, не подкрепленные реальным фактическим материалом, появляются на страницах статей, монографий и выдаются за последнее слово в науке. К сожалению, подобными недостатками грешит монография Ю.А. Шилова «Прадорина ариев. История, обряды, мифы», в частности его реконструкция древних календарных систем.

¹ Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян // СА. — 1962. — № 4. — С. 71 сл.

² Рыбаков Б.А. Календарный фриз северокавказского сосуда VII—VII вв. до н. э. // Кавказ и Восточная Европа в древности. — М., 1973. — С. 159.

³ Андрющенко В.П. О семантике орнамента сосуда из Владимировки // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. — Донецк, 1979. — С. 70.

⁴ Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск, 1989. — С. 63.

⁵ Корпусова В.Н., Ляшко С.Н. Катаомбное погребение с пшеницей в Крыму // СА. — 1990. — № 3. — С. 171—174.

⁶ Никитин В.В. Погребальный обряд как источник для реконструкции древнейшего мировоззрения // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны: Тез. докл. конф. — Липецк, 1992. — С. 120—130.

⁷ Отрощенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА. — 1986. — № 3. — С. 230.

⁸ Балакин Ю.В., Петров А.И., Труфанов А.Я. Астральные знаки и их словесное содержание (по материалам керамических орнаментов Еловского II могильника) // Искусство и фольклор народов Западной Сибири. — Томск, 1984. — С. 23 сл.

⁹ Даорянинов С.А. Энеолитические календари на юге европейской части СССР // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. — Киев, 1980.

¹⁰ Гольмстен В.В. Орнаментация керамики родового общества // Труды отдела истории первобытной культуры Гос. Эрмитажа. — Л., 1941. — Т. 1. — С. 7; Буров Г.М. К вопросу о загадочных знаках на сосудах срубной культуры // Древние культуры Поволжья и Приуралья. — Куйбышев, 1978. — Т. 221; Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 176; Отрощенко В.В. Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры // СА. — 1974. — № 4; Формозов А.А., Отрощенко В.В. К проблеме пись-

менности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // *Studia Praehistorica*. — Sofia, 1988. — Т. 9.

¹¹ Сафонов И.Е. Числовая символика орнамента: вопросы методики исследования // Информ. бюл. ассоциации «История и компьютер». — М., 1996. — № 17. — С. 108. — (Тез. докл., IV конф. АИК).

¹² Чмыхов Н.А. К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики // Некоторые вопросы истории Украины. — Киев, 1977. — С. 30—31.

¹³ Чмыхов Н.А. Принцип зодиакального (астрономического) датирования в археологии // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 16—19; Чмыхов Н.А. Истоки язычества Руси. — Киев, 1990. — С. 229 сл.

¹⁴ Паникук А. История астрономии. — М., 1966. — С. 117.

¹⁵ Ван-дер-Варден Б. Пробуждающаяся наука. II. Рождение астрономии. — М., 1991. — С. 137; Нейгебауэр О. Точные науки в древности. — М., 1968. — С. 111.

¹⁶ Ван-дер-Варден Б. Указ. соч. — С. 90.

¹⁷ Там же. — С. 349—350; Гурштейн А.А. Реконструкция происхождения зодиакальных созвездий // На рубежах познания Вселенной. — М., 1992. — С. 52. — (Истор.-астрон. исследования. — 1991. — XXIII).

¹⁸ Нейгебауэр О. Указ. соч. — С. 111.

¹⁹ Шилов Ю.А. Праордина ариев. История, обряды, мифы. — Киев, 1995. — С. 435.

²⁰ Шилов Ю.А. Космические тайны курганов. — М., 1990. — С. 80—81, 168—169; Шилов Ю.А. Мифы о «космических странниках» и календарная служба Евразии V—I тыс. до н. э. // На рубежах познания Вселенной. — М., 1992. — С. 293 (Истор.-астрон. исследования. — 1991. — XXIII); Шилов Ю.А. Праордина ариев... — С. 458, 464.

²¹ Шилов Ю.А. Календарная символика и хронология кеми-обинских погребений из кургана № 1 у с. Староселье // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 33; Шилов Ю.А. Космические тайны... — С. 66, 172.

²² Шилов Ю.А. Праордина ариев... — С. 453, 463, 466 и др.

²³ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 424—425.

²⁴ Там же. — С. 274.

²⁵ Там же. — С. 298.

²⁶ Бикерман Э. Хронология древнего мира. — М., 1975. — С. 23 сл.

²⁷ Шилов Ю.А. Праордина ариев... — С. 452.

²⁸ Топоров В.Н. Адиты // Мифы народов мира. — М., 1994. — Т. 1. — С. 45—46.

²⁹ Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — Табл. 41, 42; Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоботанические исследования. — Кишинев, 1986. — С. 18—22, 79. — Табл. 20.

³⁰ Янушевич З.В. Культурные растения... — Табл. 15.

³¹ Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи. — Л., 1971. — С. 39, 204.

³² Шилов Ю.А. Праордина ариев... — С. 465—468.

³³ Там же. — С. 43—44, 433—436.

³⁴ Там же. — С. 44.

³⁵ Бикерман Э. Указ. соч. — С. 37.

³⁶ Шилов Ю.А. Праордина ариев... — С. 437.

³⁷ Шилов Ю.А. Космические тайны... — С. 86, 106.

³⁸ Балакин Ю.В., Петров А.И., Труфанов А.Я. Астральные знаки...; Беседин В.И., Сафонов И.Е. Числа в орнаментации керамики срубной культуры // РА. — 1996. — № 2.

³⁹ Відейко М.Ю. В пошуках держави Аратти // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 104.

Одержано 08.10.96

I. Сафонов

ПРО РЕКОНСТРУКЦІЇ КАЛЕНДАРНИХ СИСТЕМ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СТЕПУ ТА ЛІСОСТЕПУ ДОБИ БРОНЗИ

У статті критично розглянуто запропоновані різними дослідниками реконструкції календарних систем доби бронзи, передусім зрубної культурно-історичної спільноті. М.О. Чмыхов і Ю.О. Шилов зробили цілеспрямовану спробу виявити та систематизувати закономірності відбиття календарної символіки в орнаменті. Помилкою М.О. Чмыхова було те, що в своїх

дослідженнях він відштовхувався від сучасного розуміння поняття Зодіаку, якого ще не існувало в III—II тис. до н. е., не те що в надчорноморських степах, а й в Месопотамії. Брутальніших помилок, похибок та неточностей цитування і тлумачення літератури припускається Ю.О. Шилов, що й продемонстровано наочними прикладами. Ю.О. Шилов геть відкидає можливості статистичних методів у вивченні духовної культури та семантики орнаментів, покладаючись на психоаналіз та інтуїцію, що призводить до підгонки матеріалів під «інтуїтивну» концепцію з кон'юнктурним присмаком. Зроблено висновок щодо хибності такого підходу.

I. Safonov

CONCERNING THE RECONSTRUCTION OF CALENDAR SYSTEMS OF THE EAST EUROPEAN STEPPE AND FOREST-STEPPE POPULATION OF THE BRONZE AGE

The article deals with the critical analysis of different reconstructions of the calendar systems of the Bronze Age and especially of the Timber Grave Construction Community.

M.O. Chmykhov and Ju.O. Shylov purposefully tried to create an approach for finding out and systematization of the appropriateness of the reflection of the calendar symbols in the ornament. However, the main O.M. Chmykhov's mistake was that in his investigations he departed from the modern understanding of Zodiac, which had not yet existed in the III—II millennium BC in Mesopotamia, to say nothing of the Black Sea steppes. Ju.O. Shylov makes brutal mistakes and inaccuracy in citing and explaining the literature, which has been demonstrated by definite examples.

He completely rejects the possibilities of the statistic methods in studying the spiritual culture and the semantics of ornaments, trusting the psychoanalysis and intuition that causes adjusting the materials to the «intuitive» conception. The author of the given article makes a conclusion about incorrectness of such an approach.

Нові відкриття і знахідки

Е.В. Овчинников, М.В. Квітницький

НОВІ ЗНАХІДКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ АНТРОПОМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ З РЕАЛІСТИЧНИМИ РИСАМИ

Стаття репрезентує нові знахідки трипільської антропоморфної пластики.

Характерною рисою скульптури кукутені-трипільської культурно-історичної спільноті (середній — початок пізнього етапу Трипілля) є наявність окремих реалістично виконаних деталей. Насамперед це стосується глиняної пластики — антропоморфних фігурок та моделей. Давні майстри поєднували ретельно пророблені деталі із загальною умовністю скульптури. Уже перші дослідники Трипілля виділяли пластику з реалістичними рисами в окрему групу¹, намагаючись з'ясувати причини виникнення та шляхи розповсюдження цього напрямку². У міру нагромадження матеріалу дослідники неодноразово поверталися до вивчення цього питання³. За браком антропологічного матеріалу пильну увагу вчених привертають реалістично пророблені голівки антропоморфних статуеток. Уперше пластику з реалістичними рисами було використано для етнічної ідентифікації населення Трипілля в працях Т.С. Пассек⁴. Великий внесок у розкриття світогляду давніх землеробів на основі аналізу антропоморфних зображень зробили С.М. Бібіков⁵ та Б.О. Рибаков⁶. Т.Г. Мовшою було ретельно вивчено дві групи антропоморфної пластики — реалістичну та реалістично-схематичну, простежено їх еволюцію, локальні риси, зроблено спробу мистецтвознавчого аналізу цієї унікальної категорії знахідок⁷. Великі узагальнювальні праці з антропоморфної пластики Кукутені-Трипілля видано А.П. Погожевою⁸ і Д. Монахом⁹.

Кожна нова знахідка з реалістично проробленими рисами викликає у вчених жваву зацікавленість у зв'язку з її надзвичайно яскравою виразністю на тлі масового керамічного матеріалу. У статті опубліковано серію знахідок реалістичної пластики, яку було зібрано в ході розвідок і охоронних робіт останніх років на трипільських пам'ятках Поросся та Канівщини. Донедавна цей регіон вважали слабовивченим районом кукутені-трипільської культурно-історичної спільноті¹⁰. Дослідники відзначають малу кількість та своєрідність знахідок пластики з реалістичними рисами, яка походить звідси¹¹.

Дещо окремо стоїть випадкова знахідка з поселення біля с. Полонисте Голованівського р-ну Кіровоградської обл.¹². Пам'ятка знаходиться на відстані 200 м на північний захід від околиці правобережної частини села («Ланки») і займає мисоподібний виступ плато, яке утворене вигином правого берега річки та глибоким яром. Мис частково зайняний старим садом та залізничною колією. Схили мису задерновані, а центральна частина північніше залізничної колії розорюється. Площа поселення становить близько 9 га. На основі матеріалу, зібраного В.А. Стефановичем, пам'ятку можна зарахувати до середнього етапу Трипілля (В II) та включити до складу володимирівської локальної групи¹³.

Від статуетки збереглися лише голівка та частина ший (рис. 1). Задню частину голови і одне вухо втрачено. Фігурка ретельно виліплена з грубої глиняної маси зі значними домішками великих зерен кварцу (діаметр до 3,5 мм) та шамоту. Подібна маса характерна для так званого кухонного посуду і не типова для

трипільської пластики. Голівку випалено нерівномірно, ймовірно мало місце повторне випалювання. Колір глини — від світло-сірого на зламі до цегляного в місцях найбільшого нагріву. Фігурку прикрашено рельєфним орнаментом: короткими й довгими заглибленими лініями, ямками округлої та сегментоподібної форми. Голівка досить велика, її розмір $6,5 \times 4,7 \times 3,7$ см, розмір обличчя $4,83 \times 3,8$ см.

Із реалістичними рисами виліплоно тільки овальне пласке обличчя. Рельєфом передано виступний прямий ніс із широким переніссям та двома акуратними ніздряними отворами. За допомогою нескладних технічних прийомів досягнуто певного ступеня реалізму. Так зображені очі, які передано двома заглибленими, та ретельно оформлені надбрівні дуги. Рот прокреслено умовно прямою заглибленою лінією. Аналогічно на підборідді показано вертикальну риску від лінії рота до підборіддя — можливо, татуювання. Вуха, одне з яких відламано, передані схематично напівкруглими наліплennями. У кожному зроблено по два наскрізні отвори, а по краю вцілого правого вуха нанесено короткі прямі заглиблени лінії. Під підборіддям, від вуха до вуха, ямками округлої форми відмічено дві лінії, одну з яких перервано заглибленою смужкою шийної прикраси (намисто?). Останнє зображене трьома заглибленими смугами, між якими нанесено дві з уцілілих ліній округлих ямок. Аналогічним способом орнаментовано статуетку з поселення Нові Бельці, яке досліджував В.І. Маркевич¹⁴. Верхня частина голови пласка, трохи заглиблена. По її краю нанесено сегментоподібні заглиблення. У центрі сплющеного заглиблення аналогічними ямками передано візерунок у вигляді «пташиної лапки» («ялинки»?). У середині голівки — циліндкоподібна порожнина діаметром близько 2 см. Аналогічна конусоподібна порожнина є на відомій реалістичній голівці з Криничок¹⁵. Можна припустити, що фігурка була порожниста або це було наліплення на посудині.

Антрапоморфні зображення з чашоподібним навершям з'являються вже на ранньому етапі Трипілля. Найвідоміші голівки з пласкими обличчями знайдено в Луці-Врублевецькій¹⁶. Поєднання циліндричного отвору всередині фігурки з чашоподібною формою голови має аналогії в антропоморфних зображеннях з Трушешті¹⁷. Звідси ж походить найбільше антропоморфних статуеток із чашоподібною головою¹⁸. Тип зображення з чашоподібним чи пласким верхом голови проіснував до найпізнішого Трипілля¹⁹. Образ людської фігурки з чашою на голові міг змінятися наліпом-стовпчиком з чашоподібним навершям. Ймовірно, подібне семантичне навантаження несе у собі й вертикальні наліпи-стовпчики на моделях із Розсохуватки та Березівки²⁰. Остання має аналогі з моделлю зі Слатино, де наліпи виконано у формі антропоморфних голівок²¹. Д. Монах розглядає як антропоморфні зображення наліпи на культових предметах із Луки-Врублевецької й Маржинени²². Наліпи, що виступають, на кухонному посуді, у

Рис. 1. Фрагмент статуетки з Полонистого

тому числі антропоморфні зі сплющеним чи чашоподібним верхом, отримають найбільше розповсюдження пізніше, наприкінці середнього — початку пізнього етапів Трипілля з проникненням західних кукутенських племен у Буго-Дніпровське межиріччя²³. Водночас існує інший тип рельєфних антропоморфних зображень — так звані личини, що походять зі східнотрипільських поселень Середнього Подніпров'я²⁴, де збереглися відгомони ранньотрипільських традицій в оформленні посуду.

Визначення віку і статі зображеного образу в цьому випадку ускладнене, однак за наявності багатого намиста можна припустити, що перед нами — зображення жінки. Великі пропорційні риси широкого обличчя нагадують расові ознакиprotoевропеїдного населення степового енеоліту. Глинняна маса, яку було використано для виготовлення фрагменту, типова для посуду, що з'явився в Трипіллі під впливом сктарських культур²⁵. Не виключено, що в голівці, яку розглянуто, втілено образ представниці частини степового населення, яке влилося в трипільське середовище.

Друга фігурка походить із поселення Вільшана I, розташованого в центрі смт Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. на мисоподібному виступі плато, утвореному при злитті річик Вільшанка й Мазніке. Поселення відкрито І.П. Гуріненко в 1984 р. У 1996—1997 рр. одним із авторів тут було проведено охоронні розкопки, внаслідок яких виявлено залишки наземного і заглиблених жител та господарські ями трипільського часу²⁶. Пов'язаний із трипільським шаром керамічний комплекс складає посуд з монохромним розписом, окремі фрагменти кераміки із заглибленим орнаментом, фрагменти «кухонного» посуду та антропоморфна пластика. Ориentalальні схеми та прийоми розпису на посуді дають змогу зарахувати поселення Вільшана-І до пам'яток пороської групи, пізніше відомої як канівська²⁷. Свого часу С.М. Рижов синхронізував зазначену пам'ятку з другою фазою небелівської групи²⁸.

Під час розкопок землянки на глибині 1,1 м від земної поверхні було виявлено верхню частину жіночої статуетки з реалістичними рисами. Збереглися голова, шия та ліве плече (рис. 2). Розмір фрагменту 5,2 × 3,9 × 2,45 см. Фігурку виліплено з тонкоструктурної глинняної маси з незначними домішками дрібно-зернистого піску і дрібних (до 2 мм) зерен кривавика. Помітні сліди невеликої кількості органічних вкраплень. Випал статуетки рівномірний, колір налевий.

З елементами реалізму виліплено майже квадратне обличчя з важкою нижньою щеленою, що виступає, та великим, сильно виділеним з горбинкою носом, який безпосередньо переходить у низьке чоло. Розміри обличчя без урахування чола та вух — 2,5 × 2,2 см. Заглибленнями правильної округлої форми (глибина до 0,5 см) передано очі. В отворах збереглися сліди інструмента, обертанням якого навколо своєї осі виймали надлишок глини. Заглибленою лінією прокреслено досить широкий рот. Вуха оформлено напівкруглими наліпами з наскрізними прошолами. Ліве вухо видалене, очевидно, спеціально під час виготовлення статуетки, оскільки нижче є слід від гострого інструмента, який врізався в ще сиру глину. Чоло низьке, сильно скосене, у верхній частині помітні сліди рестельного підготовування місця з'єднання із невцілілим головним убором чи зачіскою, оформленою наліпами. Позаду, в нижній частині статуетки, залишилися прокреслені тонким орнаментиром врізні лінії — прийом, який часто застосовували для передачі жіночої зачіски на статуетках Побужжя²⁹. Ця голівка залишає враження недбалості та недосконалості технологічних засобів виготовлення. Одночасно скрупними засобами майстер надає зображеню великої емоційності. Аналогічні прийоми можна спостерігати на статуетках з Олександровки³⁰ та Криничок³¹.

Наступний фрагмент походить з поселення Квітки II, яке знаходиться на північно-західній околиці с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Поселення розташоване на мисоподібному виступі плато, утвореному р. Ліствінкою та яром. Площа поселення зайнята полем та частково сільськими садибами і становить близько 20 га³². Пам'ятку відкрило М.Д. Гупало. У 1980-х роках тут проводили розвідки О.В. Цвек, В.І. Клочко, М.Ю. Відейко³³ та О.М. Титова³⁴, які відзначили кругове планування поселення і попередньо датували його перехідним етапом ВІІ — СІ.

Невелику колекцію пластики з цього поселення зібрано місцевим краєзнавцем-аматором В.М. Масловим³⁵. У колекції репрезентовано два фрагменти схематичних жіночих фігурок, зооморфну статуетку й голівку з реалістично прообраними деталями. На особливу увагу заслуговує голівка з реалістичними рисами, що виконана з типової для всієї наявної пластики з цього поселення глиняної маси. На відміну від сплощених схематичних зображень, голівка об'ємна й масивна (рис. 3). Її розмір (8 × 5 × 5,3 см) дає змогу припустити, що загальна висота статуетки понад 30 см. Шия, очевидно довга, виліплена досить недбало. На зламі видно основний стрижень, грубо зліплений з плоского шматка глини, потім обмазаний більш рідким облицювальним шаром. Основну увагу давній скульптор приділив голові статуетки. Розміри обличчя, на жаль пошкодженого, близько 5,5 × 3,8 см. Збереглися надбрівні дуги, які переходят у схематично виліплених вуха. Очі та ніздряні отвори показано вузькими маленькими поглибленими, виконаними тонким гострим інструментом. Різко окреслене виступне підборіддя сильно ушкоджене. Чудово збереглася верхня частина подовженої голови, яка ретельно виліплена та заlossenа, чим підкреслено відсутність зачіски та головного убору. Аналогічно виконані голівка з поселення томашівсько-сушківської групи Кочержинці, що на Уманщині³⁶, погруддя з пізнішої пам'ятки Русяни в Пруто-Дністровському межиріччі³⁷, а також фігурка з об'ємною голівкою на широкій короткій ший з поселення біля с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., що розташоване в цьому регіоні³⁸. Голови вищезгаданих фігурок підкреслено подовжені, а щодо голівки з Квіток II можна говорити навіть про деяку деформацію черепа в зоні чола. Непропорційно витягнута верхня частина голови характерна для чоловічих зображень із Маржинени³⁹ та Русешти-Мунтені⁴⁰. Невідомо, чи існували реальні прототипи подібних зображень і спеціальні способи подовження черепів у трипільців, однак потяг до подовження голови згідно з тодішнім ідеалом краси є досить показовий. Установлено, що довгоголові, з вузьким обличчям статуетки передають іконографічний тип чоловічих зображень і відповідають середземноморському антропологічному типу⁴¹. Наша фігурка зображує, очевидно, бритоголового чоловіка зі зверненим до неба обличчям.

Четверту голівку було виявлено на відкритому у 2000 р. одним з авторів трипільському поселенні біля хут. Хмільна під час робіт Канівської археологічної експедиції кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка⁴². Поселення являє собою густо порослу молодим лісом ділянку мисоподібного виступу плато на південний захід від оконої хут. Хмільна (урочище Гадюче поле I). У культурному шарі виявлено дрібні фрагменти обмазки й кераміки трипільського часу, що залягають на глибині 0,2—0,4 м. Уціліла частина поселення витягнута зі сходу на захід та обмежена з півночі й півдня глибокими ярами. Дослідження площа становить близько 400 × 70 м. Під час розвідки в бічних зрізах ґрунтової дороги, яка пролягає через пам'ятку, було

Рис. 2. Фрагмент статуетки з Вільшани I

виявлено ями трипільського часу, що, очевидно, складали єдиний комплекс господарського призначення. Об'єкти було зруйновано під час будівництва дороги й подальших зсуvin. Збереглися придонні ділянки лінзоподібної форми глибиною близько 0,6 м, у заповненні яких знайдено фрагменти керамічного посуду з монохромним розписом, що характерний для пам'яток так званої канівської групи.

Фрагмент скульптурки з реалістичними рисами виявлено в ямі № 3. Від фігурки збереглася верхня частина — голівка й шия (рис. 4). Статуетку змодельовано з дрібноструктурної глини з незначними домішками дрібнозернистої піску й органіки. Ліворуч у нижній частині ший зберігся відбиток зерна ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*)⁴³. Випал окиснювальний, рівномірний. Висота фрагменту 4,5 см, ширина 3 см. Обличчя подовжено-овальної форми чітко профільоване, підкреслено вилиці та підборіддя. Ніс тонкий, із горбинкою. Вуха обламано, збереглася лише нижня частина лівого вуха з двома наскрізними отворами. Такі самі отвори виявлено на правому боці голівки. Очі та рот передано глибокими (до 0,5—0,6 см) вузькими асиметричними наколами, що виконані тонким пласким орнаментиром. Аналогічний прийом характерний для пластики з реалістичними рисами з Майданецького⁴⁴ і фігурки з Трипілля, знайденої В.В. Хвойкою (етап CI)⁴⁵. Верхню й задню частини фрагменту пофарбовано темно-червоною фарбою: таким чином зображені традиційну для жіночих фігулок зачіску. Верх голівки покрито дрібними сколами, які, очевидно, з'явилися під час виготовлення фігурки, і потім розфарбовано. Збереглися дві смуги, промальовані коричневою фарбою під підборіддям та в нижній частині ший, які зображують шийну прикрасу. Найближчою аналогією цієї голівки є, з нашого погляду, статуетка з Трипілля. Силуети цих скульптурок, м'яка манера моделювання обличчя та його рис наближені. Контур вузького, з невеликою горбинкою і приплюснутого на кінчику носа, вузькі розкосі очі, нанесені наколами, трохи відтягнуті, високо розташовані вуха з двома проколами однакові. Т.Г. Мовша зазначає унікальність фігурки з Трипілля. Дослідниця розглядає останню як зображення юнака і вважає її виконаною, як і фігурки з урочища Паньківка та Майданецького, в одній майстерні і тим самим майстром⁴⁶. Таке твердження здається сумнівним через велику віддаленість між поселеннями Побужжя й Середнього Подніпров'я. Деякі дослідники вважають неприйнятною модернізацію поглядів представників архаїчного суспільства і зазначають відсутність донині скульптурних зображень у Трипіллі, що цілком відповідали б терміну «реалізм» у мистецтві⁴⁷. Слід враховувати також порівняно малу кількість і фрагментарність знахідок. Будучи, ймовірно, зображенням жінки або молодого чоловіка, фігурка з хут. Хмільна повторює позу, властиву більшості реалістично пророблених статуеток — обличчя звернене до неба.

Стилістичний і сюжетний аналіз зображень, проведений свого часу дослідниками, свідчить про їх типологічну незмінність. Риси, що повторюються, хоч і передаються в стилізованій манері, все ж таки підкреслюють окремі ознаки пев-

Рис. 3. Фрагмент статуетки з Квиток II

ного антропологічного типу. Жіночі фігурки мають широке ооличчя, коротко-голові (урочище Паньківка, Томашівка, Кринички, Трипілля та інші), довгоголових з вузьким обличчям мало. Вважають, що останні зображені жінок похилого віку (статуетка з Володимирівки, Вільшани I) ⁴⁸. Чоловічі статуетки довгоголові, з вузьким обличчям, важкими рисами і глибоко запалими очима. Обличчя чоловічих зображень худі (Коломийщина I, Русяни), іноді з бородами (Нові Русешти I, двір Святославського, урочище Крутуха-Жолоб) чи в головному уборі (Кошилівці, Калагарівка, Молодецьке I). Така закономірність свідчить про наявність двох морфологічних типів у пластичі Трипілля: середземноморського (чоловічі голівки) і вірменоїдного (жіночі голівки) ⁴⁹.

Краніологічні дані, потрібні для характеристики складу населення кукутені-трипільської культурно-історичної спільноти, досить нечисленні. Ускладнює ситуацію відсутність могильників у ранньому й середньому Трипіллі, а також застосування кремації в похованальному обряді північних груп пізньотрипільського населення (могильники софіївського типу) ⁵⁰. Серійні матеріали пізнього Трипілля розглядають як механічно змішані, сформовані за участю двох компонентів — грацильного середземноморського і масивногоprotoєвропеїдного ⁵¹. Okрім цих двох типів є проміжні варіанти з контрастно-протилежним поєднанням ознак ⁵². Водночас не виключено, що ці залишки відображають лише локальні особливості окремих регіонів пізнього Трипілля. Заслуговує на увагу думка В.О. Круца про належність поховань на трипільських пам'ятках представникам інших культур, тоді як основну масу покійних, власне трипільців, було поховано за місцевим обрядом, що археологічно не фіксується ⁵³.

Вірменоїдний антропологічний тип, виокремлений Т.С. Пассек на основі стилістичного аналізу пластики ⁵⁴, на її думку ⁵⁵, підтверджується знахідкою брахікранного черепа з Незвіська ⁵⁶. Досить переконлива в цьому плані реконструкція м'яких тканин похованого, зроблена М.М. Герасимовим ⁵⁷. З останньою перегукуються й нові статуетки з Вільшани I і хут. Хмільна, в яких у стилізованій манері підкреслено окремі ознаки вірменоїдного типу: пласка потилиця, скощене чоло, середньої ширини обличчя та ніс, який виступає, з горбинкою. Г.Ф. Дебец, заперечуючи присутність вірменоїдів серед трипільського населення, вважає вірменоїдні риси черепа з Незвіська індивідуальними особливостями ⁵⁸, а С.І. Круц вбачає в ньому ознаки protoєвропеїдного типу ⁵⁹. Сильно виступний ніс відмічено лише в одному випадку — на чоловічому черепі з Вихватинського могильника ⁶⁰, тоді як більшість із вивчених черепів мають помірно виступні носи. Отже, нечисленні антропологічні матеріали не співвідносяться з більшістю скульптурних зображень.

Статуетки з реалістичними головами, безперечно, трипільські й зображені здебільшого вірменоїдний тип та досить рідко — середземноморський. Рисові ознаки protoєвропеїдного населення є на голівці з Полонистого. Деякі статуетки, наприклад з Русян і Володимирівки, визнано портретними зображеннями ⁶¹, що, на наш погляд, викликає деякі сумніви. Неважаючи на певний ступінь реалістичності, фігурки виконано більшою мірою умовно, з деформацією природної людської зовнішності. Загальним правилом для енеолітичної пластики є характеристика оригіналу в найзагальніших рисах. Майстер передавав ті особливості, які найкраще запам'ятувалися і допомагали пізнати зображене. Натуру відтворювали іконографічно, тобто не як її бачили, а як уявили ⁶². Аналогічну тенденцію виявлено в мистецтві пер-

Рис. 4. Фрагмент статуетки з хут. Хмільна

ших цивілізації Стародавнього Сходу. Так, в Шумері було достатньо напису на спині чи плечах досить стилізованої скульптури для її ототожнення з оригіналом⁶³.

А втім, репрезентована серія голівок, як і раніше відомі, відображає співіснування у Трипіллі різних антропологічних типів. У зв'язку з цим нагадаємо про досвід антропологічного вивчення зображень людей епохи еллінізму В.П. Алексеєва. У скульптурних головах Халчаяну і Дальверзину під час детальної оцінки було виявлено вплив грецького етнічного елементу, а також властиві основному комплексові ознак антропологічні особливості нащадків давніх аріїв. Дослідник зазначає відсутність подібного комплексу в сучасного населення південних районів Середньої Азії і знаходить подібність з антропологічним типом вищих каст північних і західних районів Індії⁶⁴. Г.А. Пугаченкова не без підстав убачає в скульптурах зображення представників царської династії і вищої знаті⁶⁵. Не виключено, що й трипільські, реалістично пророблені голівки з вірменоїдними рисами передають антропологічний тип досить впливової соціальної чи етнічної групи і відображають присутність вірменоїдів у середовищі найдавніших землеробів лісостепової смуги Правобережної України. питання про те, якими є антропологічні особливості населення кукутені-трипільської культурно-історичної спільноти в цілому, залишається відкритим і може бути вирішено лише з допомогою подальшого нагромадження матеріалів і сукупних зусиль археологів, антропологів і мистецтвознавців.

¹ Скрыленко А. Глинняные статуэтки домикенской культуры, открытой в Среднем Поднепровье // Тр. XII археол. съезда в Харькове, 1902 г. — М., 1905. — Т. I. — С. 145—152.

² Makarenko N. Sculpture de la civilisation Tripillienne en Ukraine // IPEK. — Leipzig, 1927. — S. 119—130; Cehak H. Plastika neolitycznej kultury ceramiki malowaney w Polsce // Swiatowit, 1930/1931. — Warszawa, 1933. — T. XIV. — С. 164—252; Majewski K. Plastyka terrakotowa kultury ceramiki malowaney w zbiorach Lwowskich // Swiatowit, 1936/1937. — Warszawa, 1938. — T. XVII. — С. 63—88.

³ Гелбарович М.Т. К вопросу о значении трипольских женских статуэток // СА. — 1956. — № 25. — С. 106—123; Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 1—195; Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 165—320; Гирник И.Р., Відейко М.Ю. Антропоморфна пластика з пізньотрипольського поселення Біля с. Чичиркозівка // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 83—90; Якубенко О.О. Результати археологічних досліджень трипольського поселення Володимирівка (Кіровоградська обл.), проведених у 1989 р. // Деякі основні напрямки вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. — К., 1990. — С. 92—102; Попова Т.О. Матеріали духовної культури трипольско-кукутенського населення Поліванова Яру III // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 109—118; Бурдо Н.Б. Жіноча фігурка з Володимирівки // АВУ 1999—2000 pp. — К., 2001. — С. 10—13; Вона ж. Теракота трипольської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 61—146.

⁴ Пассек Т.С. К вопросу о древнейшем населении в Днепровско-Днестровском бассейне // СЭ. — 1947. — № 6/7. — С. 29—38; Она же. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 79—106.

⁵ Бийиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевешкая на Днестре // МИА. — 1953. — № 38. — С. 193—275.

⁶ Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 1, 2. — С. 24—47; 13—33; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — 1981. — С. 146—212.

⁷ Мовши Т.Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 15—34; Він же. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія. — 1973. — Вип. 11. — С. 3—21; Он же. Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль): Дис. ... канд. истор. наук // НА ІА НАНУ, ф. 12, № 554, 1975.

⁸ Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — С. 1—145; Pogoseva A.P. Die Statuetten der Tripolie-Kultur // Beitrage zur allgemeinen und vergleichenden archeologie. — Berlin, 1985. — Bd 7. — S. 95—242.

⁹ Monah D. Plastica antropomorpha a culturii Cucuteni-Tripolie. — Iasi, 1997. — С. 1—524.

¹⁰ Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 45—56.

¹¹ Мовши Т.Г. Антропоморфная пластика... — С. 148; Погожева А.П. Указ. соч. — С. 79.

¹² Користуючись нагодою висловлюємо щиру подяку за надану можливість публікації знахідки Нінель Михайлівні Бокій.

- ¹³ Стефанович В.А., Диденко О.П. Археологические памятники Уманщины. // НА ІА НАНУ, ф.12, № 569, 1968. — Т.1. — С. 111; Круц В.О., Рижов С.М. Звіт про обстеження археологічних пам'яток в Голованівському районі Кіровоградської області в 1989 р. // НА ІА НАНУ, 1989/257. — С. 12—13.
- ¹⁴ Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 140, табл. 2.
- ¹⁵ Погожева А.П. Указ. соч. — С. 73. — Рис. 21, 7; с. 76.
- ¹⁶ Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре. — М.; Л., 1953. — С. 22. — Рис. 7; С. 365, табл. 73, а.
- ¹⁷ Florescu A., Florescu M. Santerul arheologic Trusesti (r. Trusesti, reg. Suceava) // Materiale si cercetari arheologice. — Bucuresti; Onadea; Tulcea, 1961. — Т. VIII. — Р. 79—89.
- ¹⁸ Monah D. Op. cit. — Р. 480, fig. 228, 1; p. 487, fig. 235, 3; p. 513, fig. 261, 1; p. 514, fig. 262, 9—11.
- ¹⁹ Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э.Ф. Патонкова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Полящук — Киев, 1989. — 144 с.
- ²⁰ Овчинников Е.В. Модель печі з трипільського поселення Березівка // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 149—151; Археологія УРСР. — 1971. — 1. — Кольор. іл.
- ²¹ Чохаджийев Ст. Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха // Археология. — София, 1984. — XXVI, 2—3. — С. 1—6; Николов В. Моделът на пещ от Слатино: опит за интерпретация // Археология. — София, 1990. — XXXIII, 2—3. — С. 32—38.
- ²² Monah D. Op. cit. — Р. 496, fig. 244, 1; p. 508, fig. 256, 2, 3; Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая... — С. 365, табл. 73, б.
- ²³ Рижов С.М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 10.
- ²⁴ Хвойко В.В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // ЗРАО. — СПб., 1904. — Т. V. — Таблица V.
- ²⁵ Мовша Т.Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА. — 1961. — № 2. — С. 186—199.
- ²⁶ Овчинников Э.В. Отчет о разведках и охранных работах на трипольских поселениях, расположенных на территории Городищенского, Корсунь-Шевченковского районов Черкасской области в 1996—1997 гг. // НА ІА НАНУ, 1996—1997/99; Он же. Отчет об охранных работах, проведенных на поселении в пгт Вильшана Городищенского района Черкасской области в 1996—1997 гг. // НА ІА НАНУ, 1996—1997/98.
- ²⁷ Пасек Т.С. Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 209—222; Мовша Т.Г. Середній етап трипільської культури // Археологія УРСР. — 1971. — 1. — С. 165—177; Він же. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 3—23; Відейко М.Ю. Каневская группа трипольских поселений // Современные историко-археологические исследования. КДУ. УДК. 930. Доп. ИНИОН. — Киев, 1989. — С. 61—66.
- ²⁸ Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- ²⁹ Качалова Н.К. Трипольская пластика (женские изображения). — Л., 1973. — С. 10, рис. 4; Погожева А.П. Указ. соч. — С. 73. — Рис. 21, 7; с. 76; Бурдо Н.Б. Жіноча фігурка... — С. 10—13.
- ³⁰ Мовша Т.Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія. — 1973. — Вип. 2. — С. 13. — Рис. 7.
- ³¹ Качалова Н.К. Указ. соч. — С. 10. — Рис. 4.
- ³² Трипільське поселення Квітки III, розташоване біля хут. Тихі Верби, знаходиться в 3 км на південний схід від південної околиці села Квітки (див.: Цвек О.В. Звіт про роботу Пороського загону Правобережної експедиції по виявленню трипільських пам'ятників у 1974 р. // НА ІА НАНУ, 1974/19; Овчинников Э.В. Отчет о разведках на территории Городищенского, Корсунь-Шевченковского и Звенигородского районов и раскопках, проведенных на трипольском поселении у х. Незаможник // НА ІА НАНУ, 1999/79, табл. 5).
- ³³ Ключко В.И., Відейко М.Ю. Отчет о работе Стеблевского отряда Черкасской экспедиции в 1983 г. // НА ІА НАНУ, 1983/25а. — С. 18—19.
- ³⁴ Титова Е.Н. Отчет о разведках Корсунь-Шевченковского отряда Черкасской новостроенной экспедиции в 1987 г. // НА ІА НАНУ, 1987/36а.
- ³⁵ Висловлюємо ширу подяку Василю Миколайовичу Маслову за надану можливість познайомитися з матеріалами домашньої колекції.
- ³⁶ Погожева А.П. Указ. соч. — С. 78. — Рис. 22, 6.
- ³⁷ Маркевич В.И. Указ. соч. — С. 44. — Рис. 62, 9; с. 152—153.
- ³⁸ Телегін Д. Нові знахідки найдавніших скульптурних зображен на території України // Народна творчість та етнографія. — К., 1968. — № 1. — С. 72—73; Pogoseva A.P. Die Statuetten der Tripolie-Kultur... — S. 201, abb. 710.

- ³⁹ Berlescu N. Plastica cicuteniana din vechile colectii ale Muzeului de Istorie a Moldovei // Arheologia Moldovei. — Bucuresti, 1964. — Р. II—III. — С. 67—104.
- ⁴⁰ Monah D. Op. cit. — С. 475, fig. 223, 4.
- ⁴¹ Мовша Т.Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры...
- ⁴² Трипільське поселення Хмільна, відкрите Т.С.Пассек, розташоване біля західної околиці с. Хмільна на відстані 3 км від дослідженого нами поселення (Пассек Т.С. Поросятка археологічна експедиція 1945 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 209—222).
- ⁴³ Визначення д-ра біол. наук Г.О. Пашкевич.
- ⁴⁴ Кераміка трипільської культури 5—4 тисячоліття до н. е. // Трипільський світ: Каталог, присвячений 100-річчю відкриття трипільської культури. — К., 1993. — Фото 2, 3; Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч.1. — Рис. 34.
- ⁴⁵ Makarenko N. Op. cit. — Табл. 42. — Рис. 31, 31a; Pogoseva A.P. Op. cit. — S. 199, abb. 676.
- ⁴⁶ Мовша Т.Г. Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)... — С. 68—69; 157—158.
- ⁴⁷ Бурдо Н.Б. Жіноча фігурка... — С. 10—13.
- ⁴⁸ Мовша Т.Г. Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)... — С. 32.
- ⁴⁹ Мовша Т.Г. Нові дані... — С. 19.
- ⁵⁰ Захарук Ю.М. Софіївський тіlopальний могильник // АП. — 1952. — 4. — С. 112—120; Круц В.О. Новий могильник софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі //Археологія. — 1968. — 21. — С. 126—130.
- ⁵¹ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 11—31; Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильника Маяки // Э.Ф. Патокова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Попицук. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1989. — С. 125—130; Круц С.И. Антропологические материалы позднетрипольского могильника у с. Чапаевка // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. — Киев, 1990. — С. 162—163.
- ⁵² Потехина И.Д. Антропологические материалы...
- ⁵³ Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 69—76; Круц В.О., Рижов С.М. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 23—32; Круц В.О. Духовна культура землеробів // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 355—358.
- ⁵⁴ Пассек Т.С. К вопросу о древнейшем населении... — С. 29—38.
- ⁵⁵ Пассек Т.С. Новое из истории трипольских племен Днепро-Днестровского междуречья // VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук (Москва, август 1964 г.). — М., 1964. — С. 8—9.
- ⁵⁶ Дебец Г.Ф. Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 91—95.
- ⁵⁷ Герасимов М.М. Внешний облик человека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 86—90.
- ⁵⁸ Дебец Г.Ф. Антропологическая характеристика...
- ⁵⁹ Круц С.І. Антропологічний склад населення // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 376.
- ⁶⁰ Там само. — С. 377.
- ⁶¹ Мовша Т.Г. Нові дані...; Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.... — С. 152—153.
- ⁶² Мат'є М.Э., Афанасьева В.К., Дъяконов И.М., Луконин В.Г. Искусство Древнего Востока. — М., 1968. — С. 6.
- ⁶³ Там же. — С. 47—50.
- ⁶⁴ Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез. — М., 1989. — С. 326—338.
- ⁶⁵ Пугаченкова Г.А. Скульптура Халчаяна. — М., 1977; Она же. Художественные сокровища Дальверзин-тепе. — Л., 1978; Она же. Искусство Бактрии эпохи кушан. — М., 1979.

Одержано 21.01.02

НОВЫЕ НАХОДКИ ТРИПОЛЬСКОЙ АНТРОПОМОРФНОЙ ПЛАСТИКИ С РЕАЛИСТИЧЕСКИМИ ЧЕРТАМИ

В статье публикуются новые находки трипольской пластики с реалистическими чертами из поселений Поросского региона и Каневщины, а также Побужья. Наиболее ранняя статуэтка (Полонистое), по всей видимости, налеп на кухонном сосуде, изображает женщину в шейном ожерелье. Остальные фигурки, вылепленные из типичной для трипольской пластики отмученной глины, изображают женщину преклонного возраста (Вильшана I), мужчину (Квитки II), женщину или молодого мужчину (хут. Хмельная). Для большинства статуэток характерная поза — лицо, обращенное к небу.

Публикуемые головки отражают сочетание различных антропологических типов, что неоднократно отмечали исследователи Триполья. Несмотря на то что в немногочисленных краинологических материалах не было обнаружено признаков арменоидов, можно предположить, что трипольские статуэтки с реалистически проработанными головками отражают присутствие последних в среде древнейших земледельцев лесостепной полосы Правобережной Украины.

E.V. Ovchinnikov, M.V. Kvitnitskij

THE NEW FINDING OF ANTHROPOMORPHIC FIGURINE WITH REALISTIC FEATURES OF TRIPOLYE CULTURE

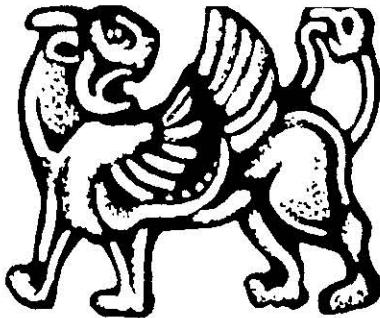
The new finds of figurine with realistic features of Tripolye culture are published in the proposed paper. These finds are coming from settlements of River Ros', Kanev region, and the Bug River territory. The earliest figurine (Poloniste) which have been made of clay paste on the kitchen vessel as a fragment of modeled surface, represent the woman with necklase. Other figurines, sculptured of typical for Tripolian plastic elutriated clay, represent a woman of declining age (Vil'shana I), a man (Kvitki II), a woman or a young man (Khmel'naya steading). Characteristic pose — face looking to heaven — is common for the majority of figurines.

The published heads witness to the presence of two morphological types of images correspondent to two anthropological types, namely Armenoide and Mediterranean. Expert on Tripolye repeatedly stress this fact. Despite the absence of Armenoide traits among not numerous available craniological materials, it is possible to make an assumption that Tripolian statuettes with realistically worked heads reflect the presence of these people among the first cultivators of Wooden Steppe zone of the Right Bank of Dniper river territory of Ukraine.

Хроніка

І. Т. Черняков

ВІН ПОЄДНАВ УКРАЇНСЬКУ АРХЕОЛОГІЮ З ЄВРОПЕЙСЬКОЮ (до 70-річчя Едуарда Альбертовича Балагурі)

Перша наукова стаття Е.А. Балагурі вийшла у 1961 р. у журналі «Археологія» в Києві, і її було присвячено публікації матеріалів дослідженого автором могильника культури Ноа біля с. Острівець. Не можна сказати, що на території України ця культура була невідома до цього, її вивченням у Прикарпатті вже займалась науковець з Ермітажу Г.І. Смирнова. То були ще не дуже виразні результати розкопок з поселення Магала Чернівецької області та з десяток зафіксованих пунктів з керамікою цієї культури. А в статті молодого і тоді ще невідомого археолога з Ужгорода йшлося про чи не найбільший могильник культури пізнього періоду бронзи в Європі, в якому було виявлено 183 поховання. Це було справжнє наукове відкриття культури Ноа, яке започаткувало цілий розділ первісної археології в Україні.

Біографія Едуарда Альбертовича Балагурі, можливо, є звичайною для багатьох мешканців Закарпаття, що народилися тут тоді,

коли ця територія була поза межами України і входила до складу інших європейських держав. Він народився 24 вересня 1931 р. у м. Хуст Закарпатської обл. Після закінчення школи в Ужгороді Е.А. Балагурі не відразу потрапив до вузу, а працював деякий час на цегельному заводі. У 1955 р. закінчив історичний факультет Ужгородського університету, після чого працював у Закарпатському краєзнавчому музеї, де остаточно сформувалася його зацікавленість археологією, яка стала основною професією на все життя. Значний вплив на формування Балагурі як дослідника старожитностей справив археолог В.К. Бернякович, який на той час працював у музеї. За його порадою Балагурі вступає до аспірантури у відділ археології Львівського інституту суспільних наук АН України у Львові, де його вчителями були такі відомі вчені, як І.П. Кріп'якевич, І.К. Свєшников, М.Ю. Смішко. У 1961 р. Балагурі повертається до Ужгорода, де починає працювати викладачем в університеті, який став для нього *alma mater* відтоді й до цього часу. У 1964 р. Е.А. Балагурі захищає кандидатську дисертацію на тему «Історія племен пізньобронзового періоду в Середньому Подністров'ї (культура Ноа)».

Багато дослідників-викладачів вузів дуже часто повністю зайняті навчальним процесом, і на наукову діяльність у них не залишається часу. Е.А. Балагурі до таких не належить. Навпаки, Ужгородський університет та його студенти стали тією основною базою, за допомогою якої він зумів піднести археологію Закарпаття на недосяжний раніше рівень. Зі своїми студентами Едуард Альбертович щорічно організовує археологічні експедиції, здійснює численні розвідки та розкопки археологічних пам'яток Закарпаття.

У 1971 р. при кафедрі загальної історії Ужгородського університету Е.А. Балагурі створює постійно діючу науково-дослідну археологічну експедицію, яка проводить значні з розмахом систематичні розвідки та розкопки археологічних пам'яток Закарпаття.

За 20 років, з 1971 до 1991, було досліджено близько 300 стародавніх поселень, городищ та могильників різних періодів — від доби неоліту до середньовіччя. Закарпаття виявилося не лише географічним центром Європейського континенту, а й осередком археологічних культур, що відобразили історичні процеси протягом усієї історії людства. Тут яскраво відобразилася в археологічних матеріалах уса давня історія Центральної Європи з постійними впливами прогресивних культур Балкано-Дунайського регіону, культур Східної Європи. Все ж таки загальна культурно-історична характеристика археологічних культур Закарпаття притаманна центральноєвропейським культурам Угорської рівнини та Семиграддя.

Завдяки дослідженням Е.А. Балагурі в арсеналі української археології постали нові археологічні культури бронзової доби: Ніршіг-Затін, східнословашких курганів, Отomanь, Станове, Ноа. Матеріали польових досліджень поселень і могильників біля с. Острівець, Шелестівського городища, Дякове склали величезний фонд археологічних джерел з давньою історією цього регіону.

Важливим для вивчення всіх складних культурно-археологічних явищ Закарпаття виявилося досконаліше знання Е.А. Балагурі угорської мови. Слід зазначити, що угорські старожитності для європейської археології з початку ХХ ст. слугували певним культурно-хронологічним репером у визначенні археологічних культур та їх хронології. Перші відомі типологічно-хронологічні європейські системи старожитностей Райнеке, Дешслетта не змогли обйтися без них. Археологічні пам'ятки Середнього Подунав'я стали важливими культурно-хронологічними віхами в роботах Г. Чайлда, М. Гімбутас та інших дослідників археології Європи, які широко використовували стратиграфічні та хронологічні розробки угорських археологів Е. Томпа, А. Можоліч. Ці самі старожитності у своїх розробках використав і Е.А. Балагурі, порівнявши їх з досягненнями в культурно-хронологічній періодизації археології Східної Європи. Подібні порівняння в радянський період розвитку науки про старожитності були винятковими.

Найвагомішими напрямами в дослідженнях Е.А. Балагурі стали проблеми розвитку бронзоливарного виробництва, роль Карпатських перевалів у зв'язках стародавнього населення Тисо-Дунайського басейну і Східної Європи у II тис. до н. е., культурно-історичного розвитку племен Верхнього Потисся, етнокультурних процесів цього центральноєвропейського закутку, захищеного з усіх сторін Карпатами. Ці гори не розділяли, а поєднували стародавні племена різних регіонів Європи з глибокою давнини, як і в наш час поєднують сучасні сусідні держави.

Важливим етапом у науковій діяльності Е.А. Балагурі було встановлення ділових кон-

тактів з археологами сусідніх європейських країн (Угорщина, Румунія, Словаччина, Польща, Болгарія), участь у міжнародних наукових конференціях, публікація результатів своїх досліджень у наукових виданнях цих країн. За хронологічним діапазоном його археологічні дослідження охоплюють не тільки пам'ятки періоду бронзи та ранньої залізної доби, а й середньовічної історії. Зокрема, Едуард Альбертович дослідив витоки формування культури слов'ян на території Північно-Східних Карпат, могильник у с. Чома періоду придання угорцями нової вітчизни, слов'яно-угорські взаємоз'язки в цьому регіоні у IX—XI ст. У 1983 р. Е.А. Балагурі захистив докторську дисертацію на тему «Історія населення Верхнього Потисся у бронзовому віці».

Активну дослідницьку роботу вчений гармонійно поєднував із навчальним процесом в Ужгородському університеті. Багато років він був не тільки викладачем, а й завідувачем кафедри загальної історії та деканом історичного факультету університету. Великий список наукових праць Е.А. Балагурі, що містить близько 170 назв, свідчить про напружену наукову діяльність, яку він поєднував із навчанням тисяч студентів-істориків, які згодом стали вченими, вчителями, працівниками міліції, СБУ, представниками української армії, державного апарату, бізнесу. Довгі роки наукова, педагогічна та громадська діяльність в Ужгороді поєднується з не менш значною його участю в роботі вченої ради із захисту докторських дисертацій Інституту археології НАН України в Києві. Е.А. Балагурі — не тільки постійний і найбільш активний учасник її роботи, а й частий офіційний опонент у захисті дисертацій. Він багато років був членом експертної ради з історичних дисциплін Вищої атестаційної комісії України.

Визначними успіхами Е.А. Балагурі зобов'язаний не лише своїй працьовитості, а й незвичайному характеру, яскравими рисами якого є доброчесність і життерадісність. Там, де Балагурі, — голосні розмови, сміх, а не просто балаканина. У його розповіді навіть звичайний життєвий факт набуває загальнолюдського, а іноді космічного значення. Безперечно, в його душі закладені риси, притаманні письменнику. Іноді друзі дивуються, коли він знаходить час, щоб писати свої наукові праці, дисертації, оскільки його життя сповнене зустрічей, спілкування. Часто вважають, що громадська діяльність обов'язково потребує якоїсь посади в громадських організаціях. Для Балагурі це — зустрічатися з колегами, друзями, розмовляти за чаркою вина, примиряти людей між собою. Завдяки рідкісним рисам характеру в нього немає ворогів. У його вустах навіть гірка й неприємна правда виглядає добрим побажанням для сторін, що ворогують. Балагурі любить усі: керівництво, колеги, друзі, учні,

дружина, діти. Він — найкращий та щасливий син, батько і дідусь. Йому притаманна найсильніша жадоба до всіх проявів людського життя — від чарки доброго вина до польоту пасажиром на сучасному надзвуковому військовому винищувачі.

Роки не вплинули на його характер і працьовитість. Він такий самий, за винятком звання професора, як і 30 чи 40 років тому: весь у роботі і друзях, розривається між заняттями в університеті і проведенням експе-

дицій, поїздками до Києва і Будапешта, Він пише, бере участь у засіданнях вчених рад, зустрічах друзів, завжди доброзичливий і радісний. Тож колеги-археологи зичать Едуарду Альбертовичу міцного здоров'я, довгих років життя, людського щастя і подальших успіхів у науці й вихованні студентів як майбутніх творців прогресу нашої держави й науки.

Одержано

26.06.2001

I. ЧЕРНЯКОВ

ДО 65-річчя ЯРОСЛАВА ЄВГЕНОВИЧА БОРОВСЬКОГО

Невтомному досліднику київських старожитностей, відомому українському археологу — Ярославу Євгеновичу Боровському — виповнилося 65 років. Свій ювілей вчений зустрічає у розквіті творчих сил і плідно працює, відкриваючи нові непізнані сторінки з історії столиці Київської Русі — стародавнього Києва. Ним опубліковано понад 150 наукових праць, у тому числі 3 монографічних дослідження.

Я.Є. Боровський народився 20 червня 1937 р. у м. Ямпіль на Вінниччині. У 1961—1966 р. навчався на філологічному факуль-

теті Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. Після аспірантури 1970 р. успішно захистив кандидатську дисертацію про видатну пам'ятку давньоруської літератури «Слово» Данила Заточника. Тоді ж П.П. Толочко створював в Інституті археології АН України спеціальний відділ для систематичного та планомірного вивчення стародавнього Києва. Серед інших фахівців (згадаймо М.Ю. Брайчевського, С.О. Висоцького, В.К. Гончара, С.Р. Кілієвич) до складу відділу археології Києва ввійшов і Я.Є. Боровський, в якому він плідно працює понині.

Я.Є. Боровський брав активну участь у більшості найвизначніших розкопок Києва 1970—1990 рр., починаючи від досліджень мурованого палацу княгині Ольги на Старокиївській горі та знаменитих дерев'яних зрубів на Подолі. Під його керівництвом чи за безпосередньої участі були розкопані численні могильники, садиби, вулиці, житлові та ремісничі комплекси X—XVIII ст. у «граді Володимира» та «граді Ярослава», на Копиревому кінці та Щекавиці. Це різні ділянки на вул. Володимирській, Великій Житомирській, Рейтарській, Стрітенській, Золотоворітській. Киянівському провулку та на горі Дитинці.

Серед видатних та унікальних об'єктів, які дослідив учений, — язичницьке капище часів Володимира Святославовича, оборонні споруди, собор Св. Георгія — патрональний храм Ярослава Мудрого, ротонда кінця XII—XIII ст. Він розшукував і локалізував Федорівський собор 1128 р., збудований Мстиславом Великим. Усі розкопки Я.Є. Боровського важко перелічити.

Переважна більшість знахідок передана дослідником до Музею історії міста Києва, створенню якого і формуванню його археологічних фондів Я.Є. Боровський доклав багато зусиль. Нині кожен відвідувач чи фахівець може наочно побачити в експозиції музею результати майже 30-річних розкопок ученого столиці Київської Русі.

Багато натхнення та копіткої праці доклав дослідник для швидкого введення до наукового обігу новітнього, здобутого ним археологічного матеріалу. Для широкого кола аматорів київських старожитностей великий інтерес становили його надзвичайно цікаві науково-популярні розвідки та оповіді про нові знахідки, що швидко з'явилися у різних київських виданнях. Науковці України, різних наукових центрів колишнього Союзу, країн Західної Європи активно використовували численні наукові розробки Я. І. Боровського. Проте для його київських колег може ще важливішим було те, що вчений є не тільки плідним автором, а й вмілим організатором створення та публікації численних наукових збірок. Практично, починаючи із славнозвісної «Київської старовини» 1972 р. він був відповідальним секретарем більшості наукових збірників з давньоруської тематики, на самперед з історії й археології Києва.

Вченим, а також широкому колу читачів, добре відомі й власні праці Я.І.Боровського. Перша його книжка була присвячена актуаль-

ній проблемі історіографії виникнення Києва, що побачила світ напередодні святкування ювілею міста у 1981 р. А головну увагу дослідника завжди привертав загадковий світ слов'янського язичництва. На базі грунтовного вивчення писемних, археологічних, етнографічних та інших джерел дослідник висвітлював звичаї та вірування давніх киян у дохристиянську добу, залишки язичництва, що збереглися у матеріальній та духовній культурі аж до нашого часу. Цьому присвячено його дві, чи не найцікавіші праці: «Мифологический мир древних киевлян» (1982) та «Світогляд давніх киян» (1992). За першу вчений отримав диплом першого ступеня у всесоюзному конкурсі науково-популярних праць. Я. І. Боровський є співавтором і таких фундаментальних праць, як тритомна «Історія Києва», тритомна «Давня історія України», «Історія української культури» та монографія «Новое в археологии Києва», а також багатьох інших наукових праць.

За великий внесок у вивчення стародавнього Києва Я.І. Боровському 1983 р. було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки.

Вітаючи Ярослава Євгеновича з ювілеєм, співробітники відділу археології Києва і всього інституту бажають йому міцного здоров'я та нових наукових здобутків на терені української археології.

Одержано 26.03.2002

ІНФОРМАЦІЯ ПРО РОБОТУ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ВЧЕНОЇ РАДИ ДЛЯ ЗАХИСТУ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ ПРИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ ЗА 1999—2001 рр.

На початку 2002 р. закінчився черговий термін дії спеціалізованої вченої ради інституту на проведення захистів докторських дисертацій за спеціальністю 07.00.04 — археологія (історичні науки). За 3 роки, що минули, спеціалізована вчена рада провела 37 засідань, на яких захищено 3 докторські дисертації і 20 кандидатських, відхиленіх ВАК України дисертацій немає.

Тематика захищених робіт охоплює основні напрями сучасної археологічної науки в Україні від доби палеоліту до середньовіччя.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук Б.В. Магомедова «Черняхівська культура. Проблема етносу» присвячена вирішенню проблеми етнічної належності однієї з найбільш яскравих археологічних культур України I тис. н. е. Ця тема впродовж багатьох років залишається провідною в тематиці інституту. Аналіз та зіставлення різних категорій старожитностей дали змогу об'єктивно підійти до складної проблеми етнічного складу населення Південно-Східної Європи в пізньоримський час. Офіційні опоненти, незважаючи на дискусійність проблеми, дали високу оцінку цьому дослідженню.

О.В. Симоненко захищив докторську дисертацію на тему «Сармати Північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етнополітична історія». Дослідження сарматських пам'яток в Україні є необхідно передумовою всебічного дослідження історичної долі пізніх скіфів, носіїв зарубинецької та черняхівської культур, з якими вони пов'язані безпосередніми контактами. Офіційні опоненти дали високу оцінку роботі і зазначили, що завдяки цьому дослідженню сарматознавство в Україні стало на належний європейський рівень.

Докторську дисертацію захищив професор Волинського державного університету (Луцьк) М.М. Кучінко. Тема його дисертації «Волинська земля в X — першій половині XIV ст.», присвячена соціально-економічному і культурному розвитку окраїнних земель Давньоруської держави. Офіційні опоненти відзначили велику археологічну базу дослідження, отриману дисеранттом упродовж багатьох років розкопок. Завдяки її аналізу з'я-

совано проблему становлення і розвитку ранньосередньовічних міст Волині, показано динаміку зростання поселенських структур з Х по XIV ст.

У 1999 р. було захищено 9 кандидатських дисертацій, із них одна належить громадянину Лівану, вона присвячена старовинному місту Ліванської Республіки — Баальбеку.

Кандидатські дисертації з археологічного дослідження Криму (О.В. Гаврилов, В.П. Власов) стосуються періоду розвитку античних міст Північного Причорномор'я та висвітлюють етнічні процеси в Криму. Проблема історії народів, що населяли Крим, продовжує залишатись однією з актуальних наукових тем античної та середньовічної археології півострова. У дисертації В.П. Билкової отримано нові дані про стівівідношення слів'янської та варварської культурних традицій у Нижньому Подніпров'ї упродовж скіфо-сарматської доби.

Наукові дослідження з проблеми первісного суспільства (І.М. Гавриленко, С.М. Рижов) залишають до наукового обігу нові археологічні матеріали, вони суттєво доповнили археологічну джерелознавчу базу та перетворили її в історичне джерело. Продовжується дослідження історії населення степової України III — початку II тис. до н. е. Зростання обсягу джерельної бази, матеріали розкопок новобудівних експедицій у 1960—1980-х роках дали змогу на новому науковому рівні дослідити похованальні пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя (Д.Я. Тесленко).

Дисертації О.В. Колібенка та С.В. Шеломенцева-Терського присвячені вивченню давньоруських міст — Переяславля Руського та Лучеська. Особливу увагу приділено історичній топографії міст, яку можна дослідити лише на археологічному матеріалі.

У 2000 р. було захищено 6 кандидатських дисертацій, із них одна — громадянином Сирії. Дві кандидатські дисертації висвітлюють проблеми доби бронзи (III—II тис. до н. е.), зокрема дисертація громадянина Сирії Хассана Хасана, яка присвячена археологічному дослідження Марі, вводить в український науковий обіг нові джерела з історії стародавнього сходу. Праця С.В. Іванової досліджує соціальну структуру великої культурно-історичної спільноти Північно-Західного Причорномор'я III тис. до н. е.

Історіографічний аспект розвитку археологічної науки в Україні висвітлено в дисертації В.В. Скирди на тему «Археологічна наука в Харківському університеті (1805—1920 рр.)».

Пріоритетним напрямом археологічних досліджень продовжує залишатися проблема етногенезу слов'ян. Цю тему розроблено в дисертації В.В. Шкоропада «Племена поморсько-кльошової культури на Волині». Специфіка археологічної науки потребує постійного введення в науковий обіг нових матеріалів, що поповнюються завдяки археологічним розкопкам.

Джерелознавчим проблемам присвячено дисертації О.В. Бобровської «Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури» та В.С. Аксюнова «Поховання з конем другої половини VIII—IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських грунтових могильників)».

У 2001 р. було захищено 5 кандидатських дисертацій.

Дисертація Ю.М. Бровендора органічно пов'язана з проблемою походження та розвитку протоіранської (північноіранської) мовної спільноти. Найбільш яскраве та вагоме місце у цьому процесі за доби бронзи (друга половина II тис. до н. е.) посада зрубна культурно-історична спільність. Тільки за останні десятиліття було створено відповідну джерелознавчу базу, яка надає матеріали для узагальнення поселенських пам'яток, аналіз яких подано у цьому дослідженні.

Дисертація І.А. Ємця присвячена одному з найбільших держав античного світу — Боспорському царству. Дисерант дослідив греко-варварські релігійні взаємопливи на Боспорі Кіммерійському. Цей аспект діяльності стародавнього населення Боспору супроводжувався злиттям еллінської та варварської культур, що й відобразив археологічний матеріал.

Етнічні процесси в Криму на зламі античності та середньовіччя (ІІІ — середина VI ст. н. е.) досліджено в дисертації С.В. Ушакова. У праці детально проаналізовано всі види історичних і археологічних джерел з етнічної історії Гірського Криму і виділено різні групи населення: сармато-алани, германці, фракійці, пізні скіфи, яким належала провідна роль.

Проблеми з історії і культури народів скіфського світу постійно привертають увагу вчених. Багаті і різноманітні археологічні матеріали VII—IV ст. до н. е., зокрема пам'ятки скіфського «звіриного стилю», досліджено у дисертації Ю.Б. Попіловича. Уперше підготовлено каталог виробів із зображенням хижака, всебічно проаналізовано цей образ, визначено його місце в мистецтві народів скіфського світу.

Актуальні проблеми палеолітознавства розглянуто в дисертації І.А. Сніжко, в якій вивчено утилізацію мисливської здобичі за матеріалами всесвітньовідомої археологічної пам'ятки — Амросіївського поселення. Ця праця є новаторською, в ній вперше у вітчизняному палеолітознавстві крім традиційних кам'яних знарядь широко використано фундаментальні рештки, пов'язані з утилізацією здобичі, а також розроблено спеціальні методи їх дослідження.

Усі захищені дисертації є складовими бази джерел для написання фундаментальних праць з історії стародавнього світу, їх можна використовувати для підготовки підручників з історії первісного суспільства та народознавства, а також курсів лекцій зі спеціальності «Археологія» на історичних факультетах університетів України (Сімферополь, Луганськ). Археологічний матеріал, отриманий і опрацьований дисертантами, використано в експозиціях державних музеїв України, зокрема Харкова, Сімферополя, Луганська, Києва, Луцька, Одеси, Дніпропетровська, Переяслава-Хмельницького.

СПИСОК ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАХИЩЕНИХ У СПЕЦІАЛІЗОВАНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ ПРИ ІНСТИТУТІ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 1999—2001 рр.

1999

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Кучінко Михайло Михайлович «Волинська земля в X — першій половині XIV ст.». Офіційні опоненти: д-ри іст. наук І.С. Винокур, М.Ф. Котляр, М.П. Кучера. Провідна установа — Львівський національний університет ім. І. Франка.

2. Магомедов Борис Вікторович «Черняхівська культура. Проблема етносу». Офіційні опоненти: д-ри іст. наук І.С. Винокур, І.А. Баранов, М.Б. Щукін. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

3. Симоненко Олександр Володимирович «Сармати Північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етнополітична історія». Офіційні опоненти: д-ри іст. наук Є.В. Максимов, М.Б. Щукін, С.Б. Сорочан. Провідна установа — Ужгородський державний університет.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Билкова Валерія Павлівна «Поселення Нижнього Дніпра в IV ст. до н. е. — III ст. н. е.». Офіційні опоненти: д-р іст. наук В.М. Зубар, канд. іст. наук С.Я. Ольговський. Провідна установа — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

2. Власов Володимир Петрович «Етнокультурні процеси в Криму в III ст. до н. е. — IV ст. н. е.». Офіційні опоненти: д-р іст. наук В.М. Зубар, канд. іст. наук Л.С. Кличко. Провідна установа — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

3. Гавриленко Ігорь Миколайович «Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України». Офіційні опоненти: д-р іст. наук Д.Я. Телегін, канд. іст. наук О.Ф. Горелік. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

4. Гаврилов Олександр Вікторович «Сільська округа Феодосії V—II ст. до н. е.». Офіційні опоненти: д-р іст. наук В.Ю. Мурзін, канд. іст. наук С.Я. Ольговський. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

5. Ель-Хусейні Мохамад Хашем Мустафа «Баальбек — пам'ятка археології Лівану». Офіційні опоненти: д-р іст. наук В.М. Зубар, канд. іст. наук С.Б. Охотніков. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

6. Колибенко Олександр Володимирович «Історична топографія Переяславля Руського (Х — перша половина XIII ст.)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук Г.Ю. Івакін, канд. іст. наук В.П. Коваленко. Провідна установа — Інститут історії НАН України.

7. Рижов Сергій Миколайович «Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело». Офіційні опоненти: д-р іст. наук Д.Я. Телегін, канд. іст. наук О.Г. Корвін-Піотровський. Провідна установа — Дніпропетровський національний університет.

8. Тесленко Дмитро Леонідович «Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного перестепу (аналіз поховального обряду)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук Д.Я. Телегін, канд. іст. наук М.О. Ричков. Провідна установа — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

9. Шеломенцев-Терський Святослав Володимирович «Лучеськ X—XV ст.». Офіційні опоненти: д-р іст. наук Г.Ю. Івакін, канд. іст. наук Б.А. Прищепа. Провідна установа — Львівський національний університет ім. І. Франка.

2000

1. Аксюнов Віктор Степанович «Поховання з конем другої половини VIII—IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських грунтових могильників)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук О.В. Сухобоков, канд. іст. наук В.В. Колода. Провідна установа — Дніпропетровський національний університет.

2. Бобровська Оксана Вікторівна «Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури». Офіційні опоненти: д-р іст. наук Є.В. Максимов, канд. іст. наук Р.Г. Шишкін. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

3. Іванова Світлана Володимирівна «Населення ямної культурно-історичної спільноти Північно-Західного Причорномор'я (дослід соціальної інтерпретації поховальних пам'яток)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук І.Ф. Ковальова, канд. іст. наук Г.М. Тощев. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

4. Скирда В.В. «Археологічна наука в Харківському університеті (1805—1920 рр.)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук В.М. Зубар, канд. іст. наук О.Б. Супруненко. Провідна установа — Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова.
5. Шкоропад Віталій Володимирович «Племена поморсько-кльошової культури на Волині». Офіційні опоненти: д-р іст. наук Є.В. Максимов, канд. іст. наук Б.А. Прищепа. Провідна установа — Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України.
6. Хасан Хассан Хамдан «Історико-культурний феномен Марі (за археологічними даними)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук І.Ф. Ковальова, канд. іст. наук В.В. Отрошенко. Провідна установа — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

2001

1. Бровендер Юрій Михайлович «Поселення зрубної спільноті в середній течії Сіверського Дінця». Офіційні опоненти: д-р іст. наук С.С. Березанська, канд. іст. наук Ю.В. Буйнов. Провідна установа — Дніпропетровський національний університет.
2. Ємець Ігор Анатолійович «Греко-варварські релігійні взаємопливи на Боспорі Кіммерійському (історіографічний аспект)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук В.Ю. Мурзін, канд. іст. наук М.І. Золотарьов. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
3. Полідович Юрій Богданович «Образ хижака у мистецтві народів скіфсько-го світу(за археологічними пам'ятками VII—IV ст. до н. е.)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук А.С. Русєва, канд. іст. наук С.Я. Ольговський. Провідна установа — Дніпропетровський національний університет.
4. Сніжко І.А. «Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізньо-палеолітичному комплексі». Офіційні опоненти: д-р іст. наук В.Н. Станко, канд. іст. наук О.Ф. Горелік. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
5. Ушаков Сергій Володимирович «Етнічна ситуація в Південно-Західному Криму на межі античності та середньовіччя (III — середина VI ст. н. е.)». Офіційні опоненти: д-р іст. наук Б.В. Магомедов, канд. іст. наук Р.Г. Шишкін. Провідна установа — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Одержано 19.02.2002

Н.М. Білас

І.І. ШАРАНЕВИЧ ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Ісидор Іванович Шараневич (1829—1901) — український історик та археолог, професор Львівського університету, почесний доктор Університету св. Володимира у Києві, від 1873 р. — дійсний член Krakівської академії наук. Був членом ради м. Львова, займав посаду цісарсько-королівського охоронця (консерватора) історичних пам'яток Галичини, з 1882 р. щорічно обирається сенатором Ставропігійського інституту у м. Львові, був засновником Ставропігійського музею (1889)¹.

З особистих переконань та як сенатор Ставропігійського інституту І. Шараневич стояв на позиціях консервативного лоялізму до австрійської влади (такою була загальна позиція інституту як установи), за що у 1889 р. був відзначений почесним папським хрестом «pro ecclesia et pontifice», а в 1899 р. отримав від австрійського імператора орден Залізної Корони III ступеня². З огляду на це певна частина української громадськості Галичини другої половини XIX ст. (московфіли, полонофіли та народовці) сприймала І. Шараневича як реакціонера і часто через політичну заангажованість не приділяла належної уваги його діяльності як науковця. Проте нині, через призму минулих літ, можна сміливо констатувати, що праці вченого вплинули на розвиток історичної думки в Галичині.

І. Шараневич був серед перших активних дослідників історії та матеріальної культури Галицько-Волинського князівства. Один із патріархів української історичної науки І. Кріп'якевич ставив його в ряд кращих знавців історії Галичини феодального періоду³. «На джерелах стоїть правда історична, а із джерел представляє вона нам життя з його добрими і поганими сторонами»⁴, — таким було наукове кредо І. Шараневича.

Значним є внесок ученої у розвиток археологічної науки. У 60—70-х роках XIX ст. до археології ще ставилися часом упереджено, вважали «гробокопанням», археологічні дослідження носили в основному аматорський характер. І. Шараневич уже на початку своєї

наукової діяльності звернув увагу на значення речових джерел для дослідження та відтворення стародавньої історії, тому почав професійно займатися практичною археологією.

У 1882 р. І. Шараневич звернувся до Крайового відділу комісії зі збереження історичних та мистецьких пам'яток з проханням асигнувати гроші на розкопки в місті Галичі. Головний охоронець пам'яток Галичини граф В. Дзедушицький запропонував І. Шараневичу представити план робіт і їх кошторис, що останній і зробив⁵. У цьому плані докладно передічено, що саме потрібно дослідити в самому місті Галичі, уздовж русла р. Дністер від гирла р. Ломниця до гирла р. Луква, у селах Залуква і Крилос та їх околицях. Крайовий відділ проект схвалив лише частково і вініс уточнення про те, що І. Шараневич має повністю підпорядковуватися В. Дзедушицькому і передавати йому знайдені предмети, які, безперечно, були б відправлені у центральні польські та німецькі музеї.

Українська громадськість в особі Ради Руського Народного дому звернулася до І. Шараневича з проханням посприяти тому, щоб знайдені в Галичині археологічні знахідки поступали до музею Народного дому у Львові, в якому їм гарантували безпечне зберігання і де вони приносили найбільшу користь. Дослідник, який у той час на власні кошти уже вів розкопки вздовж р. Ломниця, запропонував головному консерватору новий проект і свої умови, які було прийнято. І. Шараневич був призначений куратором археологічних знахідок з Галича⁶.

З весни 1882 р. розкопки в околицях Галича І. Шараневич проводив разом зі священиком отцем Л. Лаврецьким (настоятелем церкви у с. Залуква), а 23 липня 1883 р. розпочала свою роботу археологічна комісія, до складу якої увійшли залучені до розкопок В. Дзедушицьким краківські вчені та львів'яни — І. Шараневич і Л. Цвіклінський.

У той час було опубліковано статтю «Три історичні описи старокняжого Галича в 1860, 1880, 1882 рр.»⁷, за допомогою якої І. Шараневич намагався зацікавити галицьку гро-

мадськість історію літописного Галича. Цю статтю він написав також для кращого розуміння наступних статей про результати археологічних розкопок⁸, які в доповненному вигляді вийшли окремою книгою⁹.

У період з 1882 р. по 1885 р. I. Шараневичем та членами археологічної комісії було досліджено на полях біля с. Залуква фронтальну стіну і частину абсид стародавньої церкви Св. Пантелеймона, пізніше перебудованої на костел Св. Станіслава, фундамент церкви Св. Спаса часів князя Володимира і кам'яний саркофаг XII—XIII ст., а у передмісті сучасного Галича, між селами Залуква і Четвертки, — фундамент костелу Св. Анни (костел побудовано на місці давньоруської церкви Св. Богородиці, яку I. Шараневич помилково називав соборною). Було відкрито та досліджено і сліди фундаментів, печеру в скелі та підземні лабіринти церкви Св. Миколи поблизу с. Крилос; фундамент монастиря Св. Іллі на правому березі р. Луква; фундамент восьмикутної будівлі у с. Крилос на місці, названому «Воскресенським»; восьмикутний фундамент на лівому березі р. Луква (проф. В. Антонович припустив, що це основа вежі, яка захищала вхід у стародавній Галич); мозаїчний паркет з жовтої цегли в с. Четвертки. Також досліджено кілька могил, докладно оглянуто Крилоське городище, оточене трьома валами. У Галичі розкопки було продовжено до 1888 р., однак суттєвого матеріалу не прибавилося¹⁰.

Усі предмети, знайдені в околицях Галича, — кам'яні ножі, долота, топірі, бронзові булавки, хрестики, ключі, дзвіночки, наливо, монети та ін. — були докладно описані I. Шараневичем у різних виданнях, а згодом лягли в основу колекцій музею Ставропігійського інституту.

У 1890 р. I. Шараневич разом з В. Антоновичем досліджували княжу столицю м. Звенигород. Тут ними, за свідченням настоятеля місцевої сільської парафії отця I. Билинкевича, було відкрито залишки фундаменту церкви.

Яскравою сторінкою в археологічній діяльності I. Шараневича є дослідження епонімної пам'ятки висоцької культури. У 1894 р. у селах Чехи (нині Лугове) і Висоцько Брідського повіту М. Грушевський розпочав для НТШ археологічні розкопки¹¹. У наступному році на кошти Крайового відділу комісії зі збереження історичних та мистецьких пам'яток розкопки продовжили I. Шараневич, учитель народної школи в с. Чехи Я. Сподарик та два слухачі Львівського університету — В. Кухарський та Б. Яновський. Було досліджено ґрунтові могильники пізньобронзового періоду — на загал було виявлено близько 400 поховань. Було знайдено людські скелети, бронзові шпильки, браслети, персні, гудзики, вироби з кременю, кістки, бурштину й заліза, скляні намистинки, глиняний посуд. Усі знайдені предмети

(приблизно 1500 одиниць) I. Шараневич передав у власність кабінету класичної археології Львівського університету (завідувач Л. Цвіклінський) для заснування тут у майбутньому «крайового кабінету передісторичних речей»¹². Результати розкопок лягли в основу написання вченим великої статті «До історичні кладовища в Чехах і Висоцькуму»¹³. Дослідник мав доповісти про відкриття пам'яток висоцької культури на XI Археологічному з'їзді у Києві в 1899 р., але галицька делегація у Київ не поїхала на знак протесту проти заборони російського уряду виступати українською мовою¹⁴. Лише у наступному 1900 р. з рефератом про поле поховань у с. Чехи на археологічному конгресі в Паризі виступив М. Грушевський¹⁵.

I. Шараневич був членом-кореспондентом Центральної комісії з мистецтва та історичних пам'яток у Відні, тому кілька його статей про археологічні розкопки було опубліковано в журналі «Повідомлення»¹⁶. На прохання голови Центральної комісії дослідник відіслав у Відень опис знахідок із сіл Чехи і Висоцьке, карти могильників, таблиці предметів та частину людських кісток. Віденське антропологічне товариство для вивчення всіх отриманих предметів створило спеціальну хімічну лабораторію.

Звичайно, археолог допускався помилок, однак завжди вмів їх визнавати, якщо на це вказували історичні джерела. Загально відомими є його погляди щодо місцерозташування княжого Галича. У своїй першій історичній монографії¹⁷, ще не маючи у розпорядженні результатів археологічних досліджень, спираючись майже винятково на літописні дані, I. Шараневич писав, що княжий Галич знаходився там, де розташоване сучасне одноіменне місто. Він, щоправда, не вважав, що руїни польського старостиńskiego замку у Галичі (на Замковій горі) є колишнім княжим замком, але церкву Св. Богородиці помилково називав соборною. Дещо пізніше, під впливом археологічних знахідок, він розмістив княжий замок на полях біля с. Залуква. I. Шараневич не зміг точно вказати місцерозташування власне княжої замкової гори, але припустив, що оскільки на правому березі Дністра розташоване ціле пасмо горбів, то на них, ймовірно, і стояв давній Галич. Як відомо, саме до них топографічно належить і Крилоська гора. Головним опонентом I. Шараневича у цьому питанні був А. Петрушевич — автор низки розвідок і досліджень з історії Галичини. Останній не брав участі в археологічних розкопках за станом здоров'я (хвороба очей). I. Шараневич закидав А. Петрушевичу, що той часто не дотримувався послідовності при висвітленні історії літописного Галича¹⁸. Наприклад, храм Св. Пантелеймона дослідника спершу правильно зіставив з костелом Св. Станіслава у с. Крилос¹⁹, але згодом змінив думку, припустивши таким чином серйозної помилки,

стверджуючи, що княжий і пізньосередньо-вічний Галич існували на одному місці²⁰.

Між І. Шараневичем та А. Петрушевичем точилася наукова дискусія стосовно локалізації ще однієї літописної церкви — Св. Спаса — та ототожнення її із залишками споруди, що були відкриті отцем Л. Лаврецьким у с. Святий Станіслав (нині — с. Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). І. Шараневич вважав, що залишки центру літописного Галича слід шукати на Ломницькій височині, категорично заперечуючи А. Петрушевичу, який, спираючись на літописні повідомлення, стверджував, що залишки церкви Св. Спаса мають бути саме на замковій горі сучасного міста Галича²¹. Усі статті дослідника про літописний Галич було об'єднано в одному збірнику у 1888 р. під назвою «Критико-исторические разсуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях». У цій праці А. Петрушевич трактував усі археологічні знахідки комплексів поселень як залишки літописного міста (згодом подібну думку висловив і М. Грушевський²²).

До розв'язаної українськими вченими тривалої дискусії щодо локалізації літописного Галича підключився польський археолог О. Чоловський, який піддав гострій критиці концепції А. Петрушевича²³. О. Чоловський обстежив фундаменти церкви Різдва Христового у Галичі та Успенського собору в с. Крилос. Саме він вказав на с. Крилос, як на місце розташування власне княжої замкової гори. І. Шараневич наприкінці свого життя схилявся саме до гіпотези О. Чоловського. Пізніші дослідники літописного Галича також почали ототожнювати його винятково з Крилоським городищем, а решту колись заселеної території називали боярськими чи монастирськими садибами²⁴.

І. Шараневич не лише вів дослідницьку роботу, а й широко пропагував результати археологічних розкопок, намагаючись таким чином зацікавити історією рідного краю якнайширші суспільні кола. У Коломиї в 1870 р. відбувся з'їзд Педагогічного товариства, який організував виставку предметів старовини. Львівський відділ цього товариства провів у зв'язку з цим засідання, на якому виступив І. Шараневич. Мета виступу — навчити присутніх, які саме пам'ятки і предмети старовини є важливими під час вивчення минулого краю²⁵. Цей виступ можна вважати першим кроком І. Шараневича у краснавчій діяльності.

Археолог був організатором численних археологічних виставок, де, зокрема, експонувалися і знайдені ним у м. Галич та околицях предмети. Першу таку виставку було відкрито у вересні 1885 р. у стінах вищої політехнічної школи у Львові. На виставці був присутній професор Київського університету В. Антонович, який перед цим ціле літо 1885 р. провів у м. Галич, їздив з І. Шараневичем по історичних місцях Прикарпаття.

зазначимо, що усе це мало негативну оцінку з боку В. Дзедушецького, який, орієнтуючись на археологів Ягеллонського університету, попередив І. Шараневича, що надалі усі дослідження у м. Галичі та його околицях проводитимуть лише краківські вчені. В. Дзедушецький, крім того, заборонив створити на виставці окрему українську («малоруську») секцію і наполіг на тому, щоб офіційною мовою на виставці була не лише українська, а й польська²⁶.

І. Шараневич у зв'язку з проведенням виставки опублікував дві статті. У першій з них перелічив знайдені предмети і змалював історію давнього Галича¹. На початку статті «Пам'ятки галицько-руської старовини в зображеннях» автор пояснив, до яких саме історичних періодів зараховано знайдені предмети. Ці предмети було поділено на три види: кам'яний (23 предмети); бронзовий (2 предмети); залізний (17 предметів)²⁸.

У 1888 р. на честь 900-річчя хрещення Русі і 100-річчя Ставропігійського інституту у Львові в його приміщеннях пройшла друга бібліографічно-археологічна виставка під керівництвом А. Петрушевича та І. Шараневича. Останній для орієнтації у виставлених предметах видав каталог²⁹, а після закриття виставки опублікував «Звіт з археологічно-бібліографічної виставки в Ставропігійському інституті»³⁰.

У 1889 р. з нагоди 300-річчя заснування Успенського Ставропігійського Братства у м. Львові І. Шараневич організував повторну виставку археологічних знахідок з Галича у стінах Ставропігійського інституту. З того часу тут почав функціонувати перший український археологічний музей. Допомагав ученному в організації й поповненні музею відомий журналіст та історик Ф. Свистун, який був префектом новоствореного музею тоді, коли І. Шараневич був сенйором інституту.

Отже, можна впевнено наголосити, що діяльність І. Шараневича як археолога була активною і результативною. Зібрати якнайбільше археологічних джерел і на їх основі відтворити історичне минуле — таке завдання ставив він перед собою. Дослідник ставився до археологічних пам'яток як до залишків славного минулого, тому налагоджував відносини з багатьма науковими товариствами Австрії, щоб за їх посередництвом розповісти світові про давню історію Галичини. Серед галицьких істориків другої половини XIX ст. саме він був найближче до загальнозвізаної історико-географічної локалізації давнього Галича і навіть конкретно називав як давнє поселення с. Крилос.

Відомий український археолог Я. Пастернак згодом напише, що «...діяльність його (І. Шараневича) як практичного дослідника та популяризатора рідних пам'яток, а також його праця як пропагатора пошани для них запевнили йому почесне місце пionera між усіма археологами східної Галичини...»³¹.

¹ У багатьох біографіях І. Шараневича (наприклад, в «Історії Львівського університету» Л. Фінкеля та С. Стажинського) повідомляється, що він народився у с. Козарі Рогатинського уїзду (нині Рогатинський р-н Івано-Франківської обл.), насправді ж там він був охрещений, а народився 16 лютого 1829 р. (н. ст.) у с. Церківна Рогатинського уїзду (нині с. Церковна Долинського р-ну Івано-Франківської обл.) у сім'ї священика (див.: *Ваврик В.Р. Основные черты литературной деятельности Ис. Ив. Ш. С.*) // Литературная часть, посвященная памяти Исидора Ивановича Шараневича по случаю его 100-летней годовщины со дня рождения / Сост. В.Р. Ваврик. — Львов, 1929. — С. 36). Закінчив трикласну школу і шість класів гімназії в м. Бережани, а 7-й і 8-й класи гімназії — у Львові. У 1848 р. вступив на богословський факультет Віденського університету, у наступному році перевівся у Львівський університет, де у 1851 р. здобув вищу богословську освіту. У 1853 р. вступив на філософський факультет Львівського університету. Спочатку працював у семінаріях, а в 1855 р. став викладачем історії та географії гімназії в Перемишлі. У 1856 р. перевівся у Першу академічну гімназію Львова, де через 2 роки здобув звання дійсного професора академічної гімназії. У 1864 р. у Львівському університеті здобув ступінь доктора філософії. У 1870/71 н. р. габілітувався в Львівському університеті на приват-доцента (суплента) філософського відділу (габілітаційна праця — «*Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathervölker in Alterthume und im Mittelalter*», — Lemberg, 1871), був призначений заступником професора австрійської історії (очолював відділ семінарів). З 1873/74 н. р. — звичайний професор австрійської історії Львівського університету, у 1881/82 н. р. — декан, а в 1882/83 н. р. — продекан філософського відділу університету. У 1899 р. подав у відставку, залишивши за собою право і надалі викладати два-три дні на тиждень історію Австрії чи історію Галичини, якщо віднайде нові джерельні дані, зокрема з праistorії. Помер 3 грудня 1901 р. (н. ст.), похований на Личаківському цвинтарі у Львові. Докладніше див.: *Аристов Ф.Ис. Ив. Шар.* (К 100-летию со дня рождения) // Литературная часть, посвященная памяти Исидора Ивановича Шараневича по случаю его 100-летней годовщины со дня рождения / Сост. В.Р. Ваврик. — Львов, 1929. — С. 3—8; *Finkel L., Starzynski S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. — Lwow, 1894. — Cz. 1. — S. 331; Cz. 2. — S. 129—130, 236, 377; *ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 2091, арк. 16, 17, 21.*

² *Finkel L., Starzynski S. Historia...* — Cz. 2. — S. 236.

³ *Крип'якевич І.П.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму до 1772 р. // Огляд публікацій. — К., 1962. — С. 8.

⁴ *Szaraniewicz I.* Rys wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie XV w. — Lwów, 1869. — S. 5.

⁵ *Plan robót podając się mających w celu odszukania I bliskiego zbadania starodawnych budowli lub innych historycznych pomników w Załukwi, w Haliczu i na Krylosie. Ułożony za porozumieniem sie z profesorem politechniki we Lwowie Wp. Zachariewiczem i za zgodą tegoż przez dra Izydora Szaraniewicza, profesora Uniwersytetu Lwowskiego // Przegląd Archæologiczny*. — Lwow, 1883. — Z. II. — S. 3—6.

⁶ *Ваврик В.Р. Основные черты...* — С. 79—80.

⁷ Trzy opisy historyczne staroksiążeciego grodu Halicza w r. 1860, 1880, 1882, skresione przez dra Iz. Szaraniewicza. — Lwow, 1883. — 232 s.

⁸ *Szaraniewicz Iz.* O resultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // Przegląd Archæologiczny. — 1883. — Z. III. — S. 3—9; *Шараневич Ис. С Галича // Діло.* — 1883. — № 80; *Шараневич Ис., Лаврецький Л.* Про розкопи в Галичи // Діло. — № 89; *Шараневич Ис.* Дальші розкопки руїн Галича // Діло. — № 103, № 107; *Шараневич Ис., Лаврецький Л.* Дальший ход розкопок в Галичи // Діло. — № 115; *Шараневич Ис.* Археол. предмети, открыты на месте старокняжего города Галича // Лит. сборник Галицко-Русской Матицы. — Львов. 1885. — С. 216—220.

⁹ O rezultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885 / Przez dra Iz. Szaraniewicza. — Lwow, 1886. — 90 s.

¹⁰ *Шараневич Ис.* Известие о результате изследовательных раскопок в рубежах древнекняжеского города Галича предпринятых в гг. 1886—1887. — Львов, 1888. — 8 с.

¹¹ *Грушевський М.* Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка // Зап. НТШ. — 1899. — Т. 31. — С. 1—22.

¹² *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. 1894/5—1897/8. — Lwów, 1899. — T. 1. — S. 199, 195.

¹³ *Szaraniewicz Iz.* Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechy i Wysocko, w pow. Brodzkim, odkryte w r. 1895, 1896 i 1897. — Lwow, 1898. — 32 s.

¹⁴ *Крущельницька Л.* До археології Брідщини // Наук.-практ. конф. «Історичними шляхами Брідщини». — Броди. 1993. — С. 10.

¹⁵ *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. — T. 2. — S. 496. Зазначимо, що надалі комплексне зіставлення пам'яток високої культури і аргументування їх окремішності у колі сусідніх культур зробив у 1915 р. ще один український археолог В. Гребеняк, але його праця, на жаль, залишилася маловідомою. Натомість загальне визнання отримала здійснена у 1931 р. приват-доцентом Львівського університету Т. Сулімірським повна публікація та аналіз усіх виявлених на той час пам'яток згаданої культури. Див.: *Бандровський М.* Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892—1915) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1998. — Вип. 8. — С. 72—73.

¹⁶ Die Franciskaner Kirche in Halitsch // Mittheilungen K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und historische Denkmale. — Wien, 1889. — S. 91—100; Swiatoslaw Hegel // Mittheilungen... — S. 200; Prahistorische und frühmittelalterische Erdebaute in Galicien // Mittheilungen... — S. 231—233.

¹⁷ Стародавний Галич, описаний Іс. Шараневичем. — Львов, 1860. — 43 с.

¹⁸ Шараневич І. Указания в писанных источниках, а особенно в документах и актах до археологических исследований // Лит. сборник, издаваемый Галицко-русской Матицею. — Львов, 1885. — Вып. 4. — С. 198—201.

¹⁹ Петрушевич А.С. Историческое известие о церкви Св. Пантелеймона близ города Галича, теперь костеле Св. Станислава оо. Францисканов, яко древнейшем памятнике романского зодчества на Галицкой Руси с первой половины XIII столетия. — Львов, 1881. — С. 16, 17.

²⁰ Петрушевич А.С. Археологические находки близ города Галича // Вестник Народного Дома. — Львов, 1883. — № 2. — С. 19—20; Його ж. О предградии Галича за рекою Днестром // Там же. — 1888. — № 66. — С. 590—591.

²¹ Петрушевич А. Археологические находки близ города Галича // Там же. — 1882. — № 1. — С. 7—8, 19—20; № 2. — С. 17—18, 20.

²² Грушевський М. Історія України-Русі. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 2. — С. 467—468.

²³ Czolowski A. Recenzje i sprawozdania // Kwartalnik historyczny. — Lwów, 1889. — S. 749.

²⁴ До концепції А. Петрушевича повертаються сучасні дослідники літописного Галича, які утверджують нову концепцію історичного та топографічного розвитку міста як значної агломерації поселень, що мала дуже великі розміри. Докладніше див.: Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Зап. НТШ. Праці істор.-філос.

секції. — Львів, 1991. — Т. 221. — С. 302; Могитич Р. Містобудівельний феномен давнього Галича // Галицька брама. — Галич, 1998. — № 9. — С. 13.

²⁵ O źródłach służących do glebszkiego poznania dziejów kraju ojczystego: Przez dra Izydora Szaraniewicza Rzecz, czytana na posiedzeniu oddziału lwowskiego Towarzystwa pedagogicznego dnia 15 kwietnia 1870 // Szkoła. — Lwow, 1870.

²⁶ Ваврик В.Р. Основные черты... — С. 89.

²⁷ Указания в писанных источниках, а особенно в документах и актах, до археологических исследований. Речь всецело приложена до археологично-исторических находок в нашем kraju, составлена и отчитана на археологическому съезде по причине выставки предметов из гор. Галича в салоне политехнической школы во Львове д-ром Исидором Шараневичем, дня 11 сентября 1885 г. Часть I — Галич. Часть II — Львов. — Львов, 1886. — 35 с.

²⁸ Пам'ятки галицко-русской старины в изображениях. Часть I. С прибавлением списка выкопалиск из окрестности Днестра и долинного Дніпра, поданых д-ром В.Б. Антоновичем, проф. университета св. Володимира в Кіеве, на краевую археологическую выставку в сентябре 1885, состоявшуюся во Львове. Представил д-р Исидор Шараневич // Лит. сборник. — Львов, 1886. — Вып. I—II. — 119 с.

²⁹ Katalog archeologiczno-bibliograficznej wystawy Instytutu Stauropigianskiego we Lwowie, otwartej dnia 10 października r. 1888, a mającej się zamknąć dnia 12 stycznia r. 1889 / Według wskazówek znawców zestawił dr. Iz. Sczaraniewicz. — Lwow, 1888. — 117 s.

³⁰ Отчет из археологико-библиографической выставки в Ставр. И-те, откр. 10 окт. 1888 г., закрыт. 28 февр. 1889 г. и описание фотографий снятых предметов. — Львов, 1889. — 98 с.

³¹ Пастернак Я. Изидор Шараневич як археолог // Діло. — 1929. — N 36.

Одержано 15.06.2001

Рецензії

В.Д. Баран
Давні слов'яни /
Серія «Україна крізь віки». Т. 3.
К.: Видавничий дім «Альтернативи»,
1998. — 335 с.

У 1998 р. у видавництві «Альтернативи» побачила світ праця В.Д. Барана «Давні слов'яни», яка є третім томом 15-томного видання «Україна крізь віки». Володимир Данилович Баран широко відомий серед науковців України, країн Центральної і Східної Європи як один з видатних славістів, фахівців з археології Східної Європи I тис. н. е. Його перу належать монографії «Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю» (1972), «Черняхівська культура» (1981), «Празька культура Південністров'я» (1988), розділи колективних праць «Археологія УРСР. Т. 3.» (1986), «Слов'яни Південно-Східної Європи у додержавний період» (1990), «Походження слов'ян» (1990). Рецензована праця окоплює головні положення цих досліджень, доповнює їх матеріалами останнього десятиріччя.

У 1994—1996 рр. у Москві побачили світ дві частини узагальнювального дослідження відомого славіста В.В. Седова «Слов'яни у давнину» та «Слов'яни в ранньому середньовіччі». Праця В.Д. Барана «Давні слов'яни» ні в якому разі не є їх еквівалентом, повторенням, а є новим оригінальним дослідженням, якоюсь мірою відповідю на ці праці. Насамперед про це свідчить структура видання. Автор не розглядає історію слов'ян у хронологічній послідовності з II тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. Спочатку подано стислу характеристику писемних лінгвістичних, антропологічних джерел про слов'ян I—IV ст. Потім описано археологічні культури слов'ян V—VII ст., тобто культури, слов'янська належність яких не викликає сумніву. Окремий розділ присвячено колонізації слов'янами великих площ на Балканах та в Центральній Європі. Далі розглянуто слов'янські культури VIII—X ст. на терені сучасної України. В окремих розділах наведено витоки слов'янських старожитностей кінця VII—X ст., приділено увагу археологічним культурам і слов'янським племінним об'єднанням в I тис. н. е., етнокультурним процесам у період об'єднання в I тис. н. е., етнокультурним процесам у період утворення Києво-Руської держави.

жави. Взагалі з початку В.Д. Баран пише про історичних слов'ян другої половини I тис.

А далі йдеся про археологічні культури першої половини I тис., носіїв яких певною мірою можна пов'язувати з праслов'янами, — зарубинецьку, черняхівську, київську і пам'ятки типу Етулії. Специальний розділ присвячено переходним пам'яткам кінця IV—V ст. від «венедського часу» до «часу історичних слов'ян». У праці є історіографічний розділ з проблеми походження ранньосередньовічних слов'янських культур в археологічній літературі, а також розділ про економічний та соціальний розвиток слов'ян I тис. Особливу увагу привертає частина про витоки українського народу та походження назви «Україна», оскільки В.Д. Баран не займається цією проблематикою.

У такій незвичайній щодо хронології праці використано метод ретроспективного дослідження, тобто сходження вниз, у глибину століть до межі нашої ери від безсуперечних слов'янських культур раннього середньовіччя. До таких культур V—VIII ст. на терені Східної та Центральної Європи дослідник заразовує колочинську, пеньківську, пражко-корчацьку, дзєдзицьку, іменьківську, які він співвідносить з венедами, склавінами, антиами. У розділі про лісостепові скарби VI—VII ст. «мартинівсько-трубчевського типу» В.Д. Баран відстоює їх антиську належність і критично розбирає концепції Б.О. Рибакова, М.Ю. Брайчевського, М.І. Артамонова, інших дослідників. Цікаво те, що робить він це у контексті відношень слов'ян таnomadів стелу. Номади були сполученою ланкою слов'ян (антів) з навколоишнім світом (с. 59). Звернуто увагу на кочівницькі житла, поховання на слов'янських поселеннях. Останні знайдено досить далеко, у лісостепу, наприклад на поселенні Рябівка 3 (верхня течія Ворскли). Звернуто також увагу на припущення О. Пріцака, що скарби могли належати у тому числі і багатим купцям, але цілком обґрунтовано піддано критиці його тезу стосовно того, що авари «виводять» слов'ян на історичну арену. Проте Йордан, Прокопій повідомляють про склавінів, антів ще до приходу авар, і сло-

в'яні на той час уже усвідомлюють себе окремим етносом. Обґрунтовано В.Д. Баран піддає критиці спробу Б.О. Рибакова на основі вільної інтерпретації терміну «росомоні» як «руси» з перекладу § 129 «Гетики» Йордана ототожнити це сарматське плем'я зі слов'янами — русами.

До слов'ян фахівець зараховує частину носій імен'янської культури. При цьому він спирається на погляди В.В. Седова. Втім це положення потребує подальшої перевірки. У розділі про утворення Київської Русі («Киево-Руської держави») та етнокультурні процеси вчесний намагається відповісти на питання: чи привело створення цієї держави на чолі з Рюриковичами до виникнення єдиної руської народності? Піддано критиці російську історичну традицію і її останній прояв у вигляді праці В.В. Седова «Слов'яні у ранньому середньовіччі», що «існування східнослов'янської (давньоруської) народності докumentовано історичними і лінгвістичними свідоцтвами». В.Д. Баран дотримується погляду М.С. Грушевського, який не визнавав існування давньоруської народності. Дослідник вважає, що напередодні утворення Київської Русі у Східній Європі були такі сфери впливу: балтійська (контроль варягів) і південна (контроль Хазарії). Проте далі йдеться про те, що послаблення варязького впливу (вигнання варягів за море) спричинило посилення тиску кочовиків. Це вважається нам неможливим: варяги контролювали у середині IX ст. досить невеликий регіон на півночі біля Новгорода та Старої Ладоги і натиск кочовиків на півдні, пов'язаний із кризою Хазарського каганату, аж ніяк не слід пов'язувати з відходом за море невеликої групи варягів. У географічному плані відстань між цими подіями становить близько 1100 км. А боротьбу за «путь із варяг в греки» варяги почали потім, після затвердження Рюрика у Новгороді. В.Д. Баран доходить висновку, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп у період існування одної держави були міцнішими, ніж загальні політико-економічні, і східні слов'яні на величезних просторах ніколи не почували себе одною етнічно-мовою спільнотою.

На початку розділу про слов'ян першої половини I тис. н. е. у переліку культур згадана «волино-подільська», «пізньозарубинецька», «етулійська» (с. 166). Проте вони не є культурами за загальновизнаним визначенням, що виходить з подальшого тексту розділу. Ми маємо справу з історико-культурними горизонтами, які характеризуються нетривалими існуванням за часом, територіальною віддаленістю культурних груп. Останні так і не змогли перетворитися у відносно стабільні культури. В.Д. Баран пов'язує слов'янський етногенез у першій половині I тис. н. е. певною мірою з носіями зарубинецької, волино-подільської, черняхівської, київської, етулійської культур. Скіфо-сарматська, пізньола-

тенська, поенешті-лукашівська, липицька, вельбарська культури, культура карпатських курганів являли собою слов'янське оточення.

Дослідник вживає термін «зарубинецька культура» (класична і пізня) — с. 166. На наш погляд, він не зовсім вдалий і не відображає тих етноісторичних подій. Є тільки одна зарубинецька культура — класична, латенізованя, межі III—II ст до н. е. — середина I ст. н. е. Пам'ятки пізньозарубинецького горизонту тільки незначною мірою наслідують зарубинецькі риси у зовсім іншу епоху. Їх морфологічна характеристика дуже відрізняється від ознак зарубинецької культури. Цілком аргументовано виглядає зменшення зарубинецьких локальних варіантів до трьох: польського — орієнтованого на Віслянський район; середньодніпровського — орієнтованого на Північне Причорномор'я; верхньодніпровського — орієнтованого на балтів. Відзначається вплив на формування зарубинецької спільноти ясторфської, поморсько-підкльшової, скіфської лісостепової, підгірцевської, милоградської культур. В.Д. Баран підтримує висновки Є.В. Максимова про неможливість виведення зарубинецької культури з якоїсь однієї культури. Стверджується, що у I ст. н. е. «змінює своє обличчя зарубинецька культура», але це не зміна, а розпад единого культурного організму, утворення на його базі територіально віддалених груп. Після характеристики волино-подільської групи дослідник дійшов до обґрунтованого висновку, що досягненням слов'янської археології останніх десятиліть є доказ безперервного розвитку матеріальної культури субстратного населення і привнесених елементів у другій половині I—II ст. у межиріччі Дніпра, Дністра, верхньої Вісли і цей розвиток у бік формування міцної етнокультурної спільноті було перервано тиском готовігідів.

Як і в інших розділах про окремі культури, огляд черняхівської культури супроводжує короткий наріс польових досліджень, історіографічний огляд (особливо щодо етнічної належності пам'яток), морфологічна характеристика культури. В.Д. Баран дотримується погляду, що техніка гончарного виробництва пізньоримської доби була привнесена на нашу територію вихідцями з римських при顿айських провінцій. Автор визнавив політнічний характер, піддав критиці «готську теорію» її створення. Він вважає, що скіфо-сарматське і фракійське населення півдня було носіями провінційно-римських надбань у черняхівській культурі. В.Д. Баран відводить готам роль стрижня політнічного союзу племен, який на певному етапі розвитку отримав назву «держава Германаріха», і з цим важко не погодитися. Відзначено роль пізньозарубинецьких і волино-подільських слов'янських елементів у складі черняхівської культури. Тим самим дослідник проводить декілька ліній розвитку

слов'янства у пізньоримську добу в Східній Європі. У розділі про київську культуру йдеться про її генетичний зв'язок через пізньозарубинецькі пам'ятки із зарубинецькою культурою. Автор підтримує думку Г.М. Некрасової про переселення частини слов'янського населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу на Дніпровське Лівобережжя у середині III ст. і ставить питання щодо подальшої розробки проблеми співвідношення київських і черняхівських пам'яток, взаємовідносин їх носіїв. В.Д. Баран виступає проти поглядів тих дослідників (наприклад, М.Б. Шукіна), які бачать у київській культурі єдине джерело слов'янських культур раннього середньовіччя. На погляд фахівця, ребристий горщик з Лепесівки, який М.Б. Шукін зараховує до київської культури, насправді належить групі подністровських пам'яток черняхівської культури типу Ріпніва-Черепина. Тим самим у IV ст. лінії розвитку слов'ян репрезентували київські пам'ятки у складі черняхівської культури. Далі їх можна виводити відповідно до пеньківської, колочинської та празько-корчацької культур. Це питання заслуговує на подальшу розробку.

Розділ про пам'ятки типу Етулії — новий у контексті такої узагальнювальної праці про давніх слов'ян. В.Д. Баран вбачає зв'язок цієї групи з населенням верхів'їв Дністра, Південного Бугу, а можливо і північніших районів. За автором, етулійська група III—IV ст. — уламок слов'ян межиріччя Дністра і Південного Бугу, які були репрезентовані волино-подільськими (венедіськими) пам'ятками. Тим самим будеться цілий ланцюг подій: поштовх гото-гепідів, відхід венедів на Дніпровське Лівобережжя і межиріччя нижнього Дністра — Дунаю у середині III ст. Порівняння з даними Певтінгерових таблиць с вдалим: там одна група венедів розміщена на нижньому Дунаї серед сарматів, гепідів, лаків. Отже, на основі даних деяких дослідників (Г.М. Некрасова, О.В. Гудкова) сформовано питання для подальшого дослідження про рух венедів унаслідок нападу гото-гепідів і перенесення елементів своєї культури і культури провінційно-римської.

З погляду В.Д. Барана, пшеворська культура щодо слов'янського етногенезу стоїть на «урівноваженні позиції», до цього має відношення група пшеворіїв, які увійшли до складу волино-подільської групи. Тим самим дослідник виступає проти зарахування пшеворців тільки до племен східних германців або слов'ян. Взагалі суть слов'янського стоногенезу він вбачає як безперервний розвиток етнокультурних рис субстратного слов'янського населення з наявністю привнесених ззовні іраномовних, фракійських, германських, балтських рис.

В історіографічному розділі з проблеми походження ранньосередньовічних слов'янських племен В.Д. Баран виділяє декілька головних напрямів пошуку території її куль-

тур, з яких вийшли слов'янські культури V—VII ст. Перший напрям — це пошук витоків ранньосередньовічних слов'янських культур у лісовій зоні, зоні поширення старожитностей зарубинецької і київської культур (П. Третяков, І. Венер і т. д.). Другий — пошук цих витоків у межиріччі Одри і Вісли в пшеворських старожитностях (І. Русанова, В. Седов). Проаналізовано так звані компромісні погляди щодо цієї проблеми (Й. Германн, З. Ваня, В. Генсель). окремо розібрано теорії К.В. Штруве, санкт-петербурзької історико-археологічної школи. Автор монографії вбачає загальну рису цих теорій в різній локалізації формування ранньослов'янських культур в якомусь одному невеликому регіоні або на більш широкій території. У цьому огляді також подано погляди М. Грушевського, Я. Пастернака на місце території України в процесах етногенезу слов'ян у першій половині I тис., які взагалі за деякими відмінностями є концепцією українських археологів-славістів. Головна теза полягає в тому, що на межі нашої ери порубіжжя лісу і лісостепу Південно-Східної Європи було зайнято простослов'янами. Дослідник вважає, що черняхівські пам'ятки типу Боромля, Рідний Край, Хлопків лягли в основу пеньківських старожитностей, у формуванні яких певну роль відіграли й елементи київської культури (с. 209). На наш погляд, автор перебільшує роль цих черняхівських пам'яток у формуванні пеньківської культури. Рідний Край і Боромля — типово черняхівські могильники IV ст., Хлопків I — черняхівське поселення з нетиповою для цих пам'яток пізньокіївською (ранньопеньківською) ліпною керамікою, що свідчить на користь його багатошаровості. В основі пеньківських старожитностей знаходитьться київська культура, черняхівська відіграла відносно невелику, побічну роль. Про це свідчить навіть пеньківський керамічний комплекс, де тільки ліпні миски були копіюваннями черняхівських кружальних.

В.Д. Баран ставить запитання: кого представляли хорвати, тіверці, уличі, волиняни, древляни, поляни, сіверяни — усіх слов'ян або групу, окрім від тих слов'ян, що осіли на балтській або угро-фінській субстрат? Тим самим він переходить до розділу про витоки українського народу і походження назви «Україна». Дослідник розвиває і модернізує з урахуванням сучасних даних теорію М.С. Грушевського, що анти репрезентують предків українського народу. Дослідник вбачає витоки українців ще в празько-корчацьких старожитностях, крім пеньківських (антів). З часом на базі цих старожитностей і сформувалися перелічені вище племена (хорвати, тіверці...), що зумовило утворення своєрідної етнокультурної спільноти-ядра України-Русі. Фахівець стверджує, що усі пам'ятки VI—Х ст. на правобережжі Дніпра вписуються у межі культури типу Луки-Райковецької, а плем'я сіверян виникло на

змішаній основі антів-склавінів (с. 213). З першою частиною тези важко не погодитись, але з другою справа значно складніша. Під «слов'яно-антською» основою дослідник розуміє перемішування склавінів і антів на схід від Дніпра. Дійсно, у VII ст. відбувався рух на лівий берег Дніпра носіїв празько-корчацької культури, а пізніше — сахнівської. Сіверяни, яких нині пов'язують з носіями волинцівсько-роменської культури, не були результатом тільки одного перемішування склавінів і антів. Слід ураховувати вплив неслов'янських елементів у формуванні такого явища, як волинцівський горизонт, який згодом став однією зі складових роменської культури. Отже, процес формування сіверян вбачається складнішим, ніж правобережних союзів племен. Провідною тезою В.Д. Барана є твердження, що інтеграція антів-склавінів, їх розселення та перегрупування привели до виникнення і відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що стала основовою утворення українського народу (с. 214). Дослідник істотно поглиблює час виникнення назви «Україна». Нині загальновідомо, що ця назва з'явилася у Літопису під 1187 р. «Україна Галицька» згадується під 1189 і 1213 рр. Втім, іраномовний термін «канти» можна перевести як «крайні». Цей термін зникає на початку VI ст., а потім з'являється через шість століть у Літопису. З цією концепцією можливо дискутувати, але безумовно, вона заслуговує на увагу. Під назвою «Україна» фахівець розуміє порубіжні землі Київщини, Пе-

реяславщини, Галицько-Волинського князівства. Безсуперечно, що назви «канти» і «русь» для слов'ян були привнесені ззовні.

У розділі про економіку, соціальний розвиток слов'янського населення Східної Європи I тис. у популярній формі розглянуто розвиток землеробства, скотарства, ремесел, наведено нарис про обмін і торгівлю. Ця інформація підsumовує працю багатьох поколінь археологів, результати розкопок пам'яток II ст. до н. е. Висвітлюючи суспільний лад і соціальні відносини, фахівець спирається на дослідження Я.В. Барана, який розглядає слов'янські суспільні структури у контексті структур інших народів, використовуючи «систему генеалогічних зв'язків». Це — значний крок уперед порівняно з працями радянських дослідників 1940—1960-х років. Факти, безперечно, свідчать про те, що на території України з найдавніших часів безліч разів виникали і гинули протодержавні об'єднання, аж поки не з'явилася перша держава — Кіївська Русь (с. 241). Це і скіфське об'єднання, черняхівська культура, територія Хазарії у східній частині сучасної України.

Книгу В.Д. Барана добре ілюстровано, вона містить кольорові фотографії речей, карти, таблиці малюнків. Монографія буде потрібною для фахівців-археологів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, працівників музеїв, усіх тих, хто цікавиться минулим нашої Батьківщини.

Одержано 21.09.2000 M.B. ЛЮБИЧЕВ

НАШІ АВТОРИ

БІЛАС Наталя Миколаївна — аспірант Львівського національного університету ім. І. Франка. Спеціалізується у галузі історіографії археології.

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі технології ковалського виробництва давньоруського часу.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — аспірант, старший лаборант Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі ранньослов'янської археології.

КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович — старший науковий співробітник Київського обласного археологічного музею у с. Трипілля. Фахівець у галузі середньовічної археології.

КОВАЛЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу нумізматики ТНП ім. О.С. Пушкіна (Москва). Фахівець у галузі античної археології.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу ранньослов'янської археології. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

КОЗЛОВСЬКА Наталя Федорівна — лаборант Інституту археології НАН України.

КОРЕЦЬКА Світлана Антонівна — завідувач відділом Національного музею історії України. Спеціаліст у галузі античної археології.

КУШТАН Дмитро Павлович — співробітник Черкаської обласної інспекції з охорони пам'яток. Фахівець у галузі археології доби енеоліту — бронзи.

ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Харківського національного університету. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби енеоліту — бронзи.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ПОРЯДНЄВА Валентина Олександровна — історик, співробітник управління культури Сумської облдержадміністрації. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — викладач Сумського педагогічного університету. Спеціаліст в галузі слов'яно-руської археології.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

САФОНОВ Ілля — науковий співробітник кафедри археології Воронезького державного університету (Росія). Фахівець у галузі археології бронзового віку.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всесловович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ХРАПУНОВ Микита Ігорович — аспірант Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (м. Сімферополь). Спеціалізується в галузі історії візантійського Криму.

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту пам'яткохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЯРОШЕВИЧ Юлія Іванівна — аспірант кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Спеціаліст у галузі первісної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДСВ	— Античная древность и средние века
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ГЭ	— Государственный Эрмитаж
ДАЛО	— Державний архів Львівської області
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗРВИ	— Зборник радова Визатолошкого института (Польща)
ИАК	— Известия Императорской археологической Комиссии
КДІМ	— Київський державний історичний музей
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КС ОГАМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы по археологии СССР
НА ИА НАН Украины	— Научный архив Института археологии НАН Украины
НА ИА НАН України	— Науковий архів Інститута археології НАН України
НТШ	— Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
РА	— Российская археологи
СА	— Советская археология
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
ХС6	— Херсонесский сборник
BJ	— Bonner Jahrbücher
CIL	— Corpus inscriptionum Latinarum
IOSPE, I ²	— Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropoli, 1916.
SBS	— Studies in Byzantine Sigillography
TM	— Travaux et Mémoires

СОДЕРЖАНИЕ

Поздравляем с Государственной премией	3
К 75-летию Владимира Даниловича Барана	5
КОЗАК Д.Н. Вельбарская культура: готы или гепиды?	7
ТЕРПИЛОВСКИЙ Р.В. К проблеме контактов киевской и черняховской культур на раннем этапе их развития	18
ПАЧКОВА С.П. Погребальный обряд зарубинецкой культуры на Среднем Поднепровье	27
ПЕТРАУСКАС О.В. Типы археологических комплексов трупосожжений черняховской культуры (территория распространения, этнокультурные особенности и хронология)	40
МАГОМЕДОВ Б.В., КУШТАН Д.П. Фибула с головой быка из Черкасской области	66
Статьи	
САПОЖНИКОВ И.В. Большая Аккаржа и периодизация памятников среднего этапа позднего палеолита азово-причерноморских степей	68
КОВАЛЕНКО С.А. О структуре и динамике импорта позднеэллинистической рельефной керамики в Северное Причерноморье	80
Публикации археологических материалов	
ЯРОШЕВИЧ Ю.И. Керамика из окрестностей городища у с. Орловка	97
ХРАПУНОВ Н.И. Преторий в средневековом Херсоне	101
ПРИЙМАК В.В., ПОРЯДНЕВА В.А. Населенные пункты на пути из Чернигова до Белой Вежи и Тымуторокани	108
К истории древнего производства	
ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г.А., КОЗЛОВСКАЯ Н.Ф., КОРЕЦКАЯ С.А. О технике изготовления сарматских мечей и кинжалов из Среднего Поднепровья	115
ГОРБАНЕНКО С.А. Зернотерки волынцевско-роменского периода	120
Дискуссии	
САФОНОВ И.Е. О реконструкциях календарных систем населения восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы	127
Новые открытия и находки	
ОВЧИННИКОВ Э.В., КВИТНИЦКИЙ М.В. Новые находки трипольской антропоморфной пластики с реалистическими чертами	134
Хроника	
ЧЕРНЯКОВ И.Т. Он объединил украинскую археологию с европейской (к 70-летию Эдуарда Альбертовича Балагури)	144
К 65-летию Ярослава Евгеньевича Боровского	146
ПЕТРАШЕНКО В.А. Информация о работе специализированного ученого совета для защиты докторских диссертаций при Институте археологии НАН Украины за 1999—2001 гг.	148
Память археологии	
БИЛАС Н.Н. И.И. Шараневич и его вклад в развитие археологической науки	152
Рецензии	
ЛЮБИЧЕВ М.В. В.Д. Баран. Давні слов'яни / Серія «Україна крізь віки». Т. 3	157
Наши авторы	161
Список сокращений	162

ОБЩЕСТВО
С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ
НАУЧНО-ПРОИЗВОДСТВЕННОЕ
ПРЕДПРИЯТИЕ «ИДЕЯ»

*Предлагает услуги по распространению
периодических изданий Украины
на территории Украины и стран СНГ*

Качество • оперативность • доступные цены

83055, Украина, г. Донецк, ул. Артема, 84
Тел. / Факс: (038)(062) 3810932
(0622) 922022

Расчетный счет № 26004301750902
в ГУ ПИБ в Донецкой обл.
МФО 334635. ОКПО 31660584

Киевский филиал: 04070, Украина, Киев, ул. Боричев спуск, 13
Тел./Факс (038)(044) 568-57-15, 416-35-19

E-mail: info@idea.donetsk.ua

Dima@idea.kiev.ua

Internet: www.idea-ltd.com

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2002, № 3. 1—164